ب. گ. غاپوروۋ

تاجىكلار تارىخى

(1)

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تاجىكلار تارىخى

«1»

ئاپتورى: ب. گ. غاپۇروۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى)
تەرجىمە قىلغۇچى: زايىت
مەسئۇل تەھرىرى: ئىسلامجان شىرىپ

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

تاجىكلار تارىخى «1»

ئاپتورى: ب. گ. غاپوروپ (سوۋېت ئىتتىپاقى)
تەرجىمە قىلغۇچى: زايىت
مەسئۇل تەھرىرى: ئىسلامجان شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتورى: ئايشەم ئابدۇۋەلى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقاتتى
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم 1/32، باسما تاۋىقى: 9.125
1988 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
1988 - يىل 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىرازى: 1—2450

ISBN 7—5373—0088—7/K·6
باھاسى: 0.90 يۈەن

NIEDERS.
STAATS-U. UNIV.
BIBLIOTHEK
GÖTTINGEN

تەرجىمە تەھرىرىدىن:

قولىڭىزدىكى بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى غاپۇروۋ (1977 — 1908) سوۋېت ئىتتىپاقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1 - شۇجىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات يۇرتىنىڭ مۇدىرى، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى، ب د ت مائارىپ، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتىغا قاراشلىق خەلقئارا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

كىتابتا، ئوتتۇرا ئاسىيا XIII — XIV ئەسىرلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇپ كەتكۈچە بولغان ئۇزاق تارىخىي جەرياندا يۈز بەرگەن زور ھەم ئەھمىيەتلىك ۋەقەلەر تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىدىن بىسەر قەدەر توغرا بايان قىلىنغان. كىتاب پەقەت تاجىك تارىخىنىلا ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى يورۇتۇشتا زامانىمىزدىكى تارىخنامىلەرنىڭ ئالدىغا كىرىۋالغانلىقى بىلەن غاپۇروۋنى شۇنچە چوڭ مەنسەپلەردىنمۇ بەكرەك شۆھرەتكە، تاجىك خەلقىنىڭ مۇھەببىتىگە مۇيەسسەر قىلغان. ئوتتۇرا ئاسىيانى ۋە بۇ يەردىكى ئاجايىپ ئۇلۇغ تارىخىي مۆجىزاتلارنى ياراتقۇچى خەلقلەرنىڭ

بىرى بولغان تاجىكلارنى بىلمەكچى بولغان كىشى-
ھوشۇ كىتابقا مۇراجىئەت قىلسا، خېلى قايىل قىلارلىق
تارىخىي بىلىمگە ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي سىرلىرى
يوشۇرۇنۇپ ياتقان بۇ مۇقەددەس ماكان ھەققىدە چوڭ-
قۇر تەسىراتقا ئىگە بولىدۇ.

كىتابنى بىز رۇسچىدىن تەرجىمە قىلىنغان خەنزۇچە
نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىپ نەشىر قىلدۇق.
رۇسچە - خەنزۇچە نۇسخىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، خەنزۇچە نەشرىدە خېلى كۆپ جايلار قىس-
قارتىلغان ۋە كىتابنىڭ نامى «تاجىكلار تارىخى» دىن
«ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىكلىرى تارىخى»غا ئۆزگەرتىلگەن،
بولۇپمۇ رەسىملەر، خەرىتىلەر قىسقارتىلغان. تاجىكچى-
دىن رۇسچىغا، رۇسچىدىن خەنزۇچىغا تەكرار ئاغدۇرۇش
جەريانىدا بەزى يەر - جاي ۋە ئادەم ناملىس-
رى ئۆزگىرىپ كەتكەن. ئۇيغۇرچە نەشرىدە بىز كىتاب-
نىڭ نامىنى ئەينەنلەشتۇردۇق، ناملارنى ئىمكانىيەتنىڭ
بارىچە توغرىلاشقا تىرىشتۇق. كىتابخانلار ئوقۇش جەر-
يانىدا ھېس قىلغان قىممەتلىك پىكىرلىرى بولسا ئايىـ-
ماسلىقلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مۇندەرىجە

بىرىنچى قىسىم تاجىكلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى شارائىتىدىكى ۋە ئىپتىدائىي كوممۇنىنىڭ يىمىرىلىش دەۋرىدىكى ئەجدادلىرى ....

I باب ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى 1

كونا تاش قوراللار دەۋرى (قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرى)، ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگىچە بولغان تۈزۈم، ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ بارلىققا كېلىشى 3

يېڭى تاش قوراللار دەۋرى، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق 10

تۈچ قوراللار دەۋرى، ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق ... 16

II باب ئوتتۇرا ئاسىيا ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىش مەزگىلىدىكى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرىنچى مىڭ يىللىقلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى) ... 32

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىشى، ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى 32

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرنىڭ

ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى، مەدەنىيىتى ۋە تۇر-
51 .... مۇش ئۇسۇلى
ئىككىنچى قىسىم تاجىكلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈم
مۇناسىۋىتى راۋاجلانغان دەۋرىدىكى ئەجدادلى-
رى ....
III باب سىنىپىي جەمئىيەت شەكىللەنگەن دەۋر-
دىكى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى (مىلادىدىن
62 .... بۇرۇنقى 4 — 7 - ئەسىرلەر)
مىلادىدىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان
62 ئەڭ دەسلەپكى قۇللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر...
ئاھمانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى
70 .... ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خەلق قوزغىلاڭلىرى
مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 — 4 - ئەسىرلەردە
سوغدى، خارەزىم ۋە باكتېرىيەنىڭ ئىج-
تىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمى، مەدەنىيىتى
77 .... ۋە دىنى
IV باب ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ گرېك-
ماكىدون ئىستىلاچىلىرىغا قارشى كۈرىشى،
سىپتامىن قوزغىلىڭى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 -
88 .... ئەسىر)
ئالېكساندىر ماكىدونىسكىنىڭ ئاھمانىلار ئىم-
88 .... پېرىيىسىنى مۇنقەرز قىلىشى
خەلق ئاممىسىنىڭ گرېك - ماكىدون ئىستىلا-
92 .... چىلىرىغا قارشى كۈرىشى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 329 - يىلدىن 327 - يىلـ
غىچە بولغان سىپتامىن قوزغىلىڭى 96
ئالىكساندىر ماكىدونىسكى ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمى-
رىلىشى ۋە ماكىدون ئىستىلاچىلىرىنىڭ ئاقىـ
ۋىتى 106
V باب فارفىيە، گرېك - باكتېرىيە ۋە خارە-
زىم دۆلەتلىرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 —
2 - ئەسىرلەر)................................ 110
سەلۋىك خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى
ئوتتۇرا ئاسىيا 110
فارفىيە خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 111
گرېك - باكتېرىيە خاندانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى
ۋە ئۇنىڭ فارفىيە خاندانلىقى بىلەن بولغان
مۇناسىۋىتى 122
مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 — 2 - ئەسىرلەردىكى
گرېك - باكتېرىيە خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي
تۈزۈمى ھەم مەدەنىيىتى 128
خارەزىم دۆلىتى 137
VI باب بۈيۈك كۇشان خاندانلىقى (مىلادىدىن
بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن مىلادى 3 - ئەسىر-
گىچە) 142
تۇخار قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى 142
بۈيۈك كۇشان خاندانلىقىنىڭ سىياسىي
تارىخى 147
بۈيۈك كۇشان خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي،

ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتى 151
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇڭگو ۋە باشقا دۆلەتلەر
بىلەن بولغان سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى... 155
كۇشان دەۋرىدىكى مەدەنىيەت 162
ئوتتۇرا ئاسىيا قۇللۇق تۈزۈمى دەۋرى توغرى-
سىدا ئومۇمىي بايان 167
ئۈچىنچى قىسىم تاجىكلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا
فېئوداللىق مۇناسىۋەت پەيدا بولۇش دەۋرىدىكى
ئەجدادلىرى ....
VII باب تاجىكلارنىڭ ئېفتالىتلار دۆلىتى ۋە
ساسانىلار دۆلىتىدىكى ئەجدادلىرى
(4 — 6 - ئەسىرلەر) 178
كۇشان ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ۋە ئېفتالىت
دۆلىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى 178
مازداك ھەرىكىتى 185
5 — 6 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللە-
رىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي
تۈزۈمى 189
ئېفتالىتلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا يېزا ئىگى-
لىكى، قول سانائىتى ۋە مەدەنىيىتى 195
VIII باب تۈرك خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى
ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى، سوغدىلارنىڭ باش كۆتۈ-
رۈشى (6 — 7 - ئەسىرلەر) ... 203
غەربىي تۈرك خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ
تىكلىنىشى ۋە تۈرك قەبىلىرىنىڭ شەرقىي

ئىران مىللەتلىرىگە يېقىنلىشىشى 203
6 — 7 - ئەسىرلەردىكى تۇخارىستان ۋە خارەـ
زىم 208
سوغدىيلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى 213
ئابرويى ھەرىكىتى 226
IX باب ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئەرەب
ئىستىلاچىلىرىغا قارشى كۆرىشى ۋە مۇغەننا
قوزغىلىڭى (7 — 9 - ئەسىرلەر) ....
سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمران بولۇشى ... 228
ئەرەبلەرنىڭ ماۋرا ئۇننەھرى رايونىنى ئىستىلا
قىلىشى 231
خەلىفىلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلالاـ
شىنىڭ سەۋەبى نېمە؟ 246
خەلىفىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا
ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئەھۋالى 248
خەلىفىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن
خەلق قوزغىلاڭلىرى 252
ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئۆمەييە سۇلالىـ
سى بىلەن ئابباسىلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى
كۈرەشتىكى رولى 259
سومبات ماگ قوزغىلىڭى ۋە مۇغاننا ھەرىـ
كىتى 269

بىرىنچى قىسىم

تاجىكلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى شارائىتىدىكى ۋە ئىپتىدائىي كوممۇنىنىڭ يىمىرىلىش دەۋرىدىكى ئەجدادلىرى

I باب ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقلىمى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ياشىشىغا بەكمۇ مۇۋاپىق كېلەتتى. شىمالدا غەربىي سىبىرىيە يايلاقلىرى ۋە ئورال تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىكى رايونلاردىن جەنۇبتا ھازىرقى ئىران قوملۇقىغىچە، غەربتە تاشقى ۋولگا ھەم تاشقى ئورال يايلاقلىرىدىن شەرقتە ئوتتۇرا ئاسىيا قۇملۇقلىرىغىچە بولغان پايانسىز زېمىن ئىنسانلار ئولتۇراقلاشقان ئەڭ قەدىمكى رايونلارنىڭ بىرىدۇر.

ئارخېئولوگلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىپتىدائىي ئاھالىسى ياشىغان كەنتلەردىن ماددىي مەدەنىيەتكە ئائىت

ھىر مۇنچە خارابىلارنى ئاپتى ۋە بۇ ئارخىئولوگىيىدە يلىك ماتېرىياللارنى ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىگە مۇناسىۋەتلىك نىگىزلىك ئىلمىي قائىدىلەرگە سىلىشتۇرۇپ، بۇ يەردىكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىنى سۈرەتلەپ بەردى.

ستالىن ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى ئۈستىدە مۇنداق مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن ئىدى: «ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىدى. بۇ، شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇن ئىدى. تاش قوراللار ۋە كېيىن پەيدا بولغان ئوقيالار كىشىلەرنىڭ تەبىئەت كۈچلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلار بىلەن يەككە ھالدا كۈرەش قىلىشىغا مۇتلەق ئىمكانىيەت بەرمەيتتى. ئورمانلىقلاردىن مېۋە يىغىش، سۇلاردىن بېلىق تۇتۇش ۋە تۇرار جايلارنى بىنا قىلىش ئۈچۈن، كىشىلەر ئۈملىشىپ ئىشلەشكە مەجبۇر ئىدى، ئۇنداق قىلمىسا ئاچلىقتىن ئۆلەتتى، ياۋايى ھايۋانلار ياكى قوشنا قەبىلىلەرنىڭ قۇربانىغا ئايلىناتتى. بىللىلىشىپ ئەمگەك قىلغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتلارمۇ ئومۇمنىڭ مۈلكى ھېسابلىناتتى. ئۇ ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك دېگەن چۈشەنچىمۇ يوق ئىدى، بىراق، ئەينى ۋاقىتتا ياۋايى ھايۋانلاردىن مۇداپىئەلىنىشتە ئىشلىتىلىدىغان بەزى ئىشلەپچىقىرىش قو-

رالىرى شەخسلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولاتتى،
چاغلاردا ئېكسپلاتاتسىيەمۇ، سىنىپلارمۇ يوق ئىدى.①

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى چاغلىرى
دا ئادەملەر ئاسان تاش قوراللاردىن پايدىلانغان
كېيىنكى كۆنلەردە مېتال قوراللارنى ياساشقا باشلى
غان. دەسلەپتە مىس، تۆچ، ئۇنىڭدىن كېيىن تۆمۈ
ئىشلەتكەن. شۇڭا، ئىلىم - پەندە ئادەتتە قورال - يا
راق ياساشقا ئىشلەتكەن ئاساسلىق ماتېرىياللارغا ئاسا
سەن ئىپتىدائىي جەمئىيەت تارىخى بىرىنچى، تاش قوراللار
دەۋرى، ئىككىنچى، تۆچ قوراللار دەۋرى، ئۈچىنچى، تۆمۈر
قوراللار دەۋرى دەپ ئايرىلىدۇ.

كونا تاش قوراللار دەۋرى (قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرى)، ئورۇقداشلىق دەۋرىگىچە بولغان تۈزۈم، ئورۇقداشلىق جامائەسىنىڭ بارلىققا كېلىشى

يىراق قەدىمكى زامانىدىكى ئىنسانلار ئوتتۇرا
ئاسىيادا ياشاۋاتقاندا، بۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى
هازىرقىغا ئوخشاشمايتتى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ هاۋا كىلى
ماتىدىكى كۆچمە مۇز دەۋرىدە، جۇملىدىن تاغلاردىن
كۆچكەن مۇزلارنىڭ يېتىپ كېلىش ۋە يوقىلىش (مە

① «سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيەسى (بولشېۋىكلار) تارىخىغا دائىر قىسقىچە ئوقۇشلۇق»، خەلق نەشرىياتى، 1953- يىل خەنزۇچە نەشرى 160- بەت تەرجىمە قىلىندى.

لەن، هازىرقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دائىرىسىدىكى فېدچېنكامۇزلۇقى① ئەينى چاغلاردا 150 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، هازىرقىدىن بىر ھەسسە چوڭ ئىدى) دەۋرىدە خېلى زور ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھاۋا كىلىماتى هازىرقىغا قارىغاندا نەمخۇش، بەزى ۋاقىتلاردا تۇزلەڭ رايونلار هازىرقىدىن ئىللىقراق ئىدى. ئۆسۈملۈكلەر ۋە ھايۋانلارنىڭ هازىرقى بار تۈرلىرىدىن باشقا، ئەينى ۋاقىتلاردا يەنە هازىر نەسلى قۇرۇپ كەتكەن بىر قىسىم تۈرلەرمۇ مەۋجۇت ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بۇغا ۋە موفلۇن ئارقارى، تۈزلەڭلىكلەردە ۋاڭقىپ يۈرىدىغان ھايۋاناتلار، ياۋا كاللار، پەرغانە ئويمانلىقىغا يەرلىكلەشكەن مامونت② قاتارلىق ھايۋانلارمۇ بار ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا (تۈركمەنىستاننىڭ غەربىي — جەنۇبىي قىسمى) دىن تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى تاش قوراللار كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ. ئوتتۇرا ئاسىيا كونا تاش قوراللار

---

① پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي قىسمىغا، شەرقىي مېرىدىئاننىڭ 72 گرادۇسىنىڭ شەرقىي، شىمالىي كەڭلىكنىڭ 39 گرادۇسقا جايلاشقان.

② مامونت، يوغانلىق پىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى زاماندىكى سۈت ئەمگۈچى ھايۋان، خارتوملۇقلار ئائىلىسىگە تەۋە. چوڭ — كىچىكلىكى هازىرقى زامان پىلىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، تېرىسى قوڭغۇر رەڭدە بولىدۇ. يوغانلىق بولۇپ يېڭىلىنىش دەۋرىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا ئاسىيا، ياۋروپا، ئامېرىكىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىدىكى سوغۇق رايونلاردا ياشىغان. — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋال
لىرىدىن كىشىلەرنىڭ بىلىدىغانلىرى بىزدىن نۇرغۇن دە
رىجىدە كۆپ. تۈركمەنىستاننىڭ غەربىي جەنۇب قىس
مى، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سورخاندىرىسكى ۋ
سەمەرقەند ئوبلاستى، تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ لې
نىنئابات ئوبلاستى قاتارلىق جايلاردىن شۇ دەۋر
دىكى ئىنسانلار ياشىغان كەنتلەرنىڭ خارابىلىرى تې
پىلدى.

كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىن
سانلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۈزلەڭ ۋە تاغلىق رايونلى
رىدا ئولتۇراقلاشقان ئىدى. مەسىلەن، مىلادى 1954-
يىلى پروفېسسور ئا. پ. ئوكلادنىكوپ لېنىنئاباتنىڭ
شەرقى، سىر دەرياسىنىڭ شىمالى، قارا قۇم چۆلىنىڭ
تاكىراخ تۈپرىقىدىن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ
ئوتتۇرا مەزگىللىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچى ياكى
ئالدىنقى مەزگىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا مەنسۇپ تاش
قوراللارنى تاپتى. بۇ يەرلەردىن يەنە كونا تاش قو-
راللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى مەدەنىيەت گۈللەن-
گەن دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان تېخىمۇ مۇكەم-
مەل قوراللار تېپىلدى.

تاغلىق رايونلاردا كىشىلەر ئۆڭكۈرلەردە ئولتۇراق-
لاشقان ئىدى. 1938- يىلى ئا. پ. ئوكلادنىكوپ باي-
سۇن تاغ (گىسسار تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىر تارمىقى)
قا يېقىن تۇرگەن دەرياسىنىڭ تېشىكتاش ئۆڭكۈرى-
دىن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ خارابىلىرىنى، بىر

ئۆڭكۈرلۈك ئاھالىنىڭ سۆڭىكىنى تاپتى. بۇ بولسا نېئاندېر-تال① تىپىدىكى ئىپتىدائىي ئادەملەر ئالاھىدىلىكى-گە ئىگە سەككىز ياشتىن ئون ياشقىچە بولغان ئۇششاق بالىلارنىڭ باش سۆڭىكى ۋە ئۇستىخانلىرى بو-لۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردىن سۈنئىي چىقىلغان 2500 نەچچە پارچە تاش ھەم 300 پارچىدىن ئارتۇق قاتى-تىق ھاك تېشى، زۇمرەت تاش، كۋارتس ۋە سىلا-نېتى تېشىدىن ياسالغان قوراللار، ھايۋانلارنىڭ پۈتۈن ۋە پارچە سۆڭەكلىرى تېپىلدى. بۇ ھايۋانلار ياۋا ئۆچكە ۋە قۇشلارنى ئاساس قىلىدۇ.

تېشىكتاش ئۆڭكۈرى دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئىپ-تىدائىي ئادەملەر بۇ جايدا ئۇزاق مۇددەت تۇرغان بو-لۇشى مۇمكىن.

كىيىكلەرنى توپلىشىپ ئوۋلاش بۇ جايدىكى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىن بۇرۇنقى «ئادەملەر توپى»نىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. تېشىكتاش ئۆڭ-

① نېئاندېرتال — ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن تارىخ ساھەسىگە كىرگۈز-ۈلگەن ئاتالغۇ بولۇپ، بۇ ئاتالغۇ ئادەملەرنىڭ تىپلىرىنى ئاي-رىشتا XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ قوللىنىلدى.
مىلادى 1856- يىلى گېرمانىيىنىڭ نېئاندېرتال دەرياسى ۋادىسىدىكى بىر ئۆڭكۈردىن قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلىرى تېپىل-غاندا، ئۇ نېئاندېرتال ئادىمى دەپ ئاتالغان ئىدى. ھازىر نېئاندېرتال ئادىمى دېگەن بۇ ئاتالغۇ كەڭ مەنادا قەدىمكى ئىنسانلار دەۋرىدىكى يارلىق ئىنسانلارنىڭ تاشقا ئايلانغان جەسەتلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

ڭكۈرى ئىچىدە ئۇچاق ۋە تاش قورال ياسايدىغان جاي-
لار بار.

تېشىك تاش ئۆڭكۈرىدىن تېپىلغان تاش قورال-
لار ئىككى ئاساسىي تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇلار: ئۇچى ئۆت-
كۈر تاشتىن ياسالغان پىچاق ۋە سوقىچاق قىرقىش -
يونىاش قوراللىرى بولۇپ، ئاساسەن كېسىش،
سانجىشقا ئىشلىتىلىدىغان قوراللار ئىدى (ئۇلارغا ياغاچ-
تىن ساپ بېكىتىپ، ئاتار نەيزە قىلىپ ئىشلەتكىلىمۇ بو-
لاتتى). بۇ قوراللار بىلەن هايۋانلارنى ئۆلتۈرۈشكە، سو-
يۇشقا، گۆش توغراشقا بولاتتى. قىرىش - يوناش قو-
راللىرى بىلەن كەسكىلىمۇ بولاتتى، ئەمما، ئۇلار يې-
مەكلىك تويلاش، يېمەكلىك تەييارلاش، هايۋانلارنىڭ
تېرىسىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە كېسىشكە، سۆڭەكتىن
ۋە ياغاچتىن سايمان ياساشقىمۇ ئىشلىتىلگەن ئىدى.
قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرىدىكى كۆچمەن ئوۋچىلار-
نىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان بۇ ئىككى خىل
قورالنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكى ۋە ئىنسانشۇناسلىق
ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر
خىل قورالنى ئەرلەر، يەنە بىر خىل قورالنى ئاياللار
ئىشلەتكەن. بۇ هال ئەر - ئاياللار ئوتتۇرىسىدىكى ئىش
تەقسىماتى پرىنسىپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دېگەن
هۆكۈمنى ئىسپاتلايدۇ.

د. ن. لېۋ ئامان قوتان ئۆڭكۈرى (سەمەرقەندتىن
40 كىلومېتر يىراقلىقتا) ۋە ئەمىر تۆمۈر ئۆڭكۈرى
(بايسۇن تاغ) قاتارلىق جايلارنى قازغان چاغدىمۇ كې-

شىنى قىزىقتۇرىدىغان ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن. ئۇ، ئامان قوتان ئۆڭكۈرلىرىدىن كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت قوراللار ۋە هايۋان سۆڭەكلىرى (بۇغا، موفلۇن، ئارقار، ئېيىق، كېيىك) قاتارلىقلارنى تاپقان. 1954-يىلى ئۆزە تۆپە شەھەر رايونى ۋە ئىسفارا رايونىدىن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە مەنسۇپ يادىكارلىقلار تېپىلغان.

كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا بولسىمۇ يەنىلا ئۈزلۈكسىز راۋاجلانغان. قورال ياساش تېخنىكىسى قەدەممۇ قەدەم مۇكەممەللەشكەن. قوراللارنىڭ شەكلىدىمۇ ئۆزگىرىش بولغان. كىشىلەر ئوت ساقلاشنى، ئارقىدىنلا يەنە ئوت ئېلىشنى بىلىۋالغان. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدا ئۆزگىرىش پەيدا بولغان. ئىنسانلار دەسلەپتە بەك چوڭ توپ بولۇپ تەشكىللەنمەي كۆچمەنچىلىك قىلغان. بۇنداق ئادەملەر توپى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىگىچە بولغان يېمەكلىك توپلاش ۋە توپلىشىپ ئوۋ ئوۋلاش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ ئىپتىدائىي كوممۇنىسى هېسابلىنىدۇ. كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چوڭ هايۋانلارنى ئوۋلاش پائالىيەتلىرى چاپسانلىق بىلەن كۈچىيىپ بارغان.

تۈركمەنىستاننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ۋە ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرى (كونا تاش قوراللار ۋە

يېڭى تاش قوراللار دەۋرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈنچى مەزگىل)دە ئىپتىدائىي ئادەملەر ياشىغان بىر مۇنچە كەنتلەرنىڭ خارابىلىرى ۋە ئۇلار ئىشلەتكەن بەزىبىر قوراللار تېپىلدى. 1939- يىلى م. ۋائىۋودىسكى تاپقان سەمەرقەندنىڭ كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلگە ئائىت خارابىلىرى ئارقىلىق تارىختىن بۇرۇنقى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىقى چوڭ ھايۋانلارنى ئوۋلاش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، بۇنىڭ ئىچىدە ياۋا ئاتنىڭمۇ بارلىقى ئېنىقلاندى. قورغانتۆپە شەھەر ئەتراپىدىن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلگە ئائىت قوراللار، تاجىكىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى جايلاردىن ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ ئىپتىدائىي كەنت خارابىلىرى تېپىلدى.

كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى ۋە ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرى قورال ياساش تېخنىكىسى كۆرۈنەرلىك ھالدا تەرەققىي قىلغان دەۋر بولۇپ، ئوقيا ۋە ئوقيا ئوقىنى ئىجاد قىلىش شۇ چاغدىكى ئەڭ زور بىر ئىختىرا. زارا ئۇتىسىيە (سورخاندەرىيىسى ئوبلاستى) گە جايلاشقان بەزى يارقىن غار رەسىملىرى سەنئەتنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ۋە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ چاغدا ئىجتىمائىي تۈزۈمدە زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ ئانا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى پەيدا بولغان.

يۇقىرىقى مەلۇماتلار ئىنسانلارنىڭ ناھايەت مۇ-

قەدىمدىن چاغلاردىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا ئۆزلۈكسىز كۆچۈپ كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ مەلۇماتلار يەنە ئىرقچىلار ئويدۇرۇپ چىقارغان «بەزى ئىرقلارنىڭ نەسلى تۇغما ئېسىل، بەزى ئىرقلارنىڭ نەسلى ئەزەلدىن ناچار» دەيدىغان سەپسەتىلىرىنى ئېچىپ تاشلايدۇ.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرى، ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق

يېڭى تاش قوراللار دەۋرى (سۈركەپ تاش قورال ياساش دەۋرى)نىڭ ئومۇمىي داۋاملاشقان ۋاقتى هازىرغىچە ئون مىڭ يىلدىن 15 مىڭ يىل قىلىپ بېكىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئوخشاشمىغان جايلاردا بۇ ۋاقىت ئارىلىقى دېگەندەك بىردەك ئەمەس.

هازىرقى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇ دەۋردە خېلى كۆپلىگەن ئاھالىلەر ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە ياشىغان.

بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادا سۆڭەك ۋە ياغاچتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ قوراللار خېلىلا مۇكەممەل بولغان. قوراللارنى ياساش ئۇسۇلى ياخشىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئىلگىرى بىلمەيدىغان سۈركەپ ياساش، تۆشۈك تېشىش ۋە ھەرىدەش قاتارلىق يېڭى ئۇسۇللارمۇ بارلىققا كەلگەن.

ساپال ياساش، يەرنى چاناپ تېرىشتەك ئىپتىدائىي تې
رىقچىلىق ۋە ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق قاتارلىق يېڭى ئىق
تىسادىي تارماقلار بارلىققا كەلگەن. ئارخېئولوگىيىلىك
ماتېرىياللار ئېنگېلسنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچى
لىك ۋە دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى» دېگەن كىتابىدىكى
پىكىرلىرىنى ھەقىقىي ئىسپاتلىدى. يەنى، ئامۇ دەرياسى
ۋە سىر دەرياسى (يۇنان تارىخچىلىرى بۇ دەريالارنى
يەرلىك تۈركلەر تىلىدا ئوغۇز ۋە يەكسات دەرياسى دەپ
ئاتىغان) جىلغىلىرى يىراق قەدىمكى زامانلاردىن باش
لاپ ھايۋانلار بېقىپ كۆندۈرۈلگەن جايلارنىڭ بىرى
بولۇپ، بۇ جايلاردا ھايۋانلارنىڭ كۆندۈرۈلۈشى ئارقى
سىدا چارۋىچىلىق ئىشلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا رايونلىرىدا ئۆز رايونلىرى
نىڭ تەبىئىي مۇھىتى بىلەن ماسلاشقان بېلىقچىلار، ئوۋ
چىلار، چارۋىچىلار ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلارنىڭ ئول
تۇراق جايلىرى شەكىللەنگەن. دېھقانچىلىق ئادەم كۆ
چى بىلەن سۇغىرىش ھاجەتسىز بولغان جايلاردا تەرەق
قىي قىلىپ سۇغىرىلمايدىغان خاراكتېرگە ياكى ھازىر
ئىشلىتىدىغان غەيرىي سۇغىرىش خاراكتېرىگە ئىگە بولغان.

پروفېسسور ئا.پ. ئوكلادنىكوپ تۈركمەنىستاننىڭ
غەربىي جەنۇب قىسمىدىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرى
نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە ئائىت ئادەملەر ئولتۇراق
لاشقان بەزى ئۆڭكۈرلەرنى تاپتى. بۇ ئۆڭكۈرلەردىن
يىراق قەدىمكى زامانىدىكى ساپال قاچىلار (قارا ساپال
قاچىلارنىڭ بەزىلىرىدە چىرايلىق نەقىشلەر بار)نى تاپ

تى. كۇبا تىنگىر دىڭىز دىپلاتسىدىن يىڭى تاش قۇراللار
دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى دىڭىز قۇلۇلە قېپىد-
دىن زىننەت بۇيۇملىرى ياسايدىغان «زەرگەرلىك دۇكى-
نى» تېپىلدى. بۇلار شۇۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ
مەخسۇسلاشقانلىقى، شۇنداقلا قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئال-
ماشتۇرۇشنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئاشۇ
ۋاقىتتا دەريا ئېقىنى بولغان ئۆز بايا ساھىلىدا، شۇنداقلا
بۇلاق ۋە كۆللەر ئەتراپىدا ئىپتىدائىي جامائەنىڭ خا-
رابىلىرى جايلاشقان. بۇ ئىپتىدائىي جامائەلەر ئوۋچى-
لىق، بېلىقچىلىق (سۇ قۇشلىرىنى ئوۋلاشمۇ شۇنىڭ
ئىچىدە) بىلەن شۇغۇللانغان. قىزىدىش جەريانىدا زور
مىقداردىكى بېلىق سۆڭەكلىرى يىغىۋېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە
كاستى بېلىقنىڭ سۆڭىكى بار.

خارەزىم رايونى جانباسقارا ئېگىزلىكىنىڭ ئەتراپى-
دىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار مىلادىدىن 3 — 4
مىڭ يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرنىڭ ئۆزگىچىلىكىنى ئەكس
ئەتتۈرۈپ بەردى. ئەڭ قىزىقارلىقى شۇكى، بۇ يەردە
ئولتۇراقلاشقان ئوۋچىلار ۋە بېلىقچىلارنىڭ مەھەللىلى-
رىدىن كۆپلىگەن بېلىق سۆڭىكى (ئاساسلىقى ئىت بې-
لىقى، چوڭ باشلىق بېلىق) ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ
سۆڭەك ئۇستىخانلىرى (ئاساسلىقى قاۋان، بۇغا، جەرەن،
تاشپاقا ۋە تۇرلۇك سۇ قۇشلىرىنىڭ سۆڭەكلىرى) تې-
پىلىپ، بۇخىلدىكى مەھەللىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىس-
پاتلاپ بەردى.

كىلىتمىنار مەدەنىيىتى① نىڭ ئالاھىدىلىكى بولسا

① كىلىتمىنار مەدەنىيىتى ئاشۇ يەردىن قېزىپ چىقىرىلغان يادىكارلىق-
لارغا ئاساسەن مەھەللە نامى بىلەن ئاتالغان. — تەرجىماندىن.

تۇجۇپىلەپ ياسالغان ئىنچىكە تاش قۇراللار (قىرىش
يوناش سايمىنى، چاقماق تېشىدىن ياسالغان قىرىش
پىچىقى، يىڭنە ۋە يا ئوقىنىڭ بېشى قاتارلىقلار) شۇنى
داقلا يېڭى تاش قۇراللار دەۋرىنىڭ تېخنىكا تەرەققى
ياتىنى نامايان قىلىدىغان كۆپلىگەن سۆڭەكلەردىن يا
سالغان سايمانلاردىن ئىبارەت. بۇ يەردىن يەنە كۆپلى
گەن ساپال قاچىلار تېپىلدى، لېكىن، ئۇلارنى ياساشتا
ساپال چاق ئىشلەتمەي، قېلىپ بىلەن قويۇش ياكى
گېئومېترىك شەكىل سىزىپ زىننەتلەش ئۇسۇلىنى قول
لانغان. قازان- قومۇچلارنىڭ بەزىلىرىگە چىرايلىق رەڭ
لىك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. بۇ يەردىن مارجان ۋە
ئۈزۈك شەكىلدىكى زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ كۆرگىلى
بولىدۇ. بۇ زىننەت بۇيۇملىرى سىرتتىن كەلتۈ
رۈلگەن دېڭىز قۇلۇلىسىنىڭ قېپى، رەڭلىك تاش پار
چىلىرى ۋە قۇشلارنىڭ سۆڭىكىدىن ياسالغان. بۇ يەر
دىن يەنە قەدىمكى زامان ئۇرالغۇ جاي خارابىلىرى
تېپىلدى. قۇم بارخانلىرىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان بۇ
سوقىچاق ئۆي - ئىمارەتلەرگە ياغاچ تۈۋرۈك ئىشلىتىل
گەن. ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى قومۇش بىلەن يېپىلغان. ئول
تۇراق جاينىڭ ئەتراپىدا قاتار - قاتار ئوچاقلار بارە
پۈتكۈل ئورۇقداشلىق جامائەسى مۇشۇنىداق ئۆيلەردە
ئولتۇرغان بولۇپ، بۇ ئۆيلەرگە ئۇششاق باللارنى قو
شۇپ ھېسابلىغاندا 100 دىن 120 گىچە
ئادەم سىغىدۇ. ئولتۇراق جاينىڭ ئوت
تۇرىسىدا ئوتىسى ئۆچمەيدىغان يومىلاق ئوچاق بولۇپ،

بۇ ئوچاق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە پۈتكۈل شەرقلىقلارنىڭ ئوتتـ
ـقا چۇنـۇشـىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئىزدۇر.
بۇ دەۋردە، كاپىت تېخىنىڭ ئىچكىدىكى جايلارغا،
قۇملۇقنىڭ بويلىرىغا يەنە باشقىچە بىر خىل مەدەنىـ
يەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان مەھەللىلەر جايلاشقان.
مەسىلەن، چاقما داش بىيىك بولسا مۇشۇنـداق مەھەلـ
لىنىڭ ئورنىدۇر. ئۇ چاغلاردا بۇ يەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى
ھازىرقىدىن نەمخۇش ئىدى. ئەتىياز ۋاقىتلىرىدا كۆپـ
لىگەن ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ سۈيى بۇ يەرگە يامراپ
كېتىپ، سۇ تۇپراققا چوڭقۇر سىـڭگەنلىكتىن بۇ يەردە
قاھىرەچە دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلغان. بۇ يەرلەردە
ماكانلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن دېـھقانلار يەرنى چاـ
ناپ تېرىقچىلىق قىلغان ھەمدە چاقـماق تېشىدا ياسالـ
ـغان ئورغاقتا زىرائەتلەرنى ئورۇغان، ئەڭ ئاددىي يارـ
ـغۇنچاقتا يارما تارتقـان، ئۆيـلىرىدە ئىت باققان، ئۇلار
بەلكىم قويمۇ باققان بولۇشى مۇمكىن. ئۇلار سېغىز لاي
بىلەن سۇۋالغان ئۆيلەردە ئولـتۇرغان. قىزىـل نەقىش
چۈشۈرۈلگەن بۇيۇملارنى ياسىغان.
بۇ مەزگىـلدە ئوتتۇرا ئاسـىيادىكى ئىككى دەريا
(سىر ۋە ئامۇ دەرياسى) ئوتتۇرىسىدىكى جايلارنىڭ جەـ
ـنۇبىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونـلاردا ئوۋچىـلىق ۋە
چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشىلەر ئولتۇراقـ
ـلاشقان بولۇپ، ئۇلار بۇغا ۋە ياۋا كىيىكلەرنى ئوۋلىـ
ـغان ۋە چارۋىـلارنى كۆپەيـتكەن (قوي ۋە ئۆچكە)،
تاجىكىستاننىڭ مەركىزىي رايونلىرى ۋە جەنۇبىي راـ

يوللىرى ئىچىدىن (شەھەر تۇز رايونىدىكى چىلچار چەشمە بۇلقى ئەتراپىدا، مىكايانئاباد رايونى داگانا كېيىك ئەتراپى، كېسار ئەتراپى قاتارلىق جايلار) يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ كۆپلىگەن كەنت خارابىلىرى تېپىلدى.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلەر ئىدېئولوگىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئىنتايىن كەمچىل. رەڭلىرى يارقىن بولغان زاراۋۇت ساي تېشىغا سىزىلغان رەسىملەرنىڭ بىر قىسمى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ. كاسپىي دېڭىز ساھىلىدىن قېزىۋېلىنغان يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىق خارابىسى بىزنى شۇ زاماندىكىلەرنىڭ ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىشىغا ئائىت بەزىبىر بىلىملەر بىلەن تەمىنلىدى. يەنى ئۆلگۈچىگە قىزىل بوياق سېپىلگەن، ھەتتا ئۆلگۈچىلەر كۆپلىگەن تىزىق مارجانلار بىلەن زىننەتلەنگەن.

ئىلىم - پەن ھازىرغىچە تېخى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دەۋرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مىللەت تەركىبىنى، ئالاھىدىلىكىنى مۇكەممەل شەرھلەشكە تولۇق ئاساس يارىتىپ بېرەلمىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسىگە قارىغاندا، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا ئورال ئەتراپى، سىبىرىيە، شىنجاڭ قارا دېڭىز ساھىلى، شۇنداقلا مېسوپوتامىيە، ئىران ۋە ھىندى ئوكيان بويلىرىدا ياشىغان قەبىلىلەر ئوتتۇرى-

سىدا مەدەنىيەت ھەم تارىخىي ئالاقىلار مەۋجۇت بولغان.

تۆچ قوراللار دەۋرى، ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق

ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قەدەممۇ قەدەم مۇكەممەللىشىپ، تېخنىكا ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلدى. كىشىلەر ئالدى بىلەن مېتال ئېرىتىش ۋە تەبىئىي مىسنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى، كېيىن مىس رودىسى تاۋلاشنى ئۆگىنىۋالغان.

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش (مەسىلەن، ئانا ئو Ⅱ) ئارقىلىق تېپىلغان نەرسىلەرگە ئاساسەن شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا تاش قوراللار دەۋرىدىن مېتال قوراللار دەۋرىگە ئۆتۈش ناھايىتى بۇرۇنلا باشلانغان. ئەينى ۋاقىتتا تاش ئىشلىتىشتىن باشقا مىسمۇ ئىشلىتىلگەن، شۇڭا، بۇ دەۋر مىس ۋە تاش قوراللار دەۋرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىس بىلەن قەلەي ياكى قوغۇشۇننى بىرلىكتە ئېرىتىپ ساپ مىستىنمۇ قاتتىق ھەم ئوڭاي ئېرىيدىغان يېڭى مېتال — تۆچ ھاسىل قىلىندى. تۆچ مىلادىدىن 300 يىل بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىدە كۆنسايىن ئومۇملاشقان.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىلا ئوخشىمىغان رايونلاردىكى قەبىلىلەر ئارىسىدا ئىقتىسادىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە پەرقلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ پەرقلەر مىس ۋە تاش قوراللار دەۋرى بىلەن تۆچ قوراللار دەۋرىدە يەنىمۇ چوڭايدى. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەبىلىلەر-

نىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئوخشاشمىغان رايونلار بويىچە چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

تۈچ قوراللار دەۋرىدىكى ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالى (يەتتە سۇ ۋادىسى①، تاشكەنت ئوبلاستى ۋە پەرغانە)دا چارۋىچىلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلار ئوۋچىلىق ۋە يەردى چاناپ تېرىش بىلەن شۇغۇللانغان. بەزى رايونلاردا يەنە بېلىقچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇلارنىڭ پالتا، پىچاق، قارماق، نەيزە، ئورغاق قاتارلىق ھەر خىل تۈچ قوراللىرى بولغان. ئۇلار بىلەكلىرىگە تۇم تۈچ بىلەيزۈك سالغان. دەسلىپىدە ئۇلارنىڭ قازان-قومۇچلىرىنىڭ ئاستى تۈز بولۇپ، كېيىنچە يۇمىلاق قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. قارىغاندا بۇ خىل مەدەنىيەت ئا-

---

① يەتتە سۇ — بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارغا قارىتا ئىشلىتىلگەن يەر نامى بولۇپ، بۇ نام ئەڭ قەدىمكى چاغلاردىن باشلاپ ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ تىلىدىن ئاتالغان ۋە بۇ يەر ئەزەلدىن شۇ قەۋمىنىڭ ئانا يۇرتى بولۇپ كەلگەن. جۇغراپىيىلىك ئورنى جەھەتتىن ئۇنىڭ شىمالى بالقاش كۆلىگە، شەرقىي جۇڭغار ئالا تاۋ تاغ تىزمىسىغا، جەنۇبى نارىن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا تۇتىشىدۇ. بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدىغان يەتتە دەريانىڭ سۈيى بۇ رايوندىن ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يەر شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر - ئوغۇز قەۋملىرىنىڭ دەريانى «سۇ» دەيدىغان ئادىتى بويىچە شۇنداق ئاتالغان. قاراخانىلار دەۋرىدە بۇ يەر قاراخانىلارنىڭ شىمالىي ئېلىنىڭ خان تەۋەسىدە بولغان. چارروسىيە باش كۆتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، بۇ نامنى رۇسچىغا تەرجىمە قىلىپ شىمىلىپ (يەتتە دەريا) دەپ ئاتىدى. ھازىر ئۇنىڭ شىمالىدىكى ياپلاق رايونلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىگە، جەنۇبىدىكى ئېگىزلىكلەر سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىگە قارايدۇ. — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

دىرونوۋ① ۋە قارا سۆك② دەپ ئاتالغان تۈچ قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى (غەربىي سىبىرىيە ۋە قازاقىستانغا تارقالغان)نىڭ رايون خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش شەكلى بولۇشى مۇمكىن.

پەرغانە ئويمانلىقىنى چۆرىدىگەن تاغلاردا مىس قېزىلغان، بۇ يەردە يەنە قوغۇشۇن قېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ يەردىن ئەڭ قەدىمكى كان ئېچىش

---

① ئاندىرونوۋ دېگەن بۇ يەر ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىبىرىيە كىراسنويارسكى چېگرا رايونىدىكى ئاچىنسكى دېگەن جايىنىڭ جەنۇبىغا، شەرقىي ئېرىدىشتان 90 گرادۇسنىڭ شەرقىي تەرىپى، شىمالىي كەڭلىك 55، 56 گرادۇس ئارىلىقىغا جايلاشقان. 1914 - يىلى بۇ رايوندا رۇسلار ۋە خەنزۇلار ئەجدادلىرىدىن قۇيتمىن پەرقلىنىدىغان تۈچ مەدەنىيىتى بايقالغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆزگىچىلىكى بولغان بۇخىل مەدەنىيەت يېقىن ئەتراپىدىكى يەنىسەي دەرياسىدىن غەربكە تارقىلىپ جەنۇبىي ئورالغىچە يېتىپ بارغان. مۇشۇ ئارخېئولوگىيىلىك كەشپىيات بويىچە رۇس ئالىملىرى بۇ مەدەنىيەتكە «ئاندىرونوۋ مەدەنىيىتى» دەپ نام بەرگەن. — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

② قارا سۆك مەدەنىيىتى تۈركىي خەلقلەر ئەجدادلىرى سىبىرىيىدە ياراتقان مەدەنىيەتنىڭ بىر تىپى بولۇپ، ئارخېئولوگلار شۇ يەردىكى قارا سۆك دەرياسىنىڭ نامىدا شۇنداق ئاتىغان. قارا سۆك دەرياسى ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدە بولۇپ، سىبىرىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، شەرقىي ئېرىدىشتان 77 — 82 گرادۇس، شىمالىي كەڭلىك 53 — 55 گرادۇس ئارىلىقىغا جايلاشقان. بۇ دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان بىر شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەرمۇ قارا سۆك شەھىرى دەپ ئاتىلىدۇ — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

سايمانلىرى، يەنى تۆشۈكى يوق ئۈچىدائىي تۈز چوتولار بىلەن بۇغا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان چوتولار تېپىلدى (تاش ساپ بېكىتىلگەن ئويۇقچىسى بار). مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - مىڭ يىللىقلارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئولۇغ قىرغاقنىڭ قايراق قۇم (خوجەند ئەتراپى) رايونلىرىدا ئاھالىلەر زىچ جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەردىكى ئون نەچچە ئورۇندىن تۈچ تۇراللار دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان كەنت خارابىلىرى تېپىلدى. بۇ خارابىدىكى ئەسلى ئاھالىلەر يەرنى چاناپ تېرىقچىلىق قىلغان ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇشى مۇمكىن. شۇ جاينىڭ تۈزىدىن مىس ئېرىتىدىغان پېچىنىڭ ئىزلىرى ۋە پىچاق، بىگىز، ئوقيا قاتارلىق كۆپلىگەن مېتال قوراللار، شۇنداقلا ھەرخىل شەكىلدىكى ساپال قاچىلار تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئاندرونوۋ مەدەنىيىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

مىس دەۋرىدىكى پەرغانە ئويمانلىقىنىڭ چۇستا شەھىرى ئەتراپىدىكى قۇم بېسىپ كەتكەن تۈچ قوراللار دەۋرىگە ئائىت كەنت خارابىلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمىتى نەتىجىسىدە (م. ئى. ۋارونتسا رەھبەرلىك قىلغان) شۇ جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، رەڭلىك نەقىشلەنگەن قازان - قومۇچ ياسىغانلىقى، رەخت توقۇش ۋە مېتالنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى بىلگەنلىكى، ئەپچىل تاش قوراللارنى ياساش بىلەن شۇغۇللانغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلدى. چۇستا خارابىلىرى چۇستا

بىلەن تۈركمەنىستان تۇچ قوراللار مەدەنىيىتىنىڭ ئالاـ
قىسىنى نامايان قىلدى.

تاجىكىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە مەركىزىي رايونـ
لىرىدىن هازىرغا قەدەر تۇچ قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ
خارابىلاردىن ئاز - تولا تېپىلدى. كىشىلەرگە مەلۇمكى،
شۇ چاغدىكى بەدەخشان كۆك ياقۇت قېزىش مەركىزى
بولۇپ، بۇ خىلدىكى ياقۇت غەربتە مىسىرغا، جەنۇبتا
هىندى ۋادىلىرىغىچە توشۇلغان.

خارەزىمدىن (1939 — 1945 - يىللىرى ئارخېئوـ
لوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلغان) بىر قەدەر بۇرۇنقى
تازاباگىياب دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت (تەخمىنەن مىلاـ
دىدىن بۇرۇنقى 2 - مىڭ يىللىقلارنىڭ ئوتتۇرىلىرى)
ۋە بىر قەدەر كېيىنكى سويارگان دەپ ئاتالغان مەدەنىـ
يەت ئىزلىرى تېپىلدى. ئۇلار تۇچ قوراللار بىلەن تاش
قوراللار (نەپىس تاش قوراللار) بىرلەشتۈرۈلگەن، چاـ
ناپ تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈـ
رۈلگەن ئالاهىدىلىككە ئىگە. بىر قەدەر كېيىنكى مەزگىلـ
گە مەنسۇپ بولغان سويارگان مەدەنىيىتىدىن ساقلىنىپ
قالغان نەرسىلەرگە ئاساسلىنىپ شۇنى مۆلچەرلەش مۇمـ
كىنكى، شۇ ۋاقىتلاردا كاپېت تېغى ئەتراپىدىكى رايونـ
لاردىن كەلگەن توپ - توپ كۆچمەنلەر بۇ رايونغا سىـ
ڭىپ كىرىپ خارەزىم ئاهالىرىنىڭ مىللەت تەركىبىدە
ناهايىتى زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلغان. شۇنىڭ بىلەن
ئۇ جەنۇبنىڭ مەدەنىيەت تارىخى بىلەن باغلىنىپ (چۇسـ
تىنىڭ خارابىلىرىدىكىگە ئوخشاش)، خارەزىمنىڭ ماددىي

مەدەنىيىتىدە خېلىلا زور رول ئوينىشقا باشلىغان. ماددىي مەدەنىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكى، جۈملىدىن ئايال بۇدلارغا چوقۇنۇشقا ئاساسلىنىپ، ئازاباگىياپ مەدەنىيىتى مەزگىللىرىدە ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنىڭ ئامىللىرى يەنىلا ناھايىتى زور كۈچكە ئىگە ئىدى، دەپ ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇ. يەنە بىر ئىشمۇ ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ بولسىمۇ بۇخارا بوستانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قەدىمكى قەبرىنى قازغاندا، بۇنىڭ ئىچىدىكى سايمانلار شەكلىنىڭ جەنۇبىي تۈركمەنىستاندا ئىشلىتىلگەن سايمانلار شەكلىگە يېقىنلىشىدىغانلىقى بايقالدى، يەنە بىر تەرەپتىن، جەنۇبىي تۈركمەنىستان تۇچ قوراللار دەۋرىنىڭ مىتالچىلىق خام ئەشيا بازىسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ئوتتۇرىسىدىكى جايلارغا تارقالغان بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. ئۇ چاغدا پەرغانە ۋە ئوتتۇرا قىزىل قۇمدىن مىس، زىياددىنكى تاغلىرىدىن قەلەي، پەرغانىدىن قوغۇشۇن قاتارلىقلار قېزىلغانلىقىمۇ ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇ مىتاللار ئەتراپتىكى قەبىلىلەرگىلا توشۇلۇپ قالماستىن، بەلكى يىراق تۈركمەنىستانغىمۇ توشۇلغان.

جەنۇبىي تۈركمەنىستان تۇچ قوراللار دەۋرى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ئەڭ تەپسىلىي بولدى. بۇ يەرنىڭ بىرىنچى تۈركۈمدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمىتى ئاشخابات ئەتراپىدا جايلاشقان ئانائۇدىكى ئىككى قايراقتا ئېلىپ بېرىلغان (ئا. ۋ. كامارووۋ 1884 - يىلى، پ. پومپېللى تەكشۈرۈش ئەترىتى 1904 - يىلى

ئېلىپ بارغان)، پومپالىلى ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىلىرىنىڭ قارىشىچە، ئاناۋدا كەينى - كەينىدىن تۆت خىل مەدەنىيەت ئالماشقان. ئەڭ بۇرۇنقىسى ئاناۋ I، ئەڭ كېيىنكىسى ئاناۋ IV دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ خىل مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كىشىلەر ئۇزاق مۇددەت ئېنىق ئىگىلەپ كېتەلمىدى، پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشى ئارقىلىقلا جەنۇبىي تۈركمەنىستان مىس ۋە تاش قوراللار دەۋرى بىلەن تۇچ قوراللار دەۋرىنىڭ مۇرەككەپ تارىخى شەرھلەندى.

تۇچ ۋە تاش قوراللار دەۋرىدە (ئاناۋ I ۋە II مىلادىدىن 3 — 4 مىڭ يىل بۇرۇن مەۋجۇت بولغان) جەنۇبىي تۈركمەنىستاندىكى ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا تەرەققىيات، ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. قۇملۇقنىڭ ياقىلىرىدىكى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى مەھەللىلەرنىڭ ئورنىنى تاغقا يېقىن رايونلاردىكى يېڭى مەھەللىلەر ئىگىلىگەن. تاغلىق رايونلاردىمۇ مەھەللىلەر شەكىللەنگەن. كۆلچەك سۈيى ئارقىلىق سۇغىرىش ئاساسىدا دېھقانچىلىق قىلىش ئىشلىرى كۈنسېرى ئىنچىكىلەشكەن (بۇغداي ۋە ئارپا قاتارلىقلار تېرىلغان). كۆپەيگەن ھايۋانلار (كالا، قوي، چوشقا، ئات، ئۆچكە، تۆگە ۋە ئىت قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى چارۋا تۇپىسى ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن) قەدەممۇ قەدەم بېقىپ كۆندۈرۈلگەن. ئوۋچىلىق ئىشلىرىمۇ يېڭى ئىگىلىكلەر بىلەن بىللە مەۋجۇت بولغان.

كەڭ كۆلەملىك مەھەللىلەر مەيدانغا كەلگەن. كاـ ڭاھكى ئەتراپىدىكى ياسسى تۆپە بۇنىڭ مىسالىدۇر. خام خىشتىن ئۆي سېلىنغان. بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە بىناـ كارلىق سەنئىتى ئانائۇ I دەۋرىدىلا يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان. ئۆيلەر تۆت بۇرجەك شەكىلدە بولۇپ، چوڭراق ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە ئوچاق ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بىر ئېغىز چوڭ ئۆينىڭ ئىچىگە تام بويلاپ ياغاچ تۈۋـ رۈك ئورنىتىلغان. رەڭگى يارقىن تام رەسىملىرى تام يۈزىگە يېپىشتۇرۇلغان. ئۆيلەرنىڭ بىرنەچچە قېتىم رېـ مونت قىلىش جەريانىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم تام رەسىملىرى سىزىلغان. ئەڭ ئۈستۈنكى بىر قەۋەت تام رەسىمدە كۆپلىگەن ئۈچ بۇرجەك شەكىلدىـ كى رەڭلىك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن ھەم گەج ھەيكەل چۈشۈرۈلگەن.

ئەمگەك قوراللىرى ۋە جەڭ قوراللىرى مىس (ساقـ لانغىنى كۆپ ئەمەس) ۋە تاشتىن ياسالغان. تاشتىن شار شەكىللىك توقماق، ئاشلىق ئاقلايدىغان يارغۇنچاق، ئۇششاق - چۈششەك سايمانلار، يا ئوقى، تاش ئاتىدىغان مەنجانىق ۋە زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلار ياسالغان. بۇ يەردىن يەنە مېتالدىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىمۇ تېپىلدى. كىچىكرەكلىرى مىستىن ياسالغان جابدۇق ۋە قوراللاردۇر. قول سانائەتتە، تاش قورال ۋە مېتال بۇـ يۇملار ياسالغاندىن باشقا يەنە ماتا توقۇلغان ۋە ساپال قاچىلار ياسالغان. قول بىلەن قاچا - قۇچا ياسالغان. بۇخىل قاچا - قۇچىلارنىڭ كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكى

شۇكى، ئۇنىڭغا رەڭلىك نەقىش چۈشۈرۈلگەن. (ئانائو II قاچا ـ قۇچىلىرىنىڭ نەقىشلىرى بەش خىل رەڭدە بولۇپ، گېئومېترىيىلىك سىزما رەسىملەردىن باشقا يەنە قۇشلارنىڭ رەسىملىرىمۇ بار.)

تۇچ قوراللار دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ مىڭ يىللىقلار ۋە مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ مىڭ يىللىقلار) دىكى ئومۇمىي نام بىلەن ئانائو III دەپ ئاتالغان مەدەنىيەتنىڭ خارابىلىرى تازا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. نۆۋەتتە بۇ خارابىلار ئىچىدىن ئەڭ ئېنىق تەكشۈرۈلگەنلىرى كائاھكى ئەتراپىدىكى چوڭراق مەھەللىلەردىن نامازگاھ تۆپە (ب. ئا. لېتۋىنىسكى 1949 ـ يىلدىن 1950 ـ يىلغىچە قازغان، ب. ئا. كوفتىن 1952 ـ يىلى قازغان) بار. بۇ مەھەللىلەر (ئانائو I دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەن) مەۋجۇت مەزگىلىدە پەيدا بولغان مەدەنىيەت قاتلىمى (قەدىمكى زاماندا ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتىدىن قېپقالغان ئىزلار، يادىكارلىقلار ۋە ئورگانىك ماددىلاردىن شەكىللەنگەن تۇپلا نمىلارنى كۆرسىتىدۇ) نىڭ قېلىنلىقى 30 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئاھالىلەرنىڭ ئاساسىي كەسپى بۇرۇنقىلار بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى بۇيۇملىرىنىڭ تۈرى كۆپەيگەن. مىس ۋە تۇچتىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى مەيدانغا كەلگەن. گەرچە يەنىلا ھەرخىل شەكىلدىكى تاشتىن ياسالغان سايمانلار ۋە ئۇششاق ـ چۈششەك بۇيۇملار ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، مىس، تۇچ بۇيۇملار ئاھالىلەر تۇرمۇشىغا كەڭ كۆلەمدە سىڭىپ كىرگەن. قا-

رىغاندا، بۇ مەھەللىلەر كۆپلىگەن چوڭ ئولتۇراق ئۆي بۆلەكلىرىدىن تەشكىللەنگەن، ھەربىر ئولتۇراق ئۆيدە بىر چوڭ ئائىلە جامائىتى ئولتۇراقلاشقان بولۇشى مۇمكىن. بىر ئورۇندىكى ئولتۇراق ئۆي بۆلۈكىدىن 27 ئېغىز ئۆي قېزىۋېلىنغان بولۇپ (ئەسلىدىكى ئۆينىڭ ئومۇمىي سانى 50 ئېغىزدىن كەم بولمىسا كېرەك)، بۇ ئۆيلەرنىڭ كارىدورلىرى بىر - بىرىگە تۇتاشقان، ئۆيلەر تۆت بۇلۇڭ شەكىلدە ۋە چاسا شەكىلدە ياسالغان بولۇپ، يەنە بەزىلىرىنىڭ شەكلى رەتلىك ئەمەس. ئۆيلەر تۆت بۇرجەكلىك چوڭ خىشتا ياسالغان. خىشلارنى ياپسالاشتۇرىدىغان ئويۇقچى-لارمۇ بار. ئۆي ئىچىگە بىرنەچچە خىل ئوچاق ياسال-غان، ئىشىك ئۇلگۈچىكىگە تاش بوسۇغا ئورۇنلاشتۇرۇل-غان. ئىشىك مۇشۇ تاش بوسۇغا ئۈستىدە ئېچىلىپ، يې-پىلىپ تۇرغان. تام ناھايىتى سىلىق سۇۋالغان. بەزى ئۆيلەرنىڭ تاملىرى قاردەك ئاق گەج بىلەن سۇۋالغان. ئىگىلەنگەن بەزى مەلۇماتلارغا ئاساسلىنىپ بىر قىسىم ئۆيلەرنىڭ ئەگمە ۋە گۈمبەز① شەكىلدە يېپىلغانلىقىغا

---

① ھازىر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ئۈستىگە گۈمبەز ۋە دېرىزىلەرگە ئەگمە چىقىرىپ ياسالغان ئىمارەت-لەرنىڭ مىللىي مەنسۇپلىقى ئۈستىدە دەۋا قىلغۇچى بەزى تارىخچىلار بۇ خىل ئىمارەتچىلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدا قەدىمكى زا-مانلاردىن تارتىپ ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشىدۇ ۋە بۇ خىل ئىما-رەتچىلىك ئىجادىيىتىنى ئىسلامىيەتكە ئەگىشىپ ئەرەبىستان ۋە ئىران

ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن. بۇلاردىن مىس ۋە تاش قورالـ
لار دەۋرى بىلەن تۇچ قوراللار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىـ
يانىڭ جەنۇبىدىكى بىناكارلىق تېخنىكىسىنىڭ يۇكسەك
دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قول
سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىمۇ يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن.
مىس يىڭنە ۋە مىس تامغا ئىشلەپچىقىرىشتىن تارتىپ،
پىچاق قاتارلىق ھەرخىل بۇيۇملارنى قۇيىدىغان مىسـ
كەرلىك دۇكانلىرى بارلىققا كەلگەن. تاشتىن ئەمگەك
سايمانلىرىنى ۋە جەڭ قوراللىرىنى ياسىغاندىن باشقا
يەنە ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى، شۇنداقلا
سۈركەش ئارقىلىق چىرايلىق قاچا - قۇچىلارمۇ ياسالـ
غان. كۇلالچى ئۇستىلار ئالىقاچان ئالاھىدە ھۈنەر -

تەرەپلەردىن كەلگەن دېيىشىدۇ. بۇنداق دەۋانىڭ ئاساسى يوق،
تارىخ ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىدا، كاسپى دېڭىزى، ئىسسىق كۆل
ئەتراپىدىن جەنۇبىي سىبىرىيىگىچە، ئىچكى موڭغۇل ۋە تاشقى موڭغۇـ
لىيە، ئورخۇن دەريا بويلىرى، ئالتاي تاغلىرى ۋە تىيانشان تاغلىـ
رىنىڭ ئىككى تەرىپى، پامىر، كۇئېنلۇن، تارىم ۋادىسى قاتارلىق
جايلاردا ياشىغان ئوغۇز (ئۇيغۇر)، قىرغىز، قىپچاق، قارلۇق قاتارلىق
مىللەتلەر ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە يېرىم چارۋىچىلىق- يېرىم دېھـ
قانچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇلار تۇرمۇش ئېھتىياجى بويىچە
يايلاقلارغا كۆچكەندە يۆتكەپ يۈرۈشكە ۋە قار - يامغۇردىن
ساقلىنىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن چېدىر ئۆيلەرنى ياساپ ئولتۇرـ
غان. ئۇلار ئوتتۇرىسىغا ئېگىز تۈۋرۈك قويۇلغان، ئەتراپى تۆت
بۇرجەك، ئالتە بۇرجەك، يەتتە بۇرجەك ئۆيلەرنى ياساپ، ئۈستىنى
ئوت - چۆپ ياكى كىگىز بىلەن ئوراپ، ئەتراپىنى ئارغامچىدا تارـ
تىپ قوزۇقلارغا باغلاپ قوياتتى. بۇنداق گۈمبەزلەرنىڭ ئۈستى كۈنـ

تېخنىكا ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇلار ساپال پەنجىرە ئىچىدە ھەرخىل شەكىلدىكى ۋە ئوخشاشمىغان ھەجىمدىكى قاچا - قۇچىلارنى، ئەڭ كىچىك ئىسۋۇرىق ۋە ھاراق رۇمكىسىدىن تارتىپ چوڭ ساپال كوزىخىچە بولغان بۇيۇملارنى ياسىغان؛ نەپىس، كۆركەم، نېپىز ياسالغان قاچا - قۇچىلارنىڭ ئۈستىگە گۈزەل رەڭلىك رەسىم سىزىلغان. توقۇمىچىلىق ھۈنىرىمۇ كەڭ تەرەققىي قىلغان.

نامازگاھ تۆپە ئاھالىسىنىڭ ئىدېئولوگىيىسى ھەققىدە قاچا - قومۇچ نەقىشلىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق مەلۇم بىلىملەرگە ئىگە بولۇش مۇمكىن. قاچا - قومۇچ ئۈستىگە گېئومېترىيىلىك سىزىقچىلاردىن باشقا يەنە يىلان، قۇش ۋە تاغ تېكىسى قاتارلىقلارنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەن. ئىككى تۆپ دەرەخ ئارىسىدا تۇرغان تاغ تېكىسىنىڭ سۈرىتى ناھايىتى ياخشى بىر

لىك شەكىلدە كۆرۈنەتتى. ئۇلار شۇ زاماندا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆي ئۈستىدىكى قۇببىلەرنىڭ چوققىسىغا كىيىن، يولتۇز ۋە يېرىم ئاي شەكلىدىكى بەلگىلەرنى ياساپ قوياتتى ياكى بۆرە، يولۋاسلارنىڭ بېشىنى ئېسىپ قوياتتى. ئادەملەر ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مۇسىبەت مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن يەرلىكىگە قويۇپ، قەبرە ئۈستىگە ئۆلگۈچىنىڭ بۇرۇنقى ئۆيىگە ئوخشىتىپ گۈمبەز ياساپ قوياتتى. بۇنداق ئىش ۋە ئادەتلەر ھېلىمۇ شىنجاڭ، ئىچكى ۋە تاشقى موڭغۇلىيىلەردە ساقلانماقتا. ئۇيغۇر، قىرغىز، قازاق خەلقى ئولتۇراقلىشىپ، يېرىم چارۋىچىلىق - يېرىم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، يېزا، مەھەللە ۋە شەھەرلەرنى قۇرغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى ئولتۇراق ئۆيلىرىنىڭ شەكلى ئۆزگەرگەن

رىئالىزملىق سۈرەت، يەنە ئۇستىلىق بىلەن سىزىلغان ھەم تېخىمۇ رىئالىزملىق تۈس ئالغان ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سېغىز لايدىن ياسالغان كىچىك ھەيكەللىرى تېپىلدى. بەزى رەسىملەردە ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق قالدۇقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئىپادىلەنگەن. ئولتۇراق ئۆيلەرگە چاپلانغان سېغىز لاي مودېل ۋە كىچىك ئات ھارۋىسى مودېلىنىڭ سېغىز لاي چاقىنى نەزىر - چىراق بۇيۇملىرى تۈرىگە كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. چۈنكى ئۆي تېمىنىڭ ئەتراپى ۋە ئاستىدىن ئادەملەر دەپنە قىلىنغان جاي تېپىلغان.

بولۇپمۇ، ئەنىا قەبرىستانلىقلار، مازارلار ھەم دىنىي ئورۇنلاردا قەدىمكى ئىمارەتچىلىك شەكلى ئۆزگەرمىدى. قاراخانىلار ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرق ۋە غەربىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋردە، چوڭ مەدرىس، جامە - مەسچىت، چوڭ مازار، ئوردا - سارايلارنىڭ دەرۋازىلىرى ئۈستىگە ھەيۋەتلىك گۈمبەز، قوببەسلەرنى ياساش ھەم ئىككى تەرىپىگە مۇنار قوپۇرۇش تەرەققىي قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ بىناكارلىقىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۈگۈنكى بەزى قۇرۇلۇشلاردا ياسالغان گۈمبەز، قوببە، مۇنار، ئۈچ بۇرجەك ۋە يېرىم دائىرە شەكىللىرىكى ئىشىك، دەرۋازا، ئويما تۈۋرۈك، ھەر خىل نەقىشلەرنىڭ ئاشۇ قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئېھتىياجى ۋە مىللىي ھەۋەسلىرىگە مۇۋاپىق تەدرىجى شەكىللىنىپ چىققانلىقىنى ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولۇپلا قالماستىن، ئۆيلەرنىڭ ئىچىدىكى ھاراق - سىنچىلەرنىڭ ئاستىنا ۋە بەزى ئىمارەتلەرنىڭ بالا باشلىرىنىڭ ئاستىغا ھەرە چىشى شەكلىدە چىقىرىلىۋاتقان نەقىشلەرنىڭمۇ ئەجدادلىرىمىز ياشاپ كەلگەن تاغلىقلارنىڭ ئۈستىدىكى ئېگىز - پەس قىرلارغا سىمۇل قىلىنغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ ــــ تەرجىمە تەھرىرىدىن.

تۈچ قورالالار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا مانا بۇ نامازگاھ تۆپە خارابىسى بارلىققا كەلگەن ھەمدە كاپېت تېغىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان باشقا خارابىلاردىمۇ مۇشۇ خىل مەدەنىيەت بارلىققا كەلگەن. تۈركمەنىستاننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى مىسران تۈزلەڭلىكىدە تۈچ قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا ئۆزگىچە مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان. ئۇ ئانائۇ تېپىدىكى مەدەنىيەتكە ئوخشاشمايدۇ.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرىنىڭ خىزمەت نەتىجىسى ئوتتۇرا ئاسىيا (بولۇپمۇ جەنۇبىي قىسمى) قەبىلىلىرىنىڭ مىس ۋە تاش قوراللار دەۋرى بىلەن تۈچ قوراللار دەۋرىدىكى ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ قانداق يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك شەرھلەپ بەردى. ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى كۆپ تەرەپلەردىن ئىراق قەدىمكى زاماندىكى مىسىر، مىسوپوتامىيە، شۇنداقلا قەدىمكى شەرقنىڭ باشقا مەركەزلىرى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، ناھايىتى ئىراق قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۆسۈش (جۇملىدىن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى) ئاساسىدا، يەر جامائە ـ قەبىلىلەر مۇلۇكچىلىكى قىلىنغان دائىرىدە چارۋىچىلىقتا بولغان ئائىلىۋى ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى ۋە يەرلەرنى ئائىلىلەر ئىشلىتىش

مەيدانغا كېلىپ، ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمى ئاتىلىق ھوقۇق تۈزۈمگە ئۆتۈشكە باشلىغان. لېكىن، مۇشۇ باسقۇچتا كىشى كىشىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمىگەن. بىر نەچچە ئۇرۇقداشلىقنى بىرلەشتۈرگەن قەبىلىلەر ئىچىدە، شۇنداقلا بۇرۇنراق قۇرۇلغان قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئىچىدە، دېموكراتىيە تۈزۈمى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان. قەبىلىلەر ئوۋ ئوۋلاش ۋە بېلىق تۇتۇشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان زېمىنلارنى ئورتاق ئىشلەتكەن. پەقەت تۈچ قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا مال - مۈلۈككە ئىگىدارچىلىق قىلىشتىكى باراۋەرسىزلىك پەيدا بولغان. بۇنداق باراۋەرسىزلىك ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشىنى پەيدا قىلغان.

ھەر بىر قەبىلىنىڭ ئۆز قەبىلە تىلى بولغان. «ئۇ چاغدىكى تىل مۇرەككەپ ئەمەس ئىدى. ئاساسىي سۆز ئاتالغۇلار ناھايىتى كەم ئىدى، لېكىن ئۇ گراماتېكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە ئىدى. بۇنداق قورۇلما ناھايىتى ئىپتىدائىي بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا گراماتېكىلىق تۈزۈلۈش ھېسابلىناتتى.»①

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مۇشۇ مەزگىللەردە پەيدا بولغان. سوۋېت ئىتتىپا-

① ئى. ۋ. ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» 1954 - يىل، دۆلەت نەشرىياتى نەشرى، رۇسچە 26 - بەت.

قىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئالاقىسى يې
راق قەدىمكى زاماندىن باشلانغان دەپ قاراشقا بولىدۇ.
ھۇشۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ مىللەت
تەركىبىگە قارىتا توغرا ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. لېكىن،
كۆپلىگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار غەربىي ئىسكىت
قەبىلىلىرىگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، گېسارنىڭ
قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرىدىكى خارابىلاردىن تېپىلغان تۆچ
قوراللار دەۋرىگە ئائىت باش سۆڭەكلەر (1947—1948-
يىللىرى قېزىۋېلىنغان)نىڭ تۈزى بويىچە قارىغاندا،
پامىر ۋە يەتتە سۇدىكى ئىسكىتلەرنىڭ باش سۆڭىكى
بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تېخىمۇ كېيىنكى مەزگىللەر-
دىكى جەنۇبىي قىسىم كىچىك قايراق مەدەنىيەت قاتلى-
مىدىكى، يەنى مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنقى ئانا ئۇ Ⅳ
دەپ ئاتىلىدىغان مەدەنىيەت قاتلىمىدىن (بۇنى ئىك-
كىنچى بابىتا تەپسىلىي بايان قىلىمىز) شەرقىي ياۋروپا
ئىسكىتلىرىدىن قالغان يادىكارلىقلارغا ئىنتايىن ئوخشايدىغان
بۇيۇملار (تۆچتىن ياسالغان ئۈچ قىرلىق، تۈۋش قاناتـ
لىق يا ئوقى) تېپىلدى. بۇلارنىڭ تېپىلىشىمۇ يۇقىرىقى
پەرەزنى چۈشەندۈرۈشكە پايدىلىق. مىلادىدىن 1000 يىل
بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ تالىبارزۇ (سەمەرقەند ئەترا-
پى) قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى مە-
دەنىيەت قاتلىمىدىن ئىسكىت جىنسلىرى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە
ساپالدىن ياسالغان ئادەم ھەيكىلى تېپىلدى. ئاخىرىدا

ئەنقەلاتچىلار ئىسكىفلەر تىلى بىلەن تاجىك تىلىنىڭ ئاساسىي سۆزلۈكى ۋە گراماتىكىلىق تۈزۈلۈشى تەرەپلىرىدە ئورتاق ئاملىلار بارلىقىنى بايقىدى. بۇلارمىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - مىڭ يىللىقلاردىن تارتىپ 1 - مىڭ يىللىقلار دەۋرلىرىگىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئولتۇراقلاشقان قەبىلىلەردۇر. ئىسكىفلەرنىڭ قەبىلىلىرىنى تاجىك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

تاش قوراللار دەۋرىگە ئوخشاش، بىز تۇچ قوراللار دەۋرىدىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەبىلىلەر مەدەنىيىتى بىلەن سىبىرىيىنىڭ غەربىي قىسمى، ۋولگىسا دەريا ۋادىسى ۋە ئىران قەدىمكى زامان ئاھالىلەر مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگىچە ئىزدىنەلەيمىز.

II باب ئوتتۇرا ئاسىيا ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىش مەزگىلىدىكى شەرقىي ئىران قەبىلىرى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەرقىي ئىران قەبىلىرىنىڭ جايلىشىشى، ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى تىلشۇناسلىققا ئائىت

ماتېرىياللار ۋە قەدىمكى يېزىقلارغا ئائىت ماتېرىياللار
(بىر قەدەر كېيىنكى مەزگىللەرگە مەنسۇپ بولغان) بىـ
لەن سېلىشتۇرغاندا، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - مىڭ
يىللىقلار بىلەن 1 - مىڭ يىللىقلار گىرەلىشىۋاتقان
چاغلاردىكى ھەم 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ دەسلەپكى
بىرنەچچە ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي
ھايات مەنزىرىسى ھەققىدە مەلۇماتقا ئىگە بولغىلى
بولىدۇ.

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ
دەسلىپىدە ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار تۆمۈر رودىسىدىن تۆمۈر
تاۋلاشنى بىلگەن. ئېنگېلىس تۆمۈرنىڭ ئىنسانلار تارىـ
خىدىكى رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ مۇنداق دەپ يازـ
غان ئىدى: «تۆمۈر ئىنسانلارغا خىزمەت قىلىشقا باشلىـ
دى. ئۇ، تارىختا ئىنقىلابىي رول ئوينىغان تۈرلۈك ماتېـ
رىياللار ئىچىدە ئەڭ ئاخىرقى ۋە ئەڭ مۇھىم بولغان
بىر تۈرلۈك ماتېرىيال بولدى. ئەڭ ئاخىرقى دېگىنىمىز
تۇچنىڭ پەيدا بولۇشىغىچە بولغان جەرياننى كۆرـ
سىتىدۇ. تۆمۈر تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە دېھقانچىلىق تېـ
رىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا، سىپايان ئورمان رايونـ
لىرىنى ئېچىشقا ئىمكانىيەت بەردى؛ قول سانائەتچى
ئىشچىلارغا پۇختا ۋە ئۆتكۈر بولغان تاش ياكى ئەينى
چاغدا بىلىنگەن، باشقا مېتاللار ئورنىنى ئالالمايدىغان
قورالنى بەردى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى پەيدىنپەي
رىئاللىققا ئايلاندى؛ ئەڭ دەسلەپكى تۆمۈر «ھەرقاچان

تۆچتىن يۇمشاقراق ئىدى»①.

تۇچ تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ ئىگىلىنىشى ئىنسانلارنىڭ تۆمۈر تاۋلاش جەريانىنى ئىگىلىۋېلىشىغا پايدىلىق بولدى. تۆمۈر تاۋلاش ساپ رودىنى بىۋاسىتە ئوچاقتا سېلىپ ئېرىتىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان. ئوچاقنىڭ تېمپېراتۇرىسى 1300 — 1400 گرادۇستا يەتكەن، مەسىلەن، م. س. ئاندىن يىۋۋانچە دەريا جىلغىسىدىن مۇشۇنداق ئوچاقنى تاپتى.

ئىپتىدائىي ئادەملەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزى بىلمەيدىغان تاش پارچىلىرى، يەنى رودىنى قاتتىق، نېپىز ماتېرىياللارغا ئايلاندۇرۇش سىرلىق ھەم چۈشەنگىلى بولمايدىغان ئىش ئىدى. بۇ مىتال تاۋلىغۇچىلار، يەنى تۆمۈرچى ئۇستىلارغا خۇراپىيلارچە ئىشىنىپ، ئۇلاردىن ئەيمىنىش ۋە ئۇلارنى ھۆرمەتلەشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مۇشۇنداق ئەھۋال كۆپلىگەن مىللەتلەر ئارىسىدا خېلى ۋاقىتلارغىچە مەۋجۇت بولغان. مەسىلەن، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ بەزى رايونلىرىدا تۆمۈرچى ئۇستىلار ئەڭ ھۆرمەتلىك ئادەملەر دەپ قارالغان، ئۇلارنىڭ دۇكانلىرى مۇقەددەس جاي دەپ ھۆرمەتلەنگەن. كىشىلەر تۆمۈرچى ئۇستىلارغا ئېھتىرام بىلدۈرگەن. ھەر قېتىم ھوسۇل ئالغاندىن كېيىن كۆپچىلىك تۆمۈرچىلىك دۇكانلىرىدا

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس — ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 — توم، 1972 — يىل، خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 157 — بەت.
— تەرجىمە تەھرىردىن.

ئەزىر – چىراق ئۆتكۈزگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەن
پەزىبىر ئېتىقادلاردا تۆمۈرچى ئۇستىلار ئالۋاستىلارنىڭ
ۋەكىلى دەپ قارىلىپ، تۆمۈر ئىشلىتىشنى راۋا كۆرمە
گەن. بۇ، ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدادىن ۋەھىمە چېكىشىنىڭ
ئىنكاسىدۇر. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۆمۈر
نىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشى ئىچىگە كىرىشتىكى سۈرئىتى
ۋە دەرىجىسى ھەرقايسى رايونلاردا بىردەك بولمىغان.
مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ
دەسلىپىدە خارەزىمنىڭ سۇيارگان مەدەنىيىتىنىڭ ئورن
نىنى ئىگىلىدىن مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى تۆمۈر قو
راللار دەۋرىدىكى ئامىرابات مەدەنىيىتى (مىلادىدىن
بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ ئالدىنقى يېرى
مىدا) ئىگىلىگەن. بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ساپال بۇيۇم
لىرىنىڭ تېگى تەكشى، قارا بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ گىر
ۋەكلىرى مۇرەككەپ نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ
خىل ساپال بۇيۇملار ئالدىنقى كاۋكازنىڭ شىمالىدىكى
ئىسكىفلەرنىڭ قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدىكى ساپال
بۇيۇملارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۆيلەر سېغىز توپا
لىيىدا قۇم دۆۋىلىرىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان بولۇپ،
ئۇزۇنلۇقى 70 مېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 20 مېتىر
كېلىدۇ. بۇ ئۆيلەر ئىككى رەت پاراللېل كارىدورلۇق
ئۆيلەردىن تەشكىل تاپقان. مۇشۇ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمى
لارغا ئاساسەن بۇ يەردە ئەر - خوتۇنلۇق ئائىلىلەر شە
كىللىنىپ بولغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ خىل ئائىلىلەر
يەنىلا بىر ئۇرۇق ئىچىدىكى باشقا ئائىلىلەر بىلەن بىللە

ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن، ئۆزىنىڭ ئايرىم ئۆچـ
قى بولغان، دېھقانچىلىق ئىشلىرىدا يەنىلا سۇ ئىنـ
شائاتلىرى ئارقىلىق سۇغىرىش روشەن ھالدا يولغا
قويۇلمىغان. دەريا ئېقىنى تاشقىن بولۇپ تۇرىدىغان
رايونلاردا قاھىرەچە دېھقانچىلىق تەرەققىي قىلغان.
ئانائودا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلغاندا،
مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ
ئالدىنقى يېرىمىغا مەنسۇپ بولغان جەنۇبىي قىسىم كە
چىك ئېدىرلار مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىـ
دىن تۆمۈر قورال‌لار، مەسىلەن، ئورغاق، پىچاق قاتارلىقـ
لار تېپىلدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - مىڭ يىللىقلار ئاخىـ
رىدىن 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ دەسلىپكىچە مىسـ
زان تۈزلەڭلىكىدە نۇرغۇنلىغان دېھقانچىلىق مەھەللىلىرى
مەۋجۇت بولۇپ، بۇ دېھقانلار يەنە چارۋىچىلىق بىلەنـ
مۇ شۇغۇللانغان. تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ ئاساسىي شەكـ
لى: تاملىرى خام خىشتىن قوپۇرۇلغان، ئۆگزىسى تەكـ
شى ئانچە چوڭ بولمىغان ئۆيلەردىن ئىبارەت.
بۇ مەھەللىلەرنىڭ تەكشىلىكتىكى جايلىشىشى ئۆۋەندىـ
كىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە: سېپىل قورغانلىرى تارقاق،
قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى مەلۇم جايلارغا مەركەز-
لەشكەن. تۆمۈر ئېرىتىش، تۆمۈردىن قورال - ياراق
ياساش باشلانغان ۋە قول سانائەت بىلەن يېزا ئىگىـ
لىك ئايرىلىشقا باشلىغان. بۇ دەۋر — ئىپتىدائىي جا-
مائە مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بىلەن جەمـ

ئمىيەتكە ئىسبەتەن يۈزلەنگەن ئۆتكۆنچى دەۋر بولغان. بۇ
جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى رايونلىرىدىكى
تەرەققىيات تەكشى بولمىغان. بەزى رايونلارنىڭ تەرەق-
قىياتى تېزراق، بەزى رايونلارنىڭ ئاستىراق بولغان.
ئېنگېلس بۇ تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئىجتىما-
ئىي تۈزۈمنى «ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى» دەپ ئاتىـ
دى. بۇ چاغدا، ئۇرۇقداشلىق جامائەسى يىمىرىلىشكە
ۋە يېزا جامائەسى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئېنگېلس
مۇنداق دەيدۇ: «يەككە ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسا-
دىي بىرلىكى بولۇشقا باشلىدى».
يېزا جامائەسى ئۇرۇقداشلىق جامائەسىگە ئوخشاش-
مايتتى. ئۇ، ئۇرۇقداشلىق باشلىنىشىنى ئاساس قىلماس-
تىن، بەلكى ئىگىلىك ۋە زېمىنغا بولغان مۇناسىۋەتنى
ئاساس قىلاتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلـ
قىنىڭ تارىخىدا يېزا جامائەسى ئۇزۇن ئەسىرلەرگىچە
ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلغان ۋە زور رول ئوينىـ
غان. ئېنگېلس «ئېوروپىغا قارشى» دېگەن ئەسىرىدە
مۇنداق دەپ كۆرسەتتى. «شەرقنىڭ مۇستەبىتلىك تۈ-
زۈمى ۋە ئۇياق - بۇياققا باسمىچىلىق قىلىپ يۈرىدىـ
غان كۆچمەن مىللەتلەرنىڭ ئالمىشىپ تۇرىدىغان ھۆكۈمـ
رانلىقى نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان بۇ كونا كوممۇنا
جامائەسىنى ھېچنېمە قىلالمىدى». ①

① ئېنگېلس: «ئېوروپىغا قارشى» مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە
نەشرى 303 — 304 - بەتلەر.

جامەئەنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەككە ئائىلىلەر ئارىسىدىكى مال - مۈلۈك جەھەتتىكى تەڭسىزلىك بارغانسېرى كېڭەيگەن، ئائىلە باشلىقىغا قۇل بولۇش تۈزۈمى كۈندىن كۈنگە تەرەققىي قىلغان. بايلار ۋە نامراتلار ئارىسىدىكى پەرق مەيدانغا كەلگەن، ھەربىي باشلىقلارنىڭ رولى چوڭىيىپ دائىملىق ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىگە ئايلانغان، لېكىن ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ئاقساقاللار كېڭىشى ۋە قەبىلىلەر يىغىنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان. مۇشۇنداق شەرتلەر ئاستىدا قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مۇقەررەر بىر ھاسىلە بولغان.

سەركەردىلەر ۋە يولباشچىلارنىڭ رولى تالان - تاراج خاراكتېرلىك ھەربىي يۈرۈش تۈپەيلىدىن كۈندىن كۈنگە كۈچەيگەن، بۇلاڭچىلىقنى مەقسەت قىلغان ئۇرۇش «دائىملىق كەسىپكە ئايلىنىپ قالغان»① ئالىي سەركەردىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ياردەمچىلىرى ۋارىسلىق قىلغۇچى ئاقسۆڭەكلەرگە ئايلانغان. «تەبىئىي بارلىققا كەلگەن ئىپتىدائىي دېموكراتىيە تۈزۈمى»، «لەنەتتى ئاقسۆڭەكلەر تۈزۈمىگە ئۆزگەرگەن»②.

دەشت - قۇملۇقلاردىكى يايلاقلار ۋە بوستانلىقلاردىكى ئوتلاقلاردا مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلاردا ئوخشاشمىغان ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىغا

---

①، ② ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى». «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى 160 - ۋە 165 - بەتلەر —— تەرجىمە تەھرىرىدىن.

مۇناسىپ ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە بوستانلىق بىلەن دەريا ئېقىنلىرى ئەتراپلىرىدا ماكانلاشقان دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىگىلىك شەكىللەنگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادا يىراق قەدىمكى دەۋردىن باشلاپلا كۆچمەنچىلىك بىلەن ماكانلىشىش ئوتتۇرىسىدا ئومۇمىي باغلىنىش بولغان.

يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرى ئىرق ۋە تىل جەھەتلەردىن ئىسكىفلەر دەپ ھۆلچەرلەندى. روشەنكى، ئىسكىفلەرنىڭ ئوخشاشمىغان قەبىلىلىرى ئارىسىدىكى ئۆز ئارا گىرەلىشىشى، سىڭىشىشى (ئېھتىمال يەنە ئالدىنقى ئاسىيا ئاھالىسىدىنمۇ بۇلارنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كەتكەنلەر بولۇشى مۇمكىن). شەرقىي ئىران قەبىلىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. بىر مۇنچە تارىخچىلار: شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - مىڭ يىللىقلار بىلەن 1 - مىڭ يىللىقلار گىرەلىشىۋاتقاندا شەكىللەنگەن دەپ قارايدۇ.

بىز بىلىدىغان ئەڭ قەدىمكى شەرقىي ئىران قەبىلىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پايانسىز يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن چارۋىچى ساكلاردۇر①.

---

① ساكلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلاردىن باشلاپلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئىرانلاردا ياشىغان. ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ھونلارغا يېقىن بولۇپ، كۆندۈزى كۈنگە، كېچىسى ئايغا چوقۇنغان. ۋە ئالتاي تىلى سىستېمىسىدا سۆزلەشكەن. تولۇق تۈركىي تۈس ئالغان. بۇ خەلقنىڭ تىلى ۋە ياشىغان جۇغراپىيىلىك ئورنى ھەققىدىكى تەتقى-

مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى يازما ماتېرىياللاردا ساكلار ھەققىدە بەزى ماتېرىياللار ساقلانغان. مەسىلەن، سىپول يېنىدىكى ناقىش رۇستەم ① دېگەن قەدىمكى شەھەر خارابىسىدا ساقلانغان شاھىنشا

قان نەتىجىلەردىن قارىغاندا، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇلارنىڭ ئانا ۋەتىنى بولغان. بەزىلەر «ئالىپ ئەر تۇڭانىڭ قوماندانلىقىدا ئۇيغۇر ۋە ساكلار ۋە شۇ ئەرقىدىكى قەبىلىلەر بار ئىدى» دەيدۇ، راست دېگەندەك ھازىر قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىدە ئۇلارنىڭ ئىزلىرى بار. كونىشەھەر ناھىيىسىدە ئۇلارنىڭ نامىدىكى «ئوغۇز ساك»، «توققۇز ساك»، كونىشەھەر ناھىيىسىگە تۇتاش بولغان ئاقتۇدا «قۇنساك — كونساك» دېگەن كاتتا يۇرتلار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى ئاتۇشتا «بەگ ساك - بەيساق»، «ئېگىز ساك - ئىگساق» دېگەن يۇرتلار بار. خوتەن ۋە قەشقەر مارالبېشى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرچە دىئالېكتلاردا، ساكلارنىڭ تىلىدىن مىراس قالغان سۆزلەر بار. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، شۇ ساكلار ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ساكلارنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى خۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىشى نەزەردە تۇتۇلغاچقا، ئۇلارنىڭ ئاۋۋال جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىن ھازىرقى ئافغانىستانغىچە، ئاندىن تارىم ئويمانلىقىدىن ھىندىستانغىچە كېڭەيگەنلىكى، 10 - ئەسىردە سېرىقى ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى دۇڭخۇاڭدىن تاكى خوتەنگىچە بولغان جايلاردا ياشىغانلىقى تەيىن قىلىنغان — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

① ناقىش رۇستەم — قەدىمكى پېرسىيە — ئىران ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختلىرىدىن بىرى بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 — 6 - ئەسىرلەردە قۇرۇلغان. بۇ شەھەردە دارا I ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى سەلتەنەت سۈرگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 330 - يىلى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين قوشۇنى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىنغان. شۇنىڭدىن باشلاپ خارابىلىققا ئايلانغان. ئۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى ئىراننىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىدىكى شىرازنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

شاھ دارا I ① ھەققىدىكى مىخ يېزىق ئابىدىسىدە ساكلارنىڭ ئۈچ گۇرۇھى تىلغا ئېلىنغان: (1) خايما-رى ساكلىرى — مۇقەددەس ئۈسۈملۈك «خايما» گە ئىگە بولغۇچى ساكلار (بۇلار پەرغانە، پامىر ئەتراپلىرىدا ياشىغان). (2) تىگرا خايدا ساكلار («ئېگىز قالپاق كىيىدىغان ساكلار»)، بۇلار ھازىرقى قىرغىزىستان ۋە قازاقىستان چۆللىرىدە، ئاساسلىقى يەتتە سۇدا ياشىغان. (3) تەيتا-رادارىيە ساكلار (دەريا دېڭىز بويلىرىدا ياشىغۇچى ساكلار) بولۇپ، بۇلارنىڭ ئورنى ھەققىدە پىكىر بىر-دەك ئەمەس. گىرتسىيە يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ساكلارغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەر بار. ستىرابون «ئىس-كىفلەر (ساكلار) نىڭ كۆپچىلىكى ھەتتا ھەممىسى كۆچ-مەن چارۋىچىلاردۇر» ① دەپ يازغان بولسا، ھىرودوت «ساكلار ئىسكىفلەر قەبىلىسى بولۇپ، بېشىغا ئېگىز قالپاق، ۋە ئېغى بار ئىشتان ② كىيىدىتتى، ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان ئوقيا، قىلىچ ۋە ئالاھىدە يا-

① دارا I — ئىراننىڭ تاجاۋۇزچى شاھەنشاھى كەيخىسراۋنىڭ ۋارىسلىرىدىن بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 552 — 486 - يىللاردا پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ شاھەنشاھى بولغان. بۇ جەريانىدا بۇۋىلىرىنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان تۈركىي خەلقلەر (گرېك، روما تارىخچىلىرىنىڭ تىلى بويىچە، ماساگېتلار ۋە ساكلار) گە ھۇجۇم قىلىپلا قالماستىن، ھىندىستان ۋە مىسىر تەرەپلەرگە ھۇجۇم قىلغان — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

② ستىرابوننىڭ «گېئوگرافىيە» دېگەن ئەسىرىدىن.

② دۇنيادا ئىنسانلار ئېغى بار ئىشتان كىيىشنى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلاردىن ئۆگەنگەن. — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

سالغان ئايپالتىلارنى ئىشلەتتى»① دەپ يازغان.
كىشىلەر ئاسانلىقى بەزى بۇيۇملارنى تېپىش ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي رايونلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىش ئارقىلىقلا ئاندىن ساكلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتىنى چۈشەندى. ساكلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى قەبرىستانلىقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 7 — 5 ئەسىرلەر) يەرلىكنىڭ ئۈستىگە تاش باسۇرۇپ قويىدىغان قەبرىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ قەبرىستانلىقتىكى جەسەت يانلىرىدىن ئاستى شار شەكىللىك قاچا - قۇچا، تۆچ پىچاق ۋە تۆمۈر پارچىلىرى تېپىلدى. شۇ چاغ ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردا ساكلارنىڭ مىس ۋە تۇچ ئىشلىتىپ ياسىغان پىچاق، ئورغاق، پالتا، ئۈشكە، بىگىز، خەنجەر، يائوقى، نەيزە قاتارلىق ھەرخىل سايمانلىرى ۋە جەڭ قوراللىرى بولغان، يەنە مىس ۋە تۇچتا ياسالغان قاچا - قۇچا ۋە باشقا تۇرمۇش بۇيۇملىرى (قاچا، قازان، نەزىر - چىراقتا ئىشلىتىدىغان داستىخان، ئات جابدۇقلىرى ۋە ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى)مۇ بولغان. تېرە، تاش، ياغاچ، سۆڭەك ۋە مۈڭگۈزنى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى تەرەققىي قىلغان. يۇڭ توقۇلمىلار، كىگىز، شىرداق ۋە ساپال قاچىلارنى ئىشلەپچىقىرىشمۇ راۋاجلانغان. مىس ۋە تۇچ بۇيۇملار ئىچىدىكى كۆپلىگەن زىننەت بۇيۇملار ئەينى ۋاقىتتىكى قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدى

① ھىرودوتنىڭ «تارىخ» دېگەن ئەسىرىدىن.

كىىدىنمۇ يۇكسەك تېخنىكىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.
ساكلارنىڭ ئاساسلىق كەسپى چارۋىچىلىق ئىدى. بۇ ھەقتە بىز ساقلىنىپ قالغان ھايۋان سۆڭەكلىرى، يازما تارىخ ۋە تەسۋىرىي سەنئەت ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم چىقىرالايمىز. ساكلار قوي، سىيىر كالا، ئات، تۆگە، ئېشەك ۋە قوتاز قاتارلىقلارنى كۆپەيتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە بەزى ساكلار گۇرۇھى دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن تۇرمۇش ئۇسۇلىدا ياشىغان.
ئا.ن. بىر نىشتام تەتقىق قىلغان مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 5 - ئەسىردىن 1 - ئەسىرگە قەدەر پامىرنىڭ شەرقىدە ياشىغان ساكلارنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى باشقىلارغا ئوخشىمايدۇ. پامىر ساكلىرىنىڭ قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى قازغاندا، ساكلارنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەت ۋە ئىدېئولوگىيىسى جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان نۇرغۇن يادىكارلىقلار تېپىلدى. كاتتا خەنجەر، قالقان (دەستىسى ياغاچ بولۇپ، تېرە بىلەن قاپلانغان)، تېشى تېرە بىلەن قاپلانغان ياغاچ ئوقدان (ئىچىدە 35 دانە يائوقى ۋە تۈچ، تۆمۈر، سۆڭەك ۋە ياغاچتىن ياسالغان ئوق ئۇچى بار) قاتارلىقلار ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە جەڭ قوراللىرىدۇر. تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىچىدىن خۇمىرا، چۆچەك، ئۇشكە، ئاتەشدان قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ خىللىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ،

بۇلارنىڭ ئىچىدە تاش مارجان، تۆمۈر بىلەيزۈك، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە تۇچتا ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى بار. بۇنىڭ ئىچىدە كىچىك تۇچ ھەيكەلمۇ بار. پامىر ساكلىرى چارۋىچىلىق، قوشۇمچە ئوۋچىلىق، شۇنداقلا بىلىقچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇلار ئۆزلىرىگە قوشنا ۋە يىراق بولغان ئۆلكىلەر (رايونلار) بىلەنمۇ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە مۇناسىۋەتتە بولغان. بۇ خىل مۇناسىۋەت ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ساك قەبىلىلىرى پەرغانىدىمۇ ئولتۇراقلاشقان. بولۇپمۇ ئۇلار پەرغانە ئەتراپىدىكى تاغ جىلغىلىرىغا جايلاشقان. مەسىلەن، ساكلار دەۋرىدە ئالاي جىلغىسىغا كۆچمەن چارۋىچىلار زىچ جايلاشقان.

ساك سەنئىتى يۇقىرى بىلىم ۋە شەيئىلەرنى توغرا ئىپادىلەش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ سەنئەت — ھايۋانلار ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى ئېلىشىشنى ئۆز تەسۋىرىنىڭ ئوبيېكتى قىلغان. (بۇ «ياۋايى ھايۋانلار ژانىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ).

ساكلارنىڭ دەپنە قىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئەينى ۋاقىتلاردا ساكلاردا باي - كەمبەغەللىكنىڭ چوڭقۇر پەرقى پەيدا بولغانلىقىنى، قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنىڭ ئامىللىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغانلىقىنىمۇ مۆلچەرلەشكە بولىدۇ. قەدىمكى يۇنان

يازغۇچىسى كىتابىنىڭ باتۇر ئايال خاقان زەرىنا توغرىسىدىكى ھېكايىسىدا زەرىنانىڭ قورغان ياسىغانلىقى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭمۇ جەڭگە قاتناشقانلىقى بايان قىلىنغان. ئۇ ساك ئاياللىرىنى تەسۋىرلىگەندە «بۇقەبىلىدىكى ئاياللارنىڭ ھەممىسى باتۇر ئىكەن، ئۇلار ئەرلىرى بىلەن بىرلىكتە جەڭگە كىرىپ ئۇرۇشتىكى خەۋپ خەتەرلەردە بىللە بولىدىكەن» دەپ يازغان.

ساكلار يەرگە، كۆنگە، ئايغا چوقۇنغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە يەر ئانا ئىدى. ئۇلار قىلىچنى سىمۋول قىلغان ئۇرۇش ئىلاھىغىمۇ چوقۇنغان. ئۇلار قىلىچنى يەرگە سانجىپ قويۇپ، قىلىچقا قان ياكى سۈتنى سېپەتتى. بۇ — ئۇرۇش ئىلاھى ئۈچۈن قىلىنغان نەزرە ئىدى.

ساكلار ئولتۇراقلاشقان خارابىلاردىن تېپىلغان چاساتۇچ شىرە ۋە ئىسرىقدان ساكلارنىڭ دىنىي مۇراسىملارنى ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قەدىمكى يۇنان ۋە روما يازغۇچىلىرى كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي ۋە ئورال ئەتراپىدا ياشايدىغان ماسساگېتلار قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئىسكىف - ساكلار ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمى دېگەن. سىنوفېن ماسساگېتلارنى بىۋاسىتە ساكلار دەپ ئاتىغان.

ماسساگېتلار قەبىلىلىرىدىكى ئاساسىي خەلق كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى جۈملىدىن ئات كۆپەيتىشنى بۇرۇنلا بىلگەن. ئۇرۇش قىلغاندا ماسساگېتلار مىس ساۋۇت ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئۇرۇش ئاتلىرىنىڭ كۆكرەك قىسمىنى قوغدىغان. ھە-

ردوت ماسسا گېتلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ۋە تۇر-
مۇش ئۇسۇلىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق كۆرسەتكەن: ئۇلار-
نىڭ ئەسۋابلىرى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ
ھەممىسى مىس ۋە ئالتۇندىن ياسالغان. ئۇلارنىڭ بار-
لىق ماددىي بۇيۇملىرى، مەسىلەن، نەيزە، يا، ئايپالتا،
دوبۇلغا، بەل تاسما قاتارلىق نەرسىلىرى ئالتۇن بىلەن
زىننەتلەنگەن. مۇشۇ نەرسىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان
ساۋۇتنى مىستا، ئاتنىڭ نوختىسىنى ۋە يۈگىنىنى ئال-
تۇندا ياسىغان. ئۇلار قاڭقا (هارۋا) ئۈستىدە تۇرمۇش
كەچۈرۈپ، ئاتقا مىنىپ ۋە پىيادە يۈرۈپ جەڭ قىلغان.
سىترابون ماسساگېتلار ئىچىدىن تەرەققىياتنىڭ
ئىنتايىن تۆۋەن باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مەلۇم قەبىلى-
لەرنى ئايرىپ چىقىپ: «ئاراللاردا ئولتۇراقلاشقان ماس-
ساگېتلار يىلتىز ۋە ياۋا مېۋىلەرنى يەپ ھايات كە-
چۈرگەن، چۈنكى ئۇلار زىرائەت تېرىمىغان» دېگەن.
ھېرودوت ماسساگېتلاردا كوللېكتىپ نىكاھلىنىشنىڭ
ساقلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ: «ئۇلار (ماسساگېتلار)نىڭ
ئادىتى مۇنداق: ئۇلارنىڭ ھەربىرىدە بىردىن خوتۇن
بولىسىمۇ، لېكىن كۆپچىلىك باشقىلارنىڭ خوتۇنىدىن بەھ-
رىمەن بولاتتى» دېگەن. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى
شۇكى، ھېرودوت يەنە: «يۇنانلىقلارنىڭ ئېيتىشىچە،
بۇنداق قىلىش ئىسكىفلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى ئىكەن.
ئەمەلىيەتتە مۇشۇنداق قىلىدىغانلار ئىسكىفلەر ئەمەس،
بەلكى ماسساگېتلاردۇر» دەپ قوشۇپ قويغان.
ماسساگېتلاردا ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى
مۇستەھكەم ساقلانغان بولۇپ، ئاياللار ئالاھىدە شان ـ

شەرەپ ۋە ھۆرمەتكە ئىگە بولغان. ھېرودوت ماسساگېتلارنىڭ مەلۇم قەبىلىسى توغرىسىدا: «ئۇ يەردىكى ئاياللار بىلەن ئەرلەر ئوخشاش ئورۇنغا ئىگە بولغان» دەپ يازغان. ئۇ يەنە ماسساگېتلار مەلىكىسى تومارىس پىرسىيىنىڭ شاھىنشاھى كەيكاۋۇسنى جەڭدە يەڭگەنلىكى توغرىسىدا ھېكايە قىلغان. لېكىن ماسساگېتلاردىمۇ ساكلارغا ئوخشاشلا ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى قويۇق بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ۋاقىتلاردا يەنە مال - مۈلۈكلەرنى بۆلۈشۈش جەريانى بارلىققا كەلگەن.

قەدىمكى يۇنان، روما يازغۇچىلىرى يەنە ساكلار ۋە ماسساگېتلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ بولغان نۇرغۇن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرىنىڭ ئىسمىنى تەخمىنەن ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭ ئىچىدە داگى، پارنى، فارفىيە ①، ئاسسى، ئاپاساك، ساكاراۋك(ساكارائول)، ئىسسى دانى، پامىر تائورنى(پامىردىكى تائورنى)،

① بۇ يەردە ساكلارنىڭ فارفىيەدە ياشىغۇچى قەبىلىسى شۇ يەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. فارفىيە ھازىرقى ئىراننىڭ شەرقىي شىمالى بىلەن تۈركمەنىستاننىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەرنىڭ نامى خەنزۇچە تارىخلاردا «ئەنشى». ئىران - ياۋروپا تارىخلىرىدا فارفىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخلىرىدا ئارشاك ناملىرى بىلەن ئاتىلىدۇ. ئارشاك ئېھتىمال 3- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فارفىيەگە باستۇرۇپ كىرگەن ساك - تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى بولۇشى مۇمكىن. 3- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فارفىيەگە باستۇرۇپ كىرگەن بۇ ساكلار فارفىيەگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ۋارىسلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، قوماندان ئارشاكنىڭ نامىدا فارفىيەدە مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان. خاندانلىق نامى «ئارشاك»، دۆ-

گىركان تاپورى (گىركانىيىدىكى تاپورنى) قاتارلىق قەبىلىلەر بار.

ساك ۋە ماسساگېت قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى قەدەممۇ قەدەم دېھقانچىلىققا ۋە ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا ئۆتكەن. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، بۇنداق ئۆتكۈنچى دەۋر ئالدى بىلەن پەرغانە ئويمانلىقى، تاشكەنت بوستانلىقى ۋە خارەزىم قاتارلىق رايونلاردا، شۇنداقلا جەنۇبىي قازاقىستان دائىرىسىدە پەيدا بولغان ①. ساكلار ۋە ماسساگېتلارنىڭ بەزى قەبىلىرى بوستان-

---

لەت نامى «فارفىيە» بولغان. بۇ دۆلەت تازا گۈللەنگەندە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ تىلى تۈركىي، ئېتىقادى كۆك تەڭرىسى، پايتەختى كتېسفون ئىدى. ئۇلار شۇ زاماندا مەدەنىيەت ۋە سودىگەرلىكتە ئىلغار بولۇپ، شەرقتە جۇڭگو، غەربتە روما بىلەن سودا قىلغان. مۇستەقىللىق تارىخى مىلادىدىن بۇرۇنقى 249 - يىلىدىن باشلانغان. بۇ دۆلەت 500 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، بىدە، ئۈزۈم، ئانار، ياڭاق قاتارلىقلار شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن جۇڭگوغا كىرگەن. بۇددىزم تازا ئەۋج ئالغاندا كۇنلەردە ئارشاكلار ئېتىقادىنى بۇددىغا ئۆز گەرتكەن ۋە بۇددا ئۆلىمالىرىنى ئەۋەتىپ خەنزۇ رايونلىرىدا دىن تارقاتقان. — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

① ئاپتور سوۋېت ئالىملىرىنىڭ سوۋېت دائىرىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ شۇنداق دەيدۇ. ھازىرقى شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى، بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ قەشقەر، خوتەنگە تۇتاش جايلىرىدىكى ساك ۋە ماسسا گېتلار تېخىمۇ بۇرۇن ئولتۇراقلاشقان ۋە دېھقانچىلىق ھەم باغۋەنچىلىكنى ئاساس قىلغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

لىقتىكى دېھقانچىلىق ئاھالىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. بۇ ھال ئولتۇراقلاشقان شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى ۋە مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان. كلاسسىك يازغۇچى پومپېي توراگىنىڭ خاتىرىلىرى ساكلارنىڭ باكتېرىيە مىللەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينىغان رولىنى ۋاستىلىك چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ: «باكتېرىيە ئىسكىفلەرنى ئاساس قىلىدۇ» دەپ يازغان①. شۈبھىسىزكى، ماساگېتلار خارەزىم قەبىلىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدىمۇ رول ئوينىغان.

مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى ۋە مىللەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆۋەندىكىچە جايلاشقان: مۇقىم ئولتۇراقلاشقان قەبىلىلەر ئاساسلىقى ئامۇ دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان. باكتېرىيىلىكلەر ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا، يەنى ھازىرقى شىمالىي ئافغانىستانغا، پامىر ۋە ئامۇ دەريا ساھىلىدىكى تاجىكىستان تائەللۇق رايونلىرىغا جايلاشقان. سوغدىلار ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى، زەرەپشان دەرياسى ۋادىسى ۋە قاشقا دەريا ۋادىلىرىغا جايلاشقان. خارەزىملىقلار ئامۇ دەريا ئېغىزى ۋە ئارال دېڭىزى رايونلىرىغا جايلاشقان. ئۇلارنى بوستانلىقلاردا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر بىلەن بىر

① باكتېرىيە — ئوتتۇرا ئاسىيادا مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىردە قۇرۇلغان دۆلەت بولۇپ، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردە ئۇلۇغ ياۋچىلار تەرىپىدىن ئىگىلەنگەن. — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

قاتاردا قويغاندا، ئۇلار ئىرق جەھەتتە بوستانلىقلار-دىكى ئاھالىلەر بىلەن يىلتىزى بىر بولغان ساك - ماسساگېتلار بولۇپ، داۋاملىق كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن هايات كەچۈرگەن.

بۇنىڭدىن كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇكى، ئىران مىل-لەتلىرى ۋە قەبىلىلىرى بۈرژۇئا تارىخشۇناسلىرىنىڭ هېچقانداق ئاساسسىز هۆكۈم قىلىشىدەك، «ساپ ئىرق»، «قېنى ساپ بولغان ئارىيانلار»، جەتتىن كېلىپ غەلىبە قىلغۇچىلار ئەمەس. «ساپ ئىرق» نەزەرى-يىسى — ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئەكسىيەتچى سەپسەتە ۋە ئەپسانىدۇر. شەرقىي ئىران ئاھالىلىرى باشقا جاي-لاردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن ئاللىقانداق كىشىلەر بولماستىن، بەلكى ئىپتىدائىي كوممۇنا دەۋرى-دىن باشلاپ مۇشۇ جايدا ئولتۇراقلاشقان ئىرقلارنىڭ تەركىبلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۇرۈپ ئۆز جايىدا بارلىققا كەلگەن كىشىلەردۇر. شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كېيىن-كى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن بارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭگەن، يالغۇز تاجىكلارنىڭ تەركىبىگە ئەمەس، بەلكى تۈرك تىلىدا سۆزلەيدىغان (ئۆزبېك ۋە تۈركمەنلەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) مىللەتلەر-نىڭمۇ تەركىبىگە سىڭگەن. شۇنداق هۆكۈم قىلىشقا بو-لىدۇكى، قەدىمدىن تارتىپ شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى بىلەن كۆچمەن تۈرك قەبىلىلىرى قوشنا بولۇپ كەلگەن.

تاجىكلار تۈرلۈك مىللەتلەر تەركىبىدىن (تۈركلەر-

ىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) شەكىللىنىش جەريانىدا، شەرقىي ئىران مىللەتلىرى تەركىبى ۋە ئىران تىلىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قوبۇل قىلغان ۋە ساقلاپ قالغان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ قەدىمكى مىللەتلەرنى تاجىكلارنىڭ بىۋاسىتە ئەجدادلىرى، تاجىكلارنىڭ ئۆزىنى بولسا ئىران مىللىتى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

مىلادىيدىن بۇرۇنقى يىراق قەدىمىي زاماندىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسيادىكى شەرقىي ئىرانلىقلار (تاجىكلارنىڭ ئەجدادلىرى) غەربىي ئىرانلىقلار (پارسلارنىڭ ئەجدادلىرى) ئايرىلىپ تۇراتتى. دەرۋەقە، غەربىي ئىرانلىقلار ۋە شەرقىي ئىرانلىقلار ئايرىلىپ تۇرۇش بىلەن بىر چاغدا، ئۇلار ئارىسىدا مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانىمۇ يۈز بەرگەن. ئەڭ مۇھىمى شۇكى، تاجىكلار بىلەن غەربىي ئىرانلىقلار ئىرق ۋە تىل جەھەتتە ئۆزئارا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت ئورناتقان. ئەمما، بۇنداق تارىخىي ھالەت بۇرژۇئا شەرقشۇناسلىرىنىڭ ئىران ئىرقىغا مەنسۇپ ئوتتۇرا ئاسيالىق تاجىكلار بىلەن غەربىي ئىرانلىق پارسلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشنى ئاساسلاپ بەرمەيدۇ.

تاجىك مىللىتىنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتى، مۇستەقىل مەدەنىيىتى بار، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بار. ئۆزىنىڭ تارىخى بار.

ئوتتۇرا ئاسيادا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى، مەدەنىيىتى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى

بۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسيا مىللەتلىرىنىڭ تاـ

رىخىغا ئائىت ساقلىنىپ قالغان مۇقەددەم يازما يادى-
كارلىق ئىرانلىقلارنىڭ دىنىي دەستۇرى «ئاۋىستا»①
دېگەن كىتاب بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ 14 ـ بابى ھې-
سابلانغان «مېھىر مىياشىت» ناملىق مۇناجاتتا قەدىمكى
ئوتتۇرا ئاسىيا روشەن سۈرەتلەنگەن. مۇناجاتنىڭ
مەنىسى مۇنداق: «ئۇ يەردە نۇرغۇن ئېگىز تاغلار بار،
تاغلاردا نۇرغۇن ئوتلاقلار، سۇلۇقلار بار. ئۇ يەرلەردە
چارۋىلارنى باقىدىغان مول يەم ـ خەشەكلەر بار.
ئۇ يەردە نۇرغۇن چوڭقۇر كۆللەر بار، كەڭ ھەم خىل-
ۋەت سۇلۇقلار بار. ئۇ يەرلەردە كەڭ ھەم كېمە قات-
نايدىغان نۇرغۇن دەريالار بار. بۇ ئۆركەش دەريالار
ئىسكاتا، پائۇرۇ، خارىۋا، مائۇرۇ، گاي (سوغدا)، خې-
ۋارىزلارغا قاراپ ئاقىدۇ.»
ئىسكاتا دېگەن سۆز ئىسكىتلەرنىڭ (ئاسۇرىيىلىك-
لەر «ئىشكوزاي» دەپ ئاتىغان) نامى بىلەن مۇناس-
ۋەتلىكتۇر. پائۇرو — پارا ـ پامسات (كابول دەريا
ۋادىسى) دۇر. مائۇرۇ — مەرغىيانا (مەرۋى) دۇر.
خارىۋا — ئارىيانا (گېرىرود دەريا ئوبلاستى) دۇر.

① «ئاۋىستا» ئىران خەلقىنىڭ ئېتىقادىي دىنىي زارا ئاستىرا دەستۇرى بولۇپ، دەسلەپتە 21 جىلد ئىدى. ئۇنىڭدا شەرقىي ئىران خەلقى ئارىسىدىكى ئەپسانىلار ۋە دىنىي چوقۇنۇشلار خاتىرىلەنگەن. «ئاۋىستا» نىڭ ئەڭ قەدىمكى نۇسخىسى «ياشتى» مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 ـ مىڭ يىللىقلارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا مەنسۇپ ئەسەردۇر. ئۇنىڭغا كېيىنچە نۇرغۇن ھەزمۇنلار قوشۇلغانلىقى بىلەن زور تارىخىي قىممەتكە ئىگە — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

«ئاۋىستا» دا يەنە سۇغىرىش سىستېمىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ: «كەلكۈن بولغان تەقدىردىمۇ دەريالارنىڭ سۇلىرى تاشقىن بولماي ئۆستەڭلەرگە ئېقىپ كېتەتتى» دەپ كۆرسىتىلگەن. «ئاۋىستا» دا ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىش باسقۇچىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى ۋە مىللەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ۋە دىنىي ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك ماتېرىياللار ساقلانغان. بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇ تەرەققىيات باسقۇچىدا ئاھالىلەر ئىجتىمائىي گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. «ئاۋىستا»دا ھە دېسىلا كاتتىلارە جەڭچىلەر، راتايىشتا يەنى جەڭ ھارۋىسى ھەيدىگۈچىلەر ۋە دېھقانلار تىلغا ئېلىنغان. بىر يەردە يەنە باشقا ئۈچ گۇرۇھتىن تۆۋەن تۇرىدىغان قول ھۈنەرۋەنلەر گۇرۇھى — 4 — گۇرۇھ تىلغا ئېلىنغان. «ئاۋىستا» دا كۆپلىگەن چارۋا ئىگىلىرىنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىغا قاراپ، بۇ چارۋىچىلارنىڭ قۇللارنى ئىشلەتكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن. بۇ چاغدىكى قۇللۇق تۈزۈمى ئاساسلىقى ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈم خاراكتېرىگە ئىگە قۇللۇق تۈزۈم بولغان بولۇشى مۇمكىن.

«ئاۋىستا»دا يەنىلا ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مەمۇرىي بۆلەكلەر (رايونلار) ۋە تەۋەلىك پاسىللىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەرمۇ ساقلانغان. يېزا كوممۇنىسى (ۋىس) جەمئىيەتنىڭ ئاساسى بولغان ۋە يېزا — قىشلاقلار ئەتراپىدىكى يەر

لەر كوممۇنغا مەنسۇپ بولغان. بىرنەچچە ئۇرۇقلار «زانتۇ» — يەنى قەبىلە بولۇپ ئۇيۇشقان. قەبىلىلەر ئىتتىپاقى (راھىيۇ) ئۇلارنىڭ ئەڭ زور بىرلەشمە تەشكىلاتى ھېسابلانغان. «ئاۋىستا» دىن: بۆلگىلەردىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ «قاۋى» (خان) لارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ يەنە ئەڭ ئالىي كاھىن ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن. «مۇنەۋۋەر كىشىلەر» دىن تەشكىللەنگەن كېڭەشمىنى خانلار بىلەن بىرلىكتە قويۇشقا بولىدۇ. بىز بۇ تارىخىي ماتېرىياللاردىن سوغدىيانا ۋە باكتېرىيە خانلىرىنىڭمۇ دەسلەپكى چاغلاردا ئەنە شۇنداق بۆلگە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ سەركەردىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. شۇڭا، بىز بۇ يەردە راۋاجلانغان ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمىنى كۆرىمىز. مانا مۇشۇنداق تۈزۈم شارائىتىدا قۇللارغا ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى مۇناسىۋىتى پەيدا بولغان.

تاجىكلار ئەجدادلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئەدەبىي ئەسەرلىرى — ئۇلار ئىجاد قىلغان ئېپوس ۋە ئەپسانىلاردۇر. مەسىلەن، يورۇقلۇقنىڭ قاراڭغۇلۇققا قارشى مەڭگۇلۇك كۈرىشى توغرىسىدىكى ھېكايە، ساخاۋەت ئىلاھىنىڭ قاباھەت ئىلاھىغا قارشى ئۇرۇش توغرىسىدىكى ھېكايە، ئوتىنىڭ ئەجدىھا قارون (تاجىك خەلق رىۋايەتلىرىدە ئەجدىھا، فىردەۋسىنىڭ ئەسىرىدە زاھاك دەپ ئاتالغان) غا قارشى كۈرەش قىلىشى توغرىسىدىكى ھېكايە قاتارلىقلار. مۇشۇنداق كۈرەشلەر جەر-

ياندا، ئادەم يورۇقلۇق ۋە ساخاۋەت ئىلاھى بەرەپتە تۇرۇپ جەڭ قىلغان. تۆمۈرچى كوۋا (شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭ ئوبرازى تۆمۈر تاۋلاش ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن زىچ باغلانغان) ئەجدىھا ئۈستىدىن غالىب كەلگەن. خەلقنىڭ تارىخي تەرەققىياتقا بولغان بىلىشىدە خىيالي ئېلېمېنتلار بولغاچقا، ساكلار ۋە سوغدىلارنىڭ قەھرىمانى رۇستەم① سوغدىلارنىڭ قەھرىمانى بەرزۇ، باكتىرىيىلىكلەرنىڭ قەھرىمانى ئىسفەندىيار، سوغدىلار ۋە خارەزىملىكلەرنىڭ ياش قەھرىمانى سىياۋۇش قاتارلىق قەھرىمانلار توغرىسىدا بىر قاتار رىۋايەتلەر پەيدا بولغان. سىياۋۇشنىڭ ئوبرازى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئۆلۈپ - تىرىلىش ھادىسىسى بىلەن ئۆز ئارا يۇغۇرۇلغان. مانا مۇشۇ ئەپسانىلار ۋە باشقا ھېكايىلار ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن كىرەلەشكەن ھەمدە ئۆزلۈكسىز تۈردە يېڭى مەزمۇنلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. نەتىجىدە ئومۇملاشقان مەشھۇر ئىران ئېپوسى مەيدانغا كەلگەن، ئۇلار كېيىنكى كۈنلەردە فىردەۋسىنىڭ مەشھۇر ئېپوسى «شاھنامە» نىڭ ئاساسىغا ئايلانغان. ئۇلارنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ھازىرقى زامان تاجىك چۆچەكلىرى ھەم رىۋايەتلىرىدە مەۋجۇتتۇر.

ئۇلتۇراقلاشقان شەرقىي ئىران مىللەتلىرىنىڭ

---

① رۇستەم ئىران قەۋملىرىنىڭ تۈركىي خەلقلەرگە قارشى ئۇرۇشىدا ئاتالغان پارس قەھرىمانى ئىدى. ساكلار بولسا تۈرك ئەجدادلىرىدۇر. بۇ يەردە ئاپتورنىڭ ئېيتقىنى مۇنداق يازغانلىقىنى تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە بولىدۇ، تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولمايدۇ.

— تەرجىمە تەھرىرىدىن.

دىنىي ئىدىيىلىرى ئاساسلىقى زارا ئاستىرا دىنىنىڭ
ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. زارا ئاستىرا
دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى باس-
قۇچىدىلا پەيدا بولغان بولۇپ، ئۇ مەڭگۈ ئۆچمەس
ئوتقا چوقۇنۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. زارا ئاستىرا
دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەرنى قوبۇل
قىلغان، ئەڭ ئاخىرىدا دۇنيادا ئۆزئارا كۈرەش قىلىپ
تۇرىدىغان ئىككى خىل ئاساسىي ئامىل بار دەپ مۇ-
ئەييەنلەشتۈرگەن. بۇ بولسىمۇ ئالەمنىڭ «ياراتقۇچىسى»
ئاھورمازدا ۋەكىللىكىدىكى ساخاۋەت ۋە يورۇقلۇق
كۈچلىرى بىلەن يالماۋۇز ئانگىرامايىنۇ (ئارىمانام) ۋە-
كىللىكىدىكى قاباھەت ۋە زۇلمەت كۈچلىرى ئوتتۇرىسى-
دىكى كۈرەشتىن ئىبارەت. «ئاۋىستا» دىكى بارلىق ئى-
لاھلار ئىچىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغىنى قۇياش ۋە
يورۇقلۇق ئىلاھى مىترا بولۇپ، ئۇ غەلىبە مېۋىسىنى
جەڭگە قاتناشقان كىشىلەرگە ئۆتۈنۈپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ
ئەڭ قۇدرەتلىك قوغدىغۇچىسى بولغان؛ ئۇنىڭدىن باشقا
يەنە تۇپراقنى مۇنبەتلەشتۈرىدىغان ئامۇ دەريا ئايال
ئىلاھى ئاردۋىسۇرا ئاناختامۇ بار. بۇ يەردە ئانى-
لىق ھوقۇق دەۋرىدىلا مۇشۇ ئايال ئىلاھقا چوقۇنۇش
مەيدانغا كەلگەن.

زارا ئاستىرا ئەقىدىلىرىدە، مۇرتلىرىغا دېھقان-
چىلىقنى مۇقەددەس ۋەزىپە قىلغان ۋە مۇرىتلارنىڭ
دېھقانچىلىق جەھەتتىكى ئەمگەك نەتىجىلىرىنى ئۇلارنىڭ
دىنغا ساداقەتمەن بولۇشتىكى تۆھپىسى دەپ قارىغان.

«ۋىندى دادا»نىڭ 3 ـ بابىدا: خۇدا ياقتۇرىدىغان ئەڭ ياخشى يەرلەر مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

«ئۇ يەرلەردە دىنغا ساداقەتمەنلەر ئۆي ـ ئىمارەت سالىدۇ. ئۇلارغا ئوت ھەم سۈت، «خوتۇن، بالا ـ چاقا ۋە مال ـ ۋاران ئاتا قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆي ھايۋانلىرى...، ئىتلىرى، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرى، كۈندىن ـ كۈنگە ... تۇرمۇشتىكى نۇسرەتلىرى بولىدۇ ۋە ئۆيلىرىدە تىنچ ـ ئامان ياشايدۇ. بۇ ساداقەتمەنلەر ئۇ يەرلەردە ئابىي ـ ئوزۇق، يەم ـ خەشەك بولىدىغان زەل ـ زىرائەت، ئوت ـ خەس ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنى تېخىمۇ كۆپلەپ ئۆستۈرىدۇ. ئۇلار قاغجىراپ كەتكەن توغراقلارغا سۇ باشلايدۇ ياكى تۇپراقتىكى زىيادە سۇلارنى چىقىرىۋېتىدۇ ... قۇربىتى يەتكۈچە چوڭ ـ كىچىك چارۋىلارنى كۆپەيتىدۇ... چوڭ ـ كىچىك چارۋىلار ئاشۇ يەرلەرگە تېخىمۇ كۆپ ئوغۇت يەتكۈزۈپ بېرىدۇ...» (2 — 6 پاراگرافلاردىن).

بۇ يەردە ئولتۇراقلىششقا ئۈتۈش، يەنى ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتۈش، ئەڭ مۇھىم يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىغا ئۆتۈش بىۋاستە تەشەببۇس قىلىنغان.

ئىككىنچىدىن، شۇ بابتا يەنە مۇنداق بايان قىلىنغان:

«كىمكى تېرىقچىلىق قىلسا، پۇت ـ قوللىرىنى ئىشقا سالسا، ئۇ يەرگە ياخشىلىق قىلغان بولىدۇ، بۇ خۇددى سۆيگۈ مۇھەببەتكە ئېرىشكەن ئەرنىڭ پەرزەن

تىنى ۋە بارلىق بەختىنى يومشاق كارىۋات ئۈستىدە ھۇزۇرلىنىپ ياتقان ئامراق خوتۇنىغا بەرگەنگە ئوخشايدۇ... يەر (ئۇنىڭغا) مۇنداق دەيدۇ: سەن، ئەي ئىنسانپۈت - قوللىرىڭنى ئىشقا سېلىپ مېنى تېرىدىڭ... مەن راستىنى ھېيتسام - چارچاشنى ئۇنتۇپ ئىشلەپچىقىرىمەن، بارلىق يېمەكلىك ۋە مول ھوسۇلنى بېرىمەن... كىمكى دانلىق زىرائەت تېرىسا، شۇ ھەقىقەتنى تېرىغان بولىدۇ...»

(25 — 26 - ۋە 31 - پاراگرافلار).

دېھقانچىلىق — ساخاۋەتچىلەرنىڭ قاباھەتچىلەرگە، نۇرى ئىنسانىنىڭ جاھالەتنى زۇلمەتكە قارشى ئۇنۇملۇك كۆرەش ئېلىپ بېرىشىدىكى زۆرۈر شەرتتۇر.

«ئادەملەر باشاقلارنى (خامان ئېلىش ئۈچۈن) جۇغلىغاندا، جىن - شەيتانلار ئالاقزادە بولىدۇ. ئادەملەر (ئۇن تارتىش ئۈچۈن) يارغۇنچاقنى تەييارلىغاندا، جىن - شەيتانلار پەرىشان بولىدۇ. ئادەملەر (خېمىر يۇغۇرۇش ئۈچۈن) ئۇن تەييارلىغاندا، جىن - شەيتانلار (قورقۇنچ ئىلكىدە) ھۆركىرەيدۇ...» («ۋىندى دادا» 3 - باب 32 - پاراگراف).

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى «ئاۋىستا»غا نۇرغۇن قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ رىۋايەت ۋە ئەپسانىلىرى قوبۇل قىلىنغان. «ئاۋىستا»دىكى بىر پارچە قىزىقارلىق ئارىيە بۇنىڭغا مىسالدۇر، بۇ ئارىيىدە نەسرىي شەكىل بىلەن رىتىملىق تىل ۋە تېپىك قەدىمىي شېئىرلار ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن:

«ۋىۋانگۋانىت ئالەمگە تۆرەلگەنلەر ئىچىدىكى

ئۈنجى ئۇلۇغ كىشى ئىدى. بەخت قۇشى ئۇنىڭ بېشى-
غا قوندى. ئادەملەر ئۇنىڭغا قاراپ قانات قاقتى، ئۇ
ئەمما ئىسمىلىك بىر ئوغۇل پەرزەنت يۈزى كۆردى.
ئەمما قۇدرەتلىك ئىدى، ئۇنىڭ نۇرغۇن چارۋىلىرى بار
ئىدى. دۇنياغا تۆرەلگەنلەرنىڭ ئەڭ داناسى شۇ بو-
لۇپ، گويا ئىنسانلار دۇنياسىدىكى قۇياشقا ئوخشايتتى.
چۈنكى، ئۇ ئۆز خانلىقىدا سەلتەنەت سۈرگەندە ھايۋا-
نات ۋە ياكى ئادەمزات ئۆلمىدى، مەڭگۈ ياشىرىپ
تۇردى. سۇ توختىمىدى، ئۆسۈملۈكلەر قۇرۇپ كەتمى-
دى. بۇ خاسىيەتلەر بىلەن كۆللى مەۋجۇدات تۈگىمەس
ئابۇ - ئوزۇققا ئىگە بولىدى. زېرەك ھەم قۇدرەتلىك
ئەمانىڭ خانلىقىدا ئاساييشلىق ھۆكۈم سۈرەتتى.

ئۇندا يوق سوغ ۋە تومۇز،
ئۇندا يوق ئۆلۈش، قېرىش،
ياماۋۇز، جىنلار كەبى،
ئۇندا يوق ھەسەت قىلمىش.

«كۆپتىن - كۆپ چارۋىلارنىڭ ئىگىسى ۋىۋانگىۋاب-
ىستىنىڭ ئوغلى ئەما سەلتەنەت سۈرگەندە، ئاتا - بالا
ۋە ياكى يات - ياقا- كىشىلەرنىڭ ھەممىسى يىگىتلىك
ۋە ياكى 5 1ياشلىق ئۆسمۈرلۈك ھالىتىدە تۇردىكى، قې-
رىمىدى... ئىككىنچى ئۇلۇغ كىشى ئاتۇي ئىدى ... ئۇنىڭ
بېشىغە بەخت قۇشى قوندى، ئادەملەر ئۇنىڭغا قاراپ
قانات قاقتى. ئۇ، ئوغۇل يۈزى كۆردى؛

قورقۇنچلۇق ئېچىلغان ئۈچ ئاغزى بار،
ئۈچ بېشىدا ئالتە كۆزى پاللىدار.
تارۇگدىن ھەم كۈچلۈك ئاجىز داھاكاي،
ئۆلتۈردى ئاتۋى ئۇنى، قىلىپ ئەلنى بەختىيار.

بۇ ياۋۇز ھەم خەتەرلىك مەخلۇق قۇدرىتى تارۇگدىن ئۇستۇن بولغان ئانگرامانيۇنى تۇغۇپ زاھىر دۇنيىاغا زىيان سالغان سادىق مۇرىتلارنى يوقاتقان ئىدى.»
(«ئاۋىستا»نىڭ «ياسنا» قىسمى توققۇزىنچى باب)

«ئاۋىستا»نىڭ ئەڭ قەدىمكى قىسىملىرىدا دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە قاتنىشىش توغرىسىدىكى دالالەتلەر ساقلانغان بولۇپ، بۇلاردا ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانە ۋە ئىدىيىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. لېكىن، يۇقىرىدا قەيت قىلىنىشىمىزدەك، پۈتكۈل «ئاۋىستا»نى ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇ يەنىلا بىر قەدەر كېيىنكى مەزگىلدىكى ئەسەردۇر. شۇ چاغدىكى سىنىپىي جەمئىيەت شارائىتىدا زارا ئاسترانىڭ ئەقىدىلىرى دەستۇر قىلىنغان ۋە دۆلەت دىنىغا ئايلانغان. بۇ دىن پادىشاھلىق ھوقۇقىغا، ئاقسۆڭەك ۋە كاھىنلارنىڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىغا قاراتقان ھۆكۈمرانلىقىغا چوقۇناتتى.

تاجىكلار ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىش مىللەتشۇناسلىق جەھەتتە ئەھمىيەتكە ۋە ئاساسقا ئىگە. ئىنقىلابتىن بۇرۇنقى تاجىكلارنىڭ تۇرمۇشىدا، بولۇپمۇ تاغلىق رايونلاردا يەنە ئاز بولمىغان ئىپتىدائىي كوممۇنا مۇناسىۋىتىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن، دەرۋاز ۋە قارا تېكىن قىشلاقلىرىدا، ئورتاق يېتىپ - قوپىدىغان ئۆيلەرمۇ مەۋجۇت. ئوتسقا

چوقۇنۇشىنى نامايەن قىلىدىغان بىر مۇنچە خارابىلار-
نىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك «ئاتەشخانە» (ئاللا خانە)لار
بار. بۇ ئاتەشخانىلار قىشلاقلاردىكى ئەرلەر يىغىلىپ
كوللېكتىپ ئوزۇقلىنىدىغان يەرلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئاشۇ-
نىڭغا ئوخشاش كۆپلىگەن تۈرلۈك - ئادەتلەر بۇ يەر-
لەردە ئانىلىق ھوقۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ
قالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ساپال قاچىلار ۋە بىناكارلىق
ھۈنەر - سەنئەتلىرىدە قەدىمكى زامانىنىڭ بىر مۇن-
چە ئۆزگىچىلىكلىرى ساقلىنىپ قالغان. پالۋانلار توغ-
رىسىدىكى رىۋايەتلەردە رۇستەم ھەققىدىكى ھېكايە ئالاھى-
دە ئالقىشقا ئىگە. تاغلىق رايونلاردىكى تاجىكلار ھەر ئىش
قىلغاندا «يا پىرىم، رۇستەمدىن مەدەت» دەپلا باشلايدۇ.
ئۇلار ئاسماندىكى ھەسەن - ھۈسەننى «رۇستەمنىڭ ئوق-
ياسى» غا تەقلىد قىلىدۇ. يەنى كامارنى رۇستەم دەپ
ئاتايدۇ.

ئىككىنچى قىسىم

تاجىكلارنىڭ قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتى راۋاجلانغان دەۋردىكى ئەجدادلىرى

III باب سىنىپىي جەمئىيەت شەكىللەنگەن دەۋردىكى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 7 — 4 — ئەسىرلەر)

مىلادىدىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان ئەڭ دەسلەپكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەر

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئەڭ يېڭى ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە ئېنىقلاندىكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزى چوڭ دەريا قىرغاق-لىرىغا جايلاشقان بولماستىن، بەلكى تاغ ئېتەكلىرىدىكى بەلباغلار ۋە تاغ تىزمىلىرىدىكى ئويمانلىقلارغا، تاغ جىلغىلىرى ۋە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ئىككى ياقىسىغا

جايلاشقان. بۇ يەرلەردە سۇغارمايدىغان باگارا ①چە دېھقانچىلىق راۋاجلانغان. ئامۇ دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنلىرى ۋە دېلتىلىرىدىكى پەس سايازلاردا بولسا قاھىرەچە ئېتىز② دېھقانچىلىقى راۋاجلانغان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا چوڭ - چوڭ دەريالاردىن پايدىلىنىپ سۇغىرىش ئېلىپ بېرىش دېھقانچىلىق تەرەققىياتىنىڭ تېخىمۇ كېيىنكى مەزگىللىرىگە مەنسۇپ ئىش ئىدى، كىچىك كۆلەمدىكى يەرنى چاناپ تېرىيدىغان دېھقانچىلىقنىڭ چوڭ كۆلەمدىكى دالا تېرىقچىلىقىغا ئۆتۈشى ئېرىق سۈيىدىن پايدىلىنىپ سۈنئىي سۇغىرىش ئارقىلىق باشلانغان ئىدى، ئەمما ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ كېڭەيتىلىشى پەقەت تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشتى. بۇخىل بىنام يەرلەرنى مۇنبەت ئېتىزلارغا ئۆزگەرتىدىغان سۇغىرىش ئۇسۇلى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلاردا پەيدا بولغان. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى زامان سۇغىرىش سىستېمىسى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات شۇنى كۆرسەتتىكى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 7 - ئەسىردىن 4 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا سۇغىرىش تورلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. مەسىلەن، 2500 يىل بۇرۇنقى چىرمىنئاب ئۆستىڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى

---

① شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيادا سۇغىرىلمايدىغان يەرلەر باگارا دەپ ئاتالغان.

② مىسىرنىڭ قاھىرەدىكى تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى ئوخشىتىپ شۇنداق ئاتالغان. —— تەرجىمە تەھرىرىدىن:

200 كىلومېتىرغا يەتكەن. قەدىمكى زاماندىن بۇيان ساقلىنىپ كەلگەن بۇ ئۆستەڭ قەدىمدىن قالغان يەنى قازاۋات دەپ ئاتالغان ئۆستەڭدىنمۇ بىر ھەسسە ئۇزۇن بولغان.

بۇنداق چوڭ سۇغىرىش سىستېمىسىنىڭ ياسىلىشى قەدىمكى زاماندا زور كۆلەمدىكى ئادەم كۈچىنى ئىشقا سالغاندا، ھەتتا مەلۇم دەرىجىدىكى زوراۋانلىق، زۇلۇم ئارقىلىق قۇللار ئەمگىكىدىن كەڭ پايدىلانغاندىلا ئورۇنلىناتتى. بولمىسا، ئۇنى ياساش ئۇياقتا تۇرسۇن، بۇنداق چوڭ ھەم مۇرەككەپ سۇغىرىش سىستېمىسىنى قوغداپ قېلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ مەۋجۇت بولغان بۇ زور سۇ ئىنشائاتى مۇشۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا كلاسسىك ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن قەدىمكى زامان دۆلىتىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىڭ مۇھىم ئىسپاتىدۇر. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارمۇ بۇ پاكىتنى ئىسپاتلايدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار (ب. ئا. لىتۋىنسكى، ئا. ئا. ماروشېنكو قاتارلىقلار)نىڭ پىكىرلىرىگە ئاساسلانغاندا، مىسران تۇزلەڭلىكىدىكى بىر مۇنچە مەھەللىلەرنىڭ خارابىلىرىنى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ۋە 1 - مىڭ يىللىقلار ئارىلىقى بىلەن مىلادىنىڭ 1 - مىڭ يىللىقلىرىنىڭ دەسلەپكى بىرنەچچە ئەسىرگە مەنسۇپ دەپ قەيت قىلىنغان) دەسلەپكى مەزگىللەردىكى سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان تارىخىي دەۋرگە

ئاتىنى ئىزلار دەپ قاراشقا بولىدۇ.
بىز بىلىدىغان دەسلەپكى دۆلەتلەرگە (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى) نىسبەتەن ئېيتقاندا، باكتىرىيە («ئاۋىستا»دا باھدى دەپ ئاتالغان) ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمكىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ قايراقلىرى، ھازىرقى تاجىكىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسمى، جەنۇبىي ۋە شەرقىي قىسمى، شۇنداقلا ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ سورخان دەريا ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خۇددى كېيىنكى ۋە دىئادارلارنىڭ خاتىرىلىگىنىدەك، باكتىرىيە (كېيىنكى بەلىخ گرېكلار ئۇنى باكتىرىيەنىڭ پايتەختى دەپ ئاتاشقان) ئۆزىنىڭ ئاۋاتلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان ۋە «شەھەرلەرنىڭ ئانىسى» دەپ ئاتالغان. بۇ شەھەر مىلادىدىن خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىلا پەيدا بولغان.
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ يەنە بىرى خارەزىمدۇر («ئاۋىستا»دا قانقا ياكى خۋارزىم ۋە ياكى خۋارىزا دەپ ئاتالغان). ئۇ ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ شىمالىي قىسمى ۋە قازاقىستاننىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىدىكى چېگرا جايلارنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن رايونىغا جايلاشقان.
تەخمىنەن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زەرەپشان دەرياسى بىلەن قاشقا دەريا ئېقىمىدىكى جايلاردا سوغدى («ئاۋىستا»دا سوغدا دەپ ئاتالغان) دۆلىتى شەكىللەنگەن. كلاسسىك يازغۇچىلار يەنە تۆۋەندىكى ئوتتۇرا

ئاسىيا رايونلىرى ۋە دۆلەتلىرىنى ئىشغال قىلغان: گرې-
كانىيە (پارسچە مىخ يېزىقتا ۋارقانە دەپ يېزىلغان) كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي، گورگان دەريا ۋادىسىغا (گورگان ئۆلكىسىگە) جايلاشقان؛ فارفىيە (پارتاۋا) كاۋىت تېغى (تۈركمەنىستاندا)نىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يانتۇ جايلارغا جايلاشقان؛ مەرغىيانا («ئاۋېستا»دا مائۇرۇ دەپ ئاتالغان) مۇرغاب دەريا بوستانلىقىغا جايلاشقان؛ ئارىيان (خارىۋا) گىندىر دەرياسى ئېدىرلىقىغا جايلاشقان؛ ئاراخازىيە بولسا هورمان دەريا ساھىلى (هازىرقى ئافغانىستاننىڭ قەندىھار ① ئۆلكىسى)گە جايلاشقان؛ دىرانفىيانا بولسا خىلمىنت دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا، خامۇن كۆلى رايونى (كېيىنچە ساكلار بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقتىن، بۇ رايون ساكىستان ياكى شىبىستان دەپ ئاتالغان)غا جايلاشقان.

باكتىرىيە، سوغدى ۋە خارەزىم هازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى قۇرغان ئەڭ قەدىم-

① قەندىھار دېگەن بۇ يەر، — تارىخچى جاڭ شىنلاڭ «ياۋچىلار تۇرۇپ مەللىتى ئىدى» دەپ تىلغا ئالغان ئۇلۇغ ياۋچىلار قۇرغان كۇشان ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى بولۇپ، ئۇنىڭ هازىرقى ئورنى ئافغانىستاندا ئىدى. ئەدىمىيە ۋە بۇددىزىملىق ماھارەتلىرى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان خاقان قەنىشقا ماھا مۇشۇ شەھەردە كۇشان ئىمپېرىيەسىنى باشقۇرغان. قەنىشقا شۇ چاغدا «خارىس چىن» ياكى خەنزۇچە تارىخلاردا «چىس تان» دەپ ئاتالغان خوتەندە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان بولۇپ، تىلى تۈركىي ئىدى. بۇددىزىمنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى ئۇنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن بولغان ئىدى. ئۇنىڭ زامانىدىن قالغان يادىكارلىقلار هازىرقى خوتەندە «قەندىھار مەدەنىيىتى» دېگەن نام بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

گى دۆلەتلەردۇر. كلاسسلىق يازغۇچىلار خاتىرىلىگەن مەلۇماتلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلىرى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەڭ قەدىمكى دىنىي تەلىماتلارنىڭ بىرسى بولغان زاراتۇسترا دىنىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ باكتېرىيە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشىمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ.

باكتېرىيە، سوغدى ۋە خارەزىملەرنىڭ باشقا قەدىمكى زامان دۆلەتلىرى، قەبىلىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت مەسىلىسى توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا قانائەتلىنەرلىك مەلۇمات يوق. كۆپلىگەن كلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ خاتىرىلىرى ۋە ئاسسىرىيە خاتىرىلىرىدىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىك بايانلارنىڭ بەكمۇ ئېنىقسىز بولۇشىغا قارىماي، شۈبھىسىزكى، باكتېرىيە بىلەن ئاسسىرىيە ئوتتۇرىسىدا خېلى راۋاجلانغان مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاقە خېلى بۇرۇنلا مەۋجۇت بولغان. بۇنداق ئالاقە يىراق قەدىمكى زامانىدىلا باشلانغان. بەزى ئالاقىلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدىلا باشلانغان. ئاسسىرىيە پادىشاھى سالماناسارنىڭ موھۇرىغا ئويۇلغان تىبەت بۇقىسى، قوتاز ۋە قوش لوكىلىق تۆگىنىڭ سىمۋولىغا قارىغىمۇ بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئاسسىرىيە ئوتتۇرىسىدا سودا مۇناسىۋەت مەۋجۇت بولغان ئەھۋالدىلا، ئاندىن بۇنداق ھايۋانلارنى ئاسسىرىيىگە يۆتكەپ كېلىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلاتتى. مېسوپوتامى

يه (ميلاديدىن بۇرۇنقى 4 - ميڭ يىللىقلار قەبرىستانلىرىدىن) ۋە مىسىر (ميلاديدىن بۇرۇنقى 2 - ميڭ يىللىقلار)دىن تېپىلغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قارا قوڭۇر تېشىنى باكتىرىيە بىلەن ئالدى ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەتنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنىڭ يەنە بىر ئىسپاتى قىلىشقا بولىدۇ. باكتىرىيە بىلەن مىدىيە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەققىدە كىتسىيىنىڭ بايانىغا ئاساسلىنىپ شۇنى دەلىللەش مۇمكىنكى، ميلاديدىن بۇرۇنقى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا باكتىرىيىلىكلەر ۋە كۆچمەنچى ساكلار مىدىيەلىكلەرنىڭ ئاسسىرىيىلىكلەرگە قارشى كۈرىشىگە قاتناشقان، نەتىجىدە مىدىيە پادىشاھلىقىنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە سەۋەبچى بولغان. ئاسسىرىيە خاتىرىلىرىدە ئاسسىرىيە پادىشاھلىرىنىڭ ئەلچىلىرى پادىشاھقا يازغان نۇرغۇن مەكتۇپلارنىڭ پارچىلىرى بار. بىر پارچە مەكتۇپتا ئەلچى مۇنداق دەپ يازغان: «ئى پادىشاھى ئالەم، باشپاناھىم، قارا قوڭۇر تاش ھەققىدە سىز «ئۇلار قارا قوڭۇر تاشنى ماڭا ئەكىلىپ بەرسۇن» دەپ تەلەپ قويغان ئىدىڭىز، سىز باشپاناھىمغا ئەمدى مەلۇم بولسۇنكى، مەن تاغقا بېرىپ قارا قوڭۇر تاشنى ئىزدەپ تاپتىم، ئەمما، قارا قوڭۇر تاشنى ئالاي دەپ تۇرۇشۇمغا بۇ دۆلەت قوزغىلىپ ماڭا قارشى چىقتى. ئەگەر ئىجازەت بەرسىڭىز، كاتتا قوشۇن ئەۋەتىپ قارا قوڭۇر تاشنى تارتىۋېلىشنى ئۆتۈنىمەن؛ بىراق، مەن ئۇلار بىلەن بىرگە تاماق يېمەيمەن، ئۇلار بىلەن بىرگە سۇ ئىچمەيمەن، بىرگە يولمۇ ماڭمايمەن، مەن سىزنىڭ ئالدى-

راش ئەلچىگىزگە يولۇقسام ئورنىمدىن تۇرمايمەن، ھەم
ھە باشپاناھىم بولغان ئالىيلىرىغا سالام يوللىمايمەن. بۇ
لىغلىق بىلەن مېنى ئەيىبكە بۇيرۇمىغايسىز ...».

بۇ مەكتۇپكە ئاساسەن ئاشۇ چاغدا بەدەخشاندا كىرەكلىك مەدەنلەر قېزىلغان دەپ يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ. بۇ مەكتۇپتە يۇقىرىقى يەكۈنىدىن باشقا يەنە تاجىكلار ئەجدادلىرىنىڭ چەت ئەللىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى بايلىققا چاڭ سېلىۋاتقانلىقىغا ئاكتىپ ھەم مۇۋەپپەقىيەتلىك قارشى تۇرغانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ قەدىمكى خاتىرىلەر ساقلاپ قېلىنغان.

مىتال قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى، دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، شۇنداقلا چوڭ تىپتىكى ئۆستەڭلەرنى ياساش ئۈچۈن تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە قۇللارنىڭ ئەمگەككە سېلىنىشى قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيادا سىنىپلارغا ئايرىلغان جەمئىيەتنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ۋە شەكىللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

لېكىن، قارىمۇ قارشى سىنىپلار پەيدا بولغان بۇ چاغدا، دۆلەتمۇ بىر سىنىپ (ھۆكۈمران سىنىپ)نىڭ يەنە بىر سىنىپ (ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ)نى ئېزىدىغان ئورگىنى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ باشقا يەرلەرگە ئوخشاش ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ۋە ھەربىي دېموكراتىيە ئورگىنى خەلق

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشى»، «ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 4 - توم خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىلى؟ نەشرى، 161 - بەت.

ئىرادىسىنىڭ قورالى بولغان ئورگاندىن «ئۆز خەلقىگە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىر مۇستەقىل ھۆكۈمران ۋە ئەزگۈچى ئورگانغا ئايلىنىپ قالغان.»

ئاھانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە خەلق قوزغىلاڭلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىردىن 4 - ئەسىرگىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا پېرسىيە پادىشاھى كەيكاۋۇس بەرپا قىلغان ئاھانىلار دۆلىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ قالدى. كەيكاۋۇس بىرقاتار تالان - تاراج ئۇرۇشلىرىنى قوزغاش نەتىجىسىدە كەڭ زېمىنلارنى ئىگىلىۋالدى. ئالدى ئاسىيادىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەر ۋە رايونلار بىلەن باكتىرىيە، سوغدى ۋە خارەزملەر ئەنە شۇ قاتاردا كەيكاۋۇس ئىشغالىيىتىگە ئۆتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى چەتتىن كەلگەن باسقۇنچى ھاكىمىيەت ئىستىلاچىلىقىغا باتۇرلارچە قارشى تۇردى. كەيكاۋۇس ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ شىددەتلىك قارشىلىقلىرىنى يۇتۇنلەي پاچاقلاپ تاشلىيالمىدى. ھىرودوتنىڭ مەلۇماتى بويىچە ئېيتقاندا، كەيكاۋۇس شىمالغا قاراپ قانچە ئىلگىرىلىگەنسېرى، شۇنچە كۆپ قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى ماساگىتلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق جەڭدە كەيكاۋۇسنىڭ قوشۇنلىرى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىدى. كەيكاۋۇسنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلتۈرۈلدى.

گەيكاۋۇسنىڭ ۋارىسلىرى چەتكە قارىتىلغان ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر چاغدا، ئىستىلا قىلىنغۇچى مىللەتلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن كۆپلەپ قوشۇن ئىشلەتتى.

ئاھامانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرى ھەربىي تەشكىلاتلارنى ئالاھىدە رولغا ئىگە قىلدى، ئۆزىگە قاراشلىق رايونلاردىكى ئاھالىلەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن پارس قوشۇنلىرىنى پۈتۈن مەملىكەتكە ئورۇنلاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن پىرسىيە قوشۇنلىرىدىكى ئادەم سانى 50 مىڭغا يەتتى. قوشۇندىكىلەر ئۆلكىلەردىكى يەرلىك ئاھالىلەردىن قوبۇل قىلىندى، شۇڭا ئاھامانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىدا ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىدىن كۆپلىگەن جەڭچىلەر بار ئىدى. بۇ جەڭچىلەر ئىچىدە باكتىرىيىلىكلەر، خارەزىملىقلار، سوغدىلار ۋە ساكلار بار ئىدى. لېكىن، قوشۇن شۇ جايدىكى ئاھالىلەردىن تەشكىللەنگەن بولسىمۇ، سەركەردىلەرنىڭ ھەممىسى يەنىلا پارسلار ئىدى. پادىشاھنىڭ خاس ئۆزى قوماندانلىق قىلىدىغان قوشۇنى بولۇپ، ئۇ «يېڭىلمەس نەۋكەرلەر» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ قوشۇننىڭ ئومۇمىي سانى ئون مىڭ بولۇپ، پۈتۈنلەي دېگۈدەك پارسلاردىن تەشكىللەنگەن ئىدى.

پۈتكۈل ئاھامانىيلار ئىمپېرىيىسى نۇرغۇنلىغان باج رايونلىرى — ساتراپىيەلەرگە ئايرىلغان بولۇپ، بۇ يەرلەرنى كۆپلىگەن ساتراپلار («دۆلەت پاسىۋانلىرى») باشقۇراتتى. ھىرودوتنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، دارا I زامانى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 521 — 486 - يىللار)

دا بۇنداق ساتراپلاردىن 20 سى بار ئىدى. ساتراپلار پادىشاھقا بىۋاسىتە تەئەللۇق بولۇپ، بۇ ۋەزىپىنى دائىم دىگۈدەك پارسلار ئۈستىگە ئالاتتى. ساتراپلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۆزىگە تەئەللۇق رايونلاردا باج يىغىش ۋە قوشۇننىڭ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىش ئىدى. ئۇنىڭ ئىستىلا قىلىنمىغان قوشنا ئەللەر بىلەن ئالاقىلىشىش ھوقۇقى بار ئىدى. ئەگەر پادىشاھ قوشۇللا، ئەتراپتىكى قوشنىلىرىغا قارىتا ھەربىي ئىستىلا ئېلىپ بارالايتتى. ساتراپلارنىڭ ۋەزىپىسى تولاراق مىراس قالاتتى.

دۆلەت ئورگىنىنىڭ ئەڭ مۇھىم فۇنكسىيىسى باج يىغىش ئىدى. دارا I نىڭ باج يىغىشنى ئىسلاھ قىلىش ئۇسۇلى بويىچە، ھەربىر ساتراپىيە ھەر يىلى مۇقىم باج پۇلى تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. شۇڭلاشقا پۈتۈن دۆلەت مىقياسىدا باجگىرلارنىڭ رويىخىتى تۈزۈلۈپ چىقىلىپ، مۇقىم مۈلۈكنىڭ باج نورمىسى بەلگىلىنەتتى. ئۇنىدىن باشقا، ھەر بىر شەھەر ياكى رايون باج ئورنىدا ئەمەلى بۇيۇم، يەنى يەرلىك قول سانائەت بۇيۇملىرى ياكى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى تاپشۇراتتى. بۇنداق ئالۋاڭ ـ ياساقتىن باشقا، يەنە دۆلەت ئىچىدە قاتناش يېجى ۋە ئۆتەڭلەرنى ئىشلىتىش بېجىمۇ بار ئىدى. ئاھالىلەر ئۇچرىغان مۇشۇنداق ئېغىر باج ـ سېلىق ئازابى كىشى ئىشەنگۈسىز دەرىجىگە يەتكەن ئىدى. كىشىلەر باج ـ سېلىق تاپشۇرۇش ئۈچۈن نائىلاج يەرلىرىنى جازانىخورلارغا گۆرۈگە قويۇشقا، ھەتتا ئوغۇل ـ

قىزلىرىنى قۇل قىلىپ سېتىشقا مەجبۇر بولاتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيا تۆت ساتراپىيىگە ئايرىلغان. كاسپى دېڭىز بويىغا جايلاشقان كۆچمەن چارۋىچىلار قەبىلىسى 11- ساتراپىيەنىڭ تەركىبىدە بولۇپ، ھەر يىلى تاپشۇرىدىغان باجنىڭ ئومۇمىي قىممىتى بابىلنىڭ كۈمۈش پۇلى ھېسابىدا 200 تالانىد ئىدى. خارەزىم، سوغدى ۋە فىار قىيىلەر 16 - ساتراپىيەنىڭ تەركىبىدە بولۇپ، ھەر يىلى 300 تالانىد تاپشۇراتتى، باكتىرىيە 12 - ساتراپىيە قىلىپ تەشكىللەنگەن بولۇپ، ھەر يىلى 360 تالانىد تاپشۇراتتى. ئەڭ ئاخىرقى كۆنلەردە ساكلار 15 - ساتراپىيەگە كىرگۈزۈلدى، ئۇلار ھەر يىلى 250 تالانىد تاپشۇردى. بۇ شۇ چاغدا ئاجايىپ كۆپ پۇل ئىدى.

ئاھامانىلار سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىسىنى قاقتى - سوقتى قىلىپ، باج - سېلىق ئېلىش ئۇسۇللىرىدىن بىرى توغانلارنى ئىگىلىۋېلىش ئارقىلىق تېرىلغۇ يەرلىرىنى سۇسىز قويۇش ئىدى. ئاھالىلەر توغاننى ئېچىش ئۈچۈن يېڭىدىن باج - سېلىق تۆلەشكە مەجبۇر بولاتتى. بۇ جەھەتتىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا ھىرودوتۇت مۇنداق دەپ يازىدۇ: «مەن كىشىلەرنىڭ بايان قىلغانلىرىدىن بىلدىمكى، ئادەتتىكى باج - سېلىقتىن باشقا، پادىشاھ يەنە توغانلارنى ئېچىۋېتىش ئارقىلىق زور مىقداردىكى پۇل، مال - مۈلۈك يىغىۋالغان».

ئالۋاڭ - ياساقلار ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى ئىنتايىن قاتتىق ئازاب - ئوقۇبەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆرىيەتپەرۋەر قەبىلىلەر ۋە مىللەت-

لەر دائىم پارس پادىشاھىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوز
غىلاڭ كۆتۈرگەن.

دارا II ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە فارفىيە مەرغىيانا ۋە ساكلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن. دارا I بۇ قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. پولىۋ ئەينوس «يوشۇرۇن پىلان» دېگەن كىتابىدا خاتىرىلىگەن رىۋايەتتە، مىلادىدىن بۇرۇنقى 1513 - يىلىدىكى ساكلار قوزغىلىڭىغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللار سانالغان. رىۋايەت قىلىنىشىچە، دارا I ساكلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن شەخسەن ئۆزى زور قوشۇننى باشلاپ چىقىپ جازا يۈرۈشكە كېتىۋاتقاندا، نېمىسىنىڭ نېمە بولغانلىقى نامەلۇم، ئۇنىڭ قوشۇنىدا ساك نەسلىدىن بولغان شىراق ئىسىملىك ئات باققۇچى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ناھايىتى قاتتىق دەپسەندە قىلىنغان، پۈتۈن بەدىنى يارىلانغان، بۇرنى ۋە قۇلىقى كېسىۋېتىلگەن كىشى بولۇپ، ئۇ: ئۆز ھەملىشىدىكىلەر ماڭا شەپقەتسىزلىك بىلەن زىيانكەشلىك قىلدى، ئۇلاردىن ئۆچ ئېلىشقا تەشنا بولۇۋاتىمەن، دېيىدۇ. ئۇ دەسلەپتە ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان چېغىر يول بىلەن پارس قوشۇنىغا يول باشلايدۇ. پارس قوشۇنلىرى ئۇشتۇمتۇت ساكلارنىڭ ئارقا سېپىگە ئۆتۈپ قالىدۇ. يەتتە كۈن ھېرىپ - چارچاپ يۈرۈش قىلىش ئارقىلىق، پارس قوشۇنلىرى گويا ئۈنمەس چۆل - جەزىرىگە كىرىپ قالىدۇ - دە، ھالاكەت گىردابىغا كېلىدۇ. شۇئان پارسلار ئۆزلىرىنىڭ شىراقنىڭ تۇزىقىغا چۈشكەن-

لىكىنى سىزىۋالدۇ. ئۇلار شىراقتا «چىنىگنى ئالىمىز» دەپ تەھدىت سالدۇ. شىراق ئىپتىخارلىنىدۇ - دە: «مەن غەلىبە قىلدىم، قېرىنداشلىرىمنى بالا - قازادىن قۇتقۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزۈمنىڭ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ھېسابىغا پارسلارنى ھالاكەتكە دۇچار قىلدىم» دەيدۇ. پارسلار باتۇر ئات باققۇچىنىڭ بېشىنى چېپىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن دارا I نىڭ يىراققا جازا يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ساكلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

شۇ زاماندا ئەڭ زور مىللىي ھەرىكەت مىلادىدىن بۇرۇنقى 522 - يىلى مەرغىيانادا يۈز بەرگەن ئاھامانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭدۇر. قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى فراداننىڭ نامى مەشھۇردۇر. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ ھەقىقەتەن قان دەرياسىغا غەرق بولغان قوزغىلاڭ بولۇپ، قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندا 55 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن.

باكتېرىيىدىمۇ ئاھامانىلار ئىمپېرىيىسىنىڭ تالان - تاراج تۈزۈمىگە قارشى مۇشۇنداق قوزغىلاڭلار ئارقا - ئارقىدىن كۆتۈرۈلگەن. بەزى ۋاقىتلاردا مۇشۇنداق توپىلاڭغا يەرلىك ساتراپلار رەھبەرلىك قىلغان، ئۇلار ئاھالىلەرنىڭ غەزىپىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز غەرىزىگە يېتىشكە ئۇرۇنغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆرىيەتپەرۋەر مىللەتلەرنىڭ

پولىو ئەينوس «يوشۇرۇن پىلان» XII، 12. بەت. «قەدىمكى زامان يازغۇچىلىرى» دېگەننىڭ 35 - بېتىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن.

مۇستەقىللىق يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى پەقەت خارەزىمدىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. خارەزىمدە باج - خىراجەت تاپشۇرۇش كەچۈرۈم قىلىنغاندىن كېيىن ھەتتا ئۇ ئارىيانا، فارفىيە ۋە سوغدىلارغا نىسبەتەن ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ قالدى. شۇڭا ئۇ پەقەت نامدىلا ئاھامانىلار ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە ئىدى. تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ خارەزىم ئاھامانىلار سۇلالىسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ چىققان مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلاندى. شۇ ۋاقىتلارغا كەلگەندە، ساكلار ئاندىن ئاھامانىلار سۇلالىسىغا بويسۇنىدىغان ئاھالە بولغان ئىدى.

ئاھامانىلار دۆلىتى ناھايىتى روشەن بولغان قۇل ئىگىلەش تۈزۈمىدىكى ھەربىي ئاتسۆگەكلەر دۆلىتى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئىمتىيازغا ئىگە ھۆكۈمرانلار ئاتالمىش پارسلار ۋە بىر قىسىم مىدىيەلىكلەردىن تەشكىللەنگەن ئىدى.

بۇ دۆلەت 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت مەۋجۇت بولدى. كەسكەن سىنىپىي كۈرەش، ئىمپېرىيىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان قەبىلىلەر ئارىسىدىكى چەكسىز توقۇنۇش، شۇنداقلا ئارقىمۇ ئارقىدىن ئېلىپ بېرىلغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى بۇ دۆلەتنى ئاجىزلاشتۇردى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە بۇ دۆلەت يېڭىدىن ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ، يىمىرىلىش گىردابىغا كېلىپ قالدى. ستالىن ئاھامانىلار دۆلىتىنى تۆۋەندىكىچە تەسۋىرلىگەن. «... كەيكاۋۇس ئىمپېرىيىسى

ياكى ئالكساندىر ئىمپېرىيىسى تارىختا شەكىللەنگەن، ئۇ ئوخشاش بولمىغان قەبىلىلەر ۋە قەۋملەردىن تەشكىللەنگەن ئىكەن، شۇبھىسىزكى، ئۇنى مىللەت دەپ ئاتىغىلى بولمايدۇ. بۇ مىللەت ئەمەس، بەلكى تاسادىپىي بىرلىشىپ قالغان، ئىچكى باغلىنىشى ناھايىتى ئاز بولغان گۇرۇھلارنىڭ قوشۇلمىسى، ئۇنىڭ ئايرىلىشى ياكى قوشۇلۇشى مەلۇم تاجاۋۇزچىنىڭ غەلىبە قىلىشى ۋە مەغلۇپ بولۇشىغا باغلىق.»①

ئاھالىلار دۆلىتى مۇشۇنداق قەبىلىلەر ۋە قەۋملەرنىڭ مۇستەھكەم بولمىغان ئىتتىپاقى ئىدى. بۇ ئىتتىپاق ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى مەيلى ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا بولسۇن ياكى مەدەنىيەت تۇرمۇشلىرىدا بولسۇن ناھايىتى زور رول ئوينىغان ئىدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 — 4 - ئەسىرلەردە سوغدى، خارەزىم ۋە باكتىرىيەنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمى، مەدەنىيىتى ۋە دىنى

ئاھالىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەرقىي ئىران قەبىلىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى بىلەن غەربىي ئىرانلىقلارنىڭ تۈزۈمىدە پەرق ناھايىتى زور ئىدى. شۇ چاغدا گەرچە قۇل-

① «ماركسىزم ۋە مىللەت، مۇستەملىكە مەسىلىسى»، 1953 - يىل خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى، 25 - بەتتىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

لۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاللىقاچان تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قۇللار ئەمگىكى بىر رايوندا ئىگىلىكنىڭ ئاساسىغا ئايلانمىغان ئىدى. بۇ يەردە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە ساقلانغان بولۇپ، يېزا كوممۇنىسى يەنىلا ئۈستۈن ئورۇندا ئىدى. ئاھمانىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈم-رانلىق ئورنىنىڭ تىكلىنىشى، كېيىنكى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا قوش رول ئوينىدى. بىر تەرەپتىن ئۇ، قۇللۇق تۈزۈم مۇنا-سىۋىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئازدۇر - كۆپتۇر تېزلەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەتنىڭ كۈچىنى ۋە ئىگىلىكىنى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇردى. بۇ سۇلالە ئولپان ئېلىش ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەش شەكلى ئارقىلىق بېگىملىك بولغان دۆلەتلەرنىڭ ناھايىتى كۆپ بايلىقىنى قاقتى - سوقتى قىلدى. ئۇ دۆلەتلەردىكى ئەڭ ئۇستا ھۈنەرۋەنلەر ئاھمانىلار پادىشاھىنىڭ ئوردا قۇرۇلۇشى قاتارلىق ئىشلىرىغا ئەۋەتىلدى.

ئافراسىياب (قەدىمكى سەمەرقەند) ناملىق قەدىم-كى شەھەر خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە كلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ خاتىرىلىرى (گەر-چە ئادەتتىكى ئالاھىدىلىكنى چۈشەندۈرۈش بىلەن چەك-لەنسىمۇ) بىزنى شۇ ۋاقىتتىكى سوغدىلارنىڭ ئەھۋالىنى چۈ-شەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ئىمكانىيەت بىلەن تەمىنلىدى، دېھقانچىلىق سوغدىلارنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئوي-نىغان ئىدى. ھەتتا بۇ دەۋردىكى دېھقانچىلىق ئادەم

كۆچى بىلەن سۇغىرىش ئاساسىغا بەرپا قىلىنغان ئىدى. مۇشۇ تەكشۈرۈش باسقۇچىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا بۇ نۇقتىنىڭ خاتاسىز ئىكەنلىكى يازما تارىخىي ماتېرىياللاردا ئىسپاتلانغان. پالتىمېت (زەرەپشان) دەرياسىنىڭ سۈيى ئارقىلىق بۇ يەرلەر سۇغىرىلىدى. سىترابون «بۇ يەرلەر دەريا سۈيى ئارقىلىق سۇغىرىلغان، بۇنىڭدىن ئاشقان سۇ قاقاس قۇملۇق دۆلەتكە ئېقىپ بېرىپ، شۇ يەردە قۇمغا سىڭىپ كېتىدۇ» دەپ يازغان. روشەنكى، بۇ يەردە كۆرسىتىلگىنى زەرەپشان دەرياسى بولۇپ، ئۇ سوغدىلارنىڭ كۆپلىگەن ئۆستەڭلىرىنى سۇ بىلەن تەمىنلىگەندىن كېيىن قاقاس چۆللەرگە ئېقىپ كېتىدۇ. بۇ مەزگىلدە يېزا مەھەللىلىرى (ئۇنىڭ ئاھالىسى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى) كۆپىيىپ، يەنە شەھەر ئاھالىسى مەھەللىلىرى مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ شەھىرىنى يۇنانلىقلار ماراكەندە (ھازىرقى سەمەرقەند) دەپ ئاتىغان. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئىستىلا قىلغان مەزگىلدە بۇ شەھەر قەلئە ۋە شەھەر سېپىللىرىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان ئىدى. سېپىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى 70 ستاتى① كېلەتتى. يەنى 10.5 كىلومېتىردىن كەم ئەمەس ئىدى. ئا. ئى. تېرېنوژكىننىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھازىرقى ئافراسىياب

① قەدىمكى يۇنانىستاننىڭ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى، بىر ستاتى تەخمىنەن 184.97 مېتىر.

نامدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسىنىڭ دائىرىسىنى تو-
لۇق ئىگىلىگەن (بۇ شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 3.5 كىلومېت-
تىر كېلىدۇ). ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ شەھەر ئافراسىياب
قەدىمكى شەھەر چېگرىسىنىڭ سىرتىغا قەدەر سوزۇلغان.
ئافراسىياب قەدىمكى شەھىرىنى قازغاندا يەر قاتلىمىدىن
ئاشۇ دەۋرگە مەنسۇپ بولغان شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ ئىز-
لىرى (خام خىش ۋە سېغىز توپا)، شۇنداقلا كۆل ئاز-
گىلى تېپىلدى. بۇ يەردىن ساپال چاق ۋە قول بىلەن
ياسالغان قاچا - قۇچىلار، شۇنداقلا توقۇلما قېلىپ ئار-
قىلىق قۇيۇلغان قوپال، يۇمىلاق تەگلىك قازانلار تېپىل-
دى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا يەنە بەزى قورال - سايى-
مانلار ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى (كىچىك گۈر-
جەك، ياغاچ ساپ بېكىتكىلى بولىدىغان ئەگرى ئورغاق،
بىرونزا ئەينەك قاتارلىقلار) بايقالدى، خانىنىڭ رەسمى
ياكى ئوقيا ئاسقان بۇتىنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن تاش
مۆھۈرمۇ مۇشۇ مەزگىلگە مەنسۇپ.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كۆلىمى ماراكەندىدەك چوڭ
بولمىغان شەھەر تېپىدىكى بىر قىسىم مەھەللىلەرمۇ مەۋ-
جۇت بولغان. بۇ مەھەللىلەردىكى بازارلار ھەر قايسى
دۆلەت سودىگەرلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان. بۇنىڭ ئى-
چىدە سوغدى ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ نەپىس بۇيۇملىرى
كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشتا ئالاھىدە ئورۇندا تۇ-
رىدۇ. كۆپلىگەن ئۇستىكارلار تۆمۈر قوراللارنى پىششىق-
لاپ ئىشلەش، قاچا - قومۇچ ياساش ۋە رەخت توقۇش
قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغان. پۈتكۈل ئىگىلىك

ئاسانىي ناتورال ئىگىلىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان بولىسىمۇ، لېكىن تاۋار ئالماشتۇرۇشمۇ پەيدا بولغان. سوغدى ئاقسۆڭەكلىرى ئادەتتىكى يېزا كوممۇنىسى دېھقانلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بارلىق چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولۇۋالغان ئىدى. كىۋىنت كۈزىتىشى روف ئېيتقان سوغدىلىق 7000 چەۋەنداز بەلكىم شۇلارنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى مۇمكىن. ئەينى ۋاقىتتا سوغدىلارنىڭ دىنى ئاسمان زەردەش دىنى بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇلاردا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىدىغان باشقا چوقۇنۇشلارمۇ مەۋجۇت بولغان.

پروفېسسور س. ب. تولىسكوپنىڭ قەيت قىلىشىچە، خارەزىمدە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 5 – 4 – ئەسىرلەردىلا زور ھەم مۇستەھكەم مەھەللىلەر مەۋجۇت بولغان. بۇ مەھەللىلەرنىڭ بىرى بولغان قىزىلقىر — ئۈچ بۇرجەك شەكلىدە ياسالغان. ئۇنىڭ ئەڭ ئۇزۇن بىر تەرەپ ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. خارەزىمنى تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ ئەتراپىدا ئىككى قاتار پاراللېل تام بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا كارىدورغا ئوخشاش يول شەكىللەنگەن. شەھەرنىڭ ئىچىدىكى ئۆي – ئىمارەتلەر بىلەن قەدىمكى شەھەرنىڭ ئىچكى سېپىلى بىۋاسىتە تۇتاشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، قەدىمكى شەھەرنىڭ مەركىزىگە يېقىن جايدا خانىۋەيران بولغان ئۈچ كورپۇس ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى بولۇپ، ئۇلار جەنۇب تەرەپتىكى قەدىمكى شەھەرنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى

ئۆي - ئىمارەتلەرگە تۇتاشقان. ئۆي خام خىش ۋە پاخ-
سا (سېغىز لاي) بىلەن قوپۇرۇلغان. ئۆينىڭ ئۈستى
تەكشى بولۇپ، ئاستىغا خام خىش ياتقۇزۇلغان. ساپالچىلىق-
كۆلاچىلىق قول سانائىتىدە ساپال چاق كەڭ - كۆلەمدە
ئىشلىتىلگەن. قاچا - قۇچىلارنىڭ يۈزىگە سېرىق ۋە قى-
زىل رەڭدىكى ئانگاپ چىقىرىلغان (ئەينى زامانىدىكى
سىر)، قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدىن ئېرىشىلگەن مېتال
داشقاللىرىنىڭ تېپىلغانلىقى ئۆز ۋاقتىدا مېتالچىلىق كار-
خانىلىرىنىڭ ئاللىقاچان بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈ-
رۈپ بېرىدۇ. كىشىلەر بۇ يەردە بىرونىزىدىن ئىسكىفلەر
تېپىدىكى ئوقيا بېشى، ئات جابدۇقلىرى ۋە زىننەت بۇ-
يۇملىرىنى ياسىغان. ماتاچىلىق ھۈنىرىمۇ بۇرۇنلا باش-
لانغان.

ئاھالىلەر ئاساسلىقى سۇغىرىدىغان دېھقانچىلىق
ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئالدىنقىسىنى ئار-
خېئولوگىيىلىك قېزىشلار نەتىجىسىدە تېپىلغان يادىكارلىق-
لار (ئورغاق ۋە تاش) تولۇق ئىسپاتلىدى. كېيىنكىسىنى
قېزىشتا تېپىلغان كۆپلىگەن ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ سۆڭەك-
لىرىگە ئاساسەن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ.

كۆپلىگەن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ياسالغان مەھەل-
لىلەر (جانباسقەلئە، قەلئەقىر قاتارلىق)
نىڭ پەيدا بولغانلىقى مۇشۇ تەكشۈرۈش مەزگىلىنىڭ
ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىر)
گە مەنسۇپ.

مەرغىيانا يېرىنىڭ مۇنبەتلىكى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

ستىرابونىڭ ئېيتىشىچە، مەرغىيانانىڭ يەرلىرىدە...ناھايىتى ياخشى ئۈزۈم تاللىرى ئۆسكەن، كىشىلەر ھەتتا بۇ يەردە ئىككى ئادەمنىڭ غۇلىچى ئاران يەتكۈدەك تاللارنى ئۇچراتقىلى بولىدىغانلىقىنى، ئۈزۈم ساپىقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى جەينەكتىن ئىككى چىقىدىغانلىقى، يەنى 90 سانتىمېتىر كېلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ يەردە ئاھمانىلار دەۋرىدىن بۇرۇنلا چوڭ تىپتىكى شەھەر پەيدا بولۇشقا باشلىغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرسى بەلكىم ئەڭ زور مەھەللە بولسا كېرەك، ئۇ قايقىر قەلئە دېگەن جايدىكى قەدىمى زاماندا مەرۋى دەپ ئاتالغان قەدىمى شەھەر خارابىسىغا جايلاشقان، ئارخېئولوگىيىلىك كۆزىتىشكە ئاساسلانغاندا مەرۋى بوستانلىقىدا ئاشۇ ۋاقىتلاردىلا چوڭ - چوڭ ئۆستەڭلەر مەۋجۇت بولغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ئۆستەڭنىڭ سۈيى بىلەن قايقىر قەلئەدىكى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىكى ئېتىزلار سۇغىرىلغان. ئارخېئولوگلار بۇ يەردىن زور مىقداردىكى ساپال قاچىلار، كىچىك ھەيكەل ۋە باشقا بۇيۇملارنى تاپقان. بۇ قېزىلمىلار ئىسكىتلەر تېپىدىكى تۇچ يا ئوقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

باكتېرىيە ئاھالىلىرى ئاساسلىقى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، كىۋىنت كۇرتىسي روف مۇنداق دەپ يازىدۇ: باكتېرىيىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ھەرخىل ئىدى. ئۇ يەردىكى ئۈزۈم تاللىرىدا ئوخشىغان ئۈزۈملەرنىڭ ساپاقلىرى چوڭ، دانلىرى تاتلىق ئىدى. مول سۇ

مەنبەلىرى بىلەن ئىسسىق تۇپراقلار سۇغىرىلاتتى؛ ئەلۋەتتە
مۇنبەت يەرلەرگە ئاشلىق تېرىلاتتى. يەنە بىر قىسىم
يەرلەر چوڭ چارۋىلار بېقىلىدىغان يايلاق قىلىناتتى،
لېكىن يەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى گىيا ئۆنمەس قاقاس
تۈزلەڭلىك ئىدى. يىلنىڭ باكتېرىيىدە تېرىلغان ئاش-
لىقنىڭ دېنى چوڭ بولۇپ، ئادەتتىكى ئاشلىقنىڭ دېنى
بىلەن تەڭ ئىدى.
بەلختىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش، شۇ يەردىكى
مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ
يىللىقلارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنىڭ ئاخىرلىرىغا مەنسۇپلۇ-
قىنى ئىسپاتلىدى. م، م، دىيادىنكوپ قەلئەمىر قەدىم-
كى شەھىرى (هازىرقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىك-
يان ئاباد رايونى)نى قازغاندا، شىمالىي باكتېرىيە مەدەنى-
يىتىگە ئائىت ناھايىتى قىزىقارلىق ماتېرىياللارنى تاپتى.
بۇ يەردە تاكى ئىنقىلابقا قەدەر ساقلانغان مەھەللىلەر
(ئۇ چاغدا ئۇ قاباد بەگنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئىدى) نىڭ
ئاستىلىرىدا ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان قەدىمكى
باكتېرىيە دەۋرىگە ئائىت تۇرالغۇ جاي تويلىمىنى بايقى-
دى. خام خىشتىن قوپۇرۇلغان، تۆت چاسا شەكىلدىكى
سەككىز ئېغىزلىق كىچىك ئۆي قېزىپ چىقىلدى. ئۆينىڭ
سىرتىدىكى تام باشقا تاملاردىن قېلىن، بۇ يەردىن يە-
نە يىراق قەدىمكى زامانغا ئائىت بولغان سەمەرقەندە،
مەرۋى نۇسخىسىدىكى قاچا - قۇچىلار تېپىلدى. يەنە
مىلادى-دىن بۇرۇنقى 7 - ئەسىردىن 5 - ئەسىرگىچە

بولغان دەۋرگە مەنسۇپ تۇچ ئوقيا ئوقى ۋە تۆمۈردىن ياسالغان بۇيۇملار (يىڭنە، پىچاق)تېپىلدى. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئارقىلىق تېپىلغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن مەھەللىلەردە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنى قول سانائەت (ساپال قاچا، ماتاچىلىق، تۆمۈردىن ياسالغان بۇيۇم، تۇچتىن ياسالغان بۇيۇم) بىلەن تەڭ يەنە دېھقانچىلىق (سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق) بىلەنمۇ شۇغۇللانغان دەپ ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن.

«ئامۇ دەريا خەزىنىسى» دەپ ئاتالغان يادىكارلىقلارغا ئاساسلىنىپ، باكتېرىيىنىڭ ھۈنەرۋەنچىلىك، نەپىس سەنئەت تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ھۆكۈم قىلىش مۇمكىن. بۇ «خەزىنە» گە كۆپ مىقداردا (177 دانە) سەنئەت بۇيۇملىرى جۇغلانغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاساسلىقى ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملىرىدۇر، ئۇلار بىلەن بىرگە يەنە 1300 دانە قەدىمكى پۇلمۇ بار، تېپىلغان بارلىق بۇيۇملار 1877 - يىلى قابادىيان رايونىنىڭ مەلۇم جايىدىكى يەرلىك ئاھالىلەردىن سېتىۋېلىنغان، كېيىنچە بۇ بۇيۇملار ئالىملارنىڭ قولىغا چۈشكەن. بۇ بۇيۇملارنىڭ شەكىللىنىشتىكى ھەقىقىي تارىخىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ قىياس قىلىشىچە بۇ «خەزىنە» نى تەشكىل قىلغان تۈرلۈك بۇيۇملار ئوخشاش بولمىغان ۋاقىت ۋە ئوخشاش بولمىغان جايلاردىن تېپىلغان. شۇڭا كىشىلەر بۇ بۇيۇملارنىڭ ياسالغان ۋاقتىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەكشۈرۈپ بېكىتكەن، ئۇلار ئاساسەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 -

ئەسىردىن 2 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋر-
گە مەنسۇپ بۇيۇملاردۇر. «ئامۇ دەريا خەزىنىسى» دىكى
كۆپلىگەن بۇيۇملاردا قەدىمكى باكتىرىيىلىكلەرنىڭ سەنئەت
ئىقتىدارى كۆرۈنەرلىك ھالدا گەۋدىلەنگەن. مەسىلەن،
بۇنىڭ ئىچىدىكى بىز كۆرگەن ئالتۇندىن ياسالغان ئات
ھارۋا، كۈمۈشتىن ياسالغان كىچىك بۇت، ئۈستىگە ئا-
دەم سۈرىتى قاپارتما قىلىپ چۈشۈرۈلگەن نېپىز ئالتۇن
تاختا (ئۇ كىيىم - كېچەك ۋە زىبۇ - زىننەت بۇيۇملى-
رىنىڭ بارلىق تەپسىلاتىنى ئىپادىلەيدۇ)، ئالتۇن بىلەي-
زۈك (ئۇزۈكنىڭ تۇتاشقان يېرىگە تېكىننىڭ باش سۈرى-
تى چۈشۈرۈلگەن)، ئالتۇندىن ياسالغان بوغا ھەيكىلى
ۋە باشقا كۆپلىگەن ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇم-
لىرى بار.

ئېينى ۋاقىتتىكى تاجىكىستاننىڭ شەرقىي قىسمى-
دىكى رايونلاردا ئاللىقاچان شەھەر ئاھالىرىنىڭ مە-
ھەللىلىرى مەۋجۇت بولغان، بۇ چوڭ تېپىشتىكى مەھەللى-
لەرنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۇنانلىقلار كىروپول
شەھىرى دەپ ئاتىغان (ھازىرقى ئۆرە تۆپە رايونىغا جاي-
لاشقان، ئۇ يەردىن ھازىرغىچە تېخى ئارخېئولوگىيىلىك
يادىكارلىقلار تېپىلغىنى يوق) شەھەر مۇشۇنداق شەھەر
مەھەللىسىنىڭ بىرىدۇر.

ئاھانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل-
لەردە گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر ئېغىر ئىق-
تىسادىي ۋە سىياسىي زۇلۇم ئاستىدا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن
ئۇ يەردىكى مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەدەنىيەت

يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلانغان ئىدى، ھەتتا خېلى يۇقى-
رى سەۋىيىگە يەتكەن ئىدى.
ئاھمانىلار سۇلالىسى مەزگىلىدە پاسارگا (شىرازغا
140 كىلومېتىر كېلىدۇ)، پېرسېپول، شوش (سوز) قاتار-
لىق جايلاردا كۆپلىگەن ھەشەمەتلىك ئوردىلار ياسالغان. بۇ-
لارنى ئاھمانىلار دۆلىتىگە قاتناشقان باكتېرىيە، سوغدى،
خارەزىم، پارس ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئاتاق-لىق بىنا-
كارلىق ئۇستىلىرى (ئىمپېرىيىنىڭ ھەر قايسى مىللەت-
لەردىن كۆپلەپ تالان - تاراج قىلىپ كەلگەن مەبلەغ
ۋە مال - مۈلۈكنى ئىشلىتىپ) ياسىغان. دارا شوش ئور-
دا قۇرۇلۇشىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن تىكلىگەن ئابىدىدە،
-پارس خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا مەنسۇپ بولغان بارلىق
مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى بۇ قۇرۇلۇشنى ياساشقا قاتناش-
قان، دەپ كۆرسىتىلگەن.
بۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شىمالنىڭ ئىق-
تىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالمىغان. بولۇپ-
مۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر بىلەن بۇرۇنقى شەرق
ھەم ئوتتۇرا شەرقتىكى مىللەتلەر ئارىسىدا سودا ۋەمەدە-
نىيەت مۇناسىۋىتى كۈچەيگەن ۋە مۇستەھكەملەنگەن.
مۇشۇنداق ئالاقىلارنى قىلىش نەتىجىسىدە بابىلى-
لىقلار ۋە ئىرانلىقلارنىڭ شىنا تارشا يېزىقى ئاسىيادى-
كى 40 ھەرپتىن تەركىب تاپقان پارس تارشا يېزىقى
شەكىللەندى، بۇ خىل يېزىق ئاھمانىلار خاندانلىقىدىكى
تاش تاملاردا ۋە خان ئوردىسىنىڭ كۆرۈنەرلىك جايلى-
رىغا ئويۇلغان بېغىشلىمىلاردا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ئاھمانىلار دۆلىتى ھۆكۈمىتىـ
نىڭ ئالاقە ۋە خەت - چەكلىرىدە ئارامىيا يېزىقى ئىشـ
لىتىلىشكە باشلىدى. ئازراق ۋاقىتلار ئۆتكەندە بۇ خىل
يېزىق ئاساسىدا سوغدى يېزىقى بارلىققا كەلدى. كېـ
يىنـچە سوغدى ھەرپلىرى ئەڭ مۇھىم تەركىب بولۇپ،
ئۇيغۇر، موڭغۇل ۋە مانجۇلارنىڭ بارلىق ھەرپلىرىنىڭ
تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى.

ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتى غەربىي ئىران مىللەتلىرىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. شۇ سەۋەبتىن، كىشىلەر ئادەتتە ئاتاپ كېلىۋاتقان ئاھمانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنى يالغۇز پارسلار لا ياراتقان بولماستىن، بەلكى كۆپلىگەن مىللەتلەر ئورتاق ياراتقان، بۇ باكتىرىيىلىكلەر، سوغدىلار، خارەزىملىقلار ۋە ساكلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

IV باب ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ گرېك - ماكېدون ئىستىلاچىلىرىغا قارشى كۆرەشى
سپىتامېن قوزغىلىڭى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىر)

ئالېكساندىر ماكېدونىسكىنىڭ ئاھمانىلار ئىمپېرىيىسىنى مۇنقەرز قىلىشى

ماكېدونىيىنىڭ گرېتسىيىدىكى تەسىرى مىلادىدىن بۇـ

رۇنقى 5 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كۆچىيىشكە باشلىدى. مىلادىيدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردىكى ئۈچ قېتىملىق ھەل قىلغۇچ جەڭدە (مىلادىيدىن بۇرۇنقى 334 - يىلى گىرانىك دەرياسى① نىڭ بويىدىكى جەڭ، مىلادىيدىن بۇرۇنقى 333 - يىلى ئىسسا شەھىرى② يېنىدىكى جەڭ ۋە مىلادىيدىن بۇرۇنقى 331 - يىلدىكى گاۋگاملا يېزىسى③ دىكى جەڭ) ماكېدونىيە خانى ئالېكساندىر (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) دارا III كادومانىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلدى.

200 يىل ھۆكۈم سۈرگەن بۈيۈك ئاھمانىلار ئىمپېرىيىسى ئالېكساندىرنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمىدى. ئالېكساندىر ئۇرۇقداش ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئىنتىزامى ناھايىتى چىڭ بولغان قوشۇن قۇردى ھەمدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ زۆرۈر بولغان بارلىق قورال - ياراقلىرى بىلەن ئۆز قوشۇنىنى قوراللاندۇردى. دارا III (يەنى كاردومان مىلادىيدىن بۇرۇنقى 336 — 330 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى ماكېدونىيە خانى ئىسكەندەرنىڭ غەلىبىسىنى ئىلگىرى سۈردى. ئاھمانىلار دۆلىتىگە مەجبۇرىي بېقىندۇرۇلغان مىللەتلەر زۇلۇمكارلار ھاكىمىيىتىنى قوغداشنى خالىمىدى.

① گىرانىك دەرياسىنىڭ قىرغىقىدىكى قەدىمىي ئۇرۇش مەيدانى، ھازىرقى تۈركىيىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان.
② ئىسسا شەھىرى ھازىرقى تۈركىيىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان.
③ گاۋگاملا يېزىسى ھازىرقى ئىراقنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

دارا Ⅲ ئۆز ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقى تەرىپىدىكى ئۆلكىگە قېچىپ كەتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ھەر قانداق شەرت ئاستىدا كېلىشىم تۈزۈشكە تەييارلانغانلىقىنى، لېكىن بۇنداق قىلىشقا ئۈلگۈرەلمىگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. باكتىرىيىنىڭ ساتراپلىرى (ۋالىيلىرى) ۋە ئاھمانىلار سۇلالىسى خان جەمەتىلىرىدىن بولغان بېسسس باشقا پارس سەركەردىلىرى بىلەن بىرلىكتە دارا Ⅲ نى ئۆلتۈردى. بېسسس ئۆزىنى خان قىلىپ تىكلىدى ۋە ئۆزىنى ئارتاكسېرىكس Ⅳ دەپ ئاتىدى. ئۇ ئاھمانىلار ئىمپېرىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش شوئارى ئاستىدا سوغدىلار، باكتىرىيىلىكلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرمەكچى بولدى. شۇ چاغدا، بېسسس ھەتتا سوغدى ۋە باكتىرىيىنىڭ مۇستەقىللىق مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى، ئۇ پەقەت ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈنلا شۇ مىللەتلەرنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە موھتاج ئىدى.

بېسسس ئوتتۇرىغا قويغان ئاھمانىلار دۆلىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش شوئارى ئاھمانىلار ئىمپېرىيىسىدىن قاتتىق نەپرەتلىنىدىغان قەبىلە ۋە قەۋملەر ئارىسىدىكى كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە زادى ياقمىدى. بۇ شوئار ئاستىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ بىرلىشىپ دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 329 ـ يىلى ئەتىيازدا ئالېكساندىر 15 كۈن ئىچىدىلا ئىنتايىن مۈشكۈل بولغان يىراققا جازا يۈرۈش قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ھىندى

قوش تاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ باكتېرىيىگە بېسىپ
كىردى. بېسىس جەڭ قىلماستىنلا چېكىنىپ، ئۆز ئور
دىسى جايلاشقان باكترا شەھىرىنى① گرېكلەرگە تاش
لاپ بېرىپ، ئۆزى بىر قوشۇننى باشلاپ ئامۇ دەريا
سىنىڭ شىمالىدىكى سوغدى رايونىغا چېكىنىشكە مەج
بۇر بولدى. ئۇ چېكىنىش ۋاقتىدا، گرېكلەرنىڭ بېسىپ
كېلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، ئۆزى ماڭغان يوللارنى بۇ
زۇۋەتتى، يول ئۈستىدىكى زاپاس ئاشلىقنى كۆيدۈرۈ
ۋەتتى. ئالېكساندىر بەش كۈن ئىچىدە ئۆز قوشۇنلى
رىنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ، قاشقا دەريا جىلغى
سىغا جايلاشقان ناۋ تاغ دېگەن كىچىككىنە بىر يەردە
بېسىسنى تۇتۇۋالدى. يۇنانلىق تارىخشۇناس ئاررىئان
(مىلادى 2 - ئەسىردە ياشىغان) مۇنداق دەيدۇ: «ئا
لېكساندىر بېسىسنى قامچىلاشقا بۇيرۇدى، ئاندىن كېيىن،
باكتېرىيىگە يالاپ ئاپىرىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى»②.
ئالېكساندىر باكترىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن،
ماكېدونىيە سەركەردىلىرى ۋە يېڭىدىن ئەل بولغان
پارس بەگلىرىنىڭ يىغىنىنى چاقىردى، يىغىندا بېسى
نىڭ «قانۇنلۇق» خاننى ئۆلتۈرۈپ شاھنشاھ تاجىسنى
كىيىۋالغانلىقىنى ئەيىبلىدى ۋە ئۇنىڭ قولاق - بۇر

① كېيىنكى كۈنلەردىكى بەلخ شەھىرى بولۇپ، ھازىرقى ئورنى
ئافغانىستاندا.

② ئاررىئان: «ئالېكساندىرنىڭ يىراققا قىلغان جازا يۈرۈشىدىن خا
تىرىلەر» دېگەن كىتابتىن «قەدىمكى يازغۇچىلار» دېگەن كىتابنىڭ
30 - بېتىگە نەقىل كەلتۈرۈلگەن.

ئېكباتانا①نى كېيىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۆلۈم ئاپىرىپ مىدىيەلىكلەر ۋە پارىسلارنىڭ ئالدىدا ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە پەرمان بەردى.

ئالېكساندىر بېسسنى ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق، ئىمپېرىيە ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغانلارنى جازالاپ، پارس ئاقسۆڭەكلىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋېلىشنى ئارزۇلايتتى.

ئالېكساندىر ناۋ تاغنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، سوغدى پايتەختى ماراكەندگە② يۈرۈش قىلدى. يۇنان تارىخشۇناسلىرىنىڭ بايان قىلىشىچە، ماراكەند ئەينى ۋاقىتتا چوڭ بىر شەھەر ئىدى، شەھەرنىڭ ئايلانمىسى تەخمىنەن 70 ستاتى (ئون كىلومېتىردىن سەل ئۇزاق) كېلەتتى. تۆت ئەتراپىدا سېپىل، ئىچىدە قورغان بار ئىدى.

خەلق ئاممىسىنىڭ گرېك - ماكېدون ئىستىلاچىلىرىغا قارشى كۆرىشى

ئالېكساندىر ماراكەندنى تارتىۋېلىپ، بۇ يەردە مۇداپىئە قوشۇنى قالدۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، گرېك — ماكېدون قوشۇنلىرىنى باشلاپ شەرقىي شىمال تەرەپكە

① ئېكباتانا دېگەن بۇ شەھەر ھازىرقى ھەمەدان بولۇپ، بۇندىن 2800 يىل بۇرۇن شەرقتىكى كۈچلۈك دۆلەت بولغان مىدىيە خاندانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان ئىدى.
② ماراكەند — ھازىرقى سەمەرقەند، ئۆزبېكىستاندا. — تەرجىمە تەھرىرىدىن

قاراپ ئىلگىرىلىدى. لېكىن ئۇ قانچە ئىلگىرىلىگەنسېرى، شۇنچە زور قىيىنچىلىققا دۇچار بولدى. سوغدىلارنىڭ ھەممىسى بىر نىيەتتە بولۇپ، گرېك - ماكېدون ئىستىلاچىلىرىغا قارشى تۇردى. دارا بىلەن بېسسۇستىن ئىبارەت ئىككى تەرەپ ھاكىمىيەت ئۈچۈن كۆرەش قىلىپ بېرىۋاتقاندا، سوغدىلار ئاھانىلار ھاكىمىيىتىنى قوللىمىدى، بېسسۇسنىڭ ھەرىكىتىنىمۇ ياقلىماي بىتەرەپلىكنى ساقلىدى. لېكىن ۋەتەننىڭ ئەركىنلىكى ۋە مۇستەقىللىقىغا خەۋپ - خەتەر يەتكەن چاغدا بولسا گرېتسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى قوزغىلىپ ئىنتايىن باتۇرلۇق بىلەن ئۆز دۆلىتىنى قوغدىدى. بۇ كۆرەش ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى بىر شانلىق سەھىپە بولدى. كۆرەشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئالېكساندىرنىڭ قوشۇنلىرى ماراكەند بىلەن كىراپولىيە ئوتتۇرىسىدىكى داۋاندىن ئۆتۈۋاتقاندا، گرېك تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن ئۇسىروشانا① تاغلىق رايونىدىكى سوغدى قەبىلىلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەردى.

ھۆرىيەتپەرۋەر سوغدىلار قوشۇنىغا ئېھتىياجلىق ئاشلىق ۋە يەم - خەشەك يىغىۋېلىشقا ئەۋەتىلگەن بىر قانچە گرېك قوشۇنىنى يوقاتتى. ئالېكساندىر ناھايىتى زور كۈچنى سەرپ قىلىپ، تاغ خەلقىنىڭ قارشىلىقىنى ئاران باستۇرالىدى. بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈش جەريانىدا ئۇ، يەرلىك ئاھالىدىن جەمئىي 22 مىڭ كىشىنى ئۆلتۈردى. جەڭ يۈرۈش قىلىش قىيىن بولغان قاتمۇ

① ھازىرقى تاجىكىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئۆرە تۆپە.

قات تاغ ـ داۋانلاردا ئېلىپ بېرىلدى. سوغدىلار ئېم-گانىيەتنىڭ بارچە قارشىلىق كۆرسەتتى. ئاررىئانىنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغانىدا، كۆپلىگەن سوغدىلار دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىنى خالىماي، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

ئالېكساندىر ئوسىروشانادىكى سوغدىلارنى باستۇرغاندىن كېيىن، سىر دەرياسىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ئەينى چاغدا سىر دەرياسى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ يايلاقلىرى بىلەن دېھقانچىلىق ئويمانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا سىزىقى دەپ قارىلاتتى. دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدا ساكلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، سول قىرغىقىغا چوڭ ـ كىچىك شەھەرلەر جايلاشقان ئىدى. ئالېكساندىر سىر دەرياسىنىڭ قىرغىقىدا توختىدى ۋە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شەھەرلەردە گېرېك ـ ماكېدون مۇداپىئە قوشۇنلىرىنى ئورۇنلاشتوردى. مەلۇم ۋاقىت ئۆتۈپ، سىر دەريا ساھىلىدىكى يەتتە شەھەردىكى ئاھالىلار قوزغىلىپ گرېكلارغا قارشى تۇردى. ساكلار قىرغاقتا توپلىنىپ، دەريادىن ئۆتۈپ، قوزغىلاڭچىلارغا ياردەم بېرىش پۇرسىتىنى كۈتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باكتېرىيە ۋە سوغدىيانادىمۇ قوزغىلاڭ پارتىلىدى. ئالېكساندىر قىيىن ئەھۋال ئاستىدا قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ سىر دەريا قىرغىقىدىكى بازىسىنى ئالدى بىلەن مۇستەھكەملەشنى قارار قىلدى. ئۇ ئىككى كۈن ئىچىدىلا دەريا بويىدىكى بەش شەھەرنى ئىگىلىۋېلىپ، بۇ شەھەردىكى ئاھالىلارنى

رەھىمسىزلەرچە باستۇردى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈ-
رۈلدى. ئاياللار بىلەن بالىلار قۇل قىلىپ سېتى-
ۋېلىندى.

سىر دەريا بويىدىكى قوزغىلاڭ مەركىزى بولغان
كىراپولىيەدىكى شەھەر ئاھالىسى گرېكلارنىڭ ھۇجۇ-
مىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشى تۇردى. ئالېكساندىر كى-
راپولىيەگە ئۆزى بىۋاستە ھۇجۇم قىلىشقا قاتنىششقا
مەجبۇر بولدى. ئۇ بىر قوشۇننى باشلاپ، شەھەرنى
كېسىپ ئۆتىدىغان سۇسىز قۇرۇق دەريا ئىچى بىلەن مېڭىپ
شەھەرگە يوشۇرۇن كىردى، ئاندىن كېيىن شەھەر
دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قوشۇننى شەھەرگە
كىرگۈزدى. شەھەر ئىچىدىكى كوچىلاردا كەسكىن قان-
لىق جەڭ ئېلىپ بېرىلدى. نەتىجىدە يەرلىك ئاھالى-
لەردىن 8000 كىشى ئۆلتۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە
ئالېكساندىرنىڭ ئۆزى، شۇنداقلا ئۇنىڭ بىر قىسىم
يۇقىرى دەرىجىلىك سەركەردىلىرى يارىلاندى. بۇنىڭ-
دىن گرېكلارنىڭمۇ ئاز بولمىغان چىقىمغا ئۇچرىغانلى-
قىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىنتايىن قاتتىق ھۇجۇمدىن كېيىن 7 - شەھەر-
دىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پوزىتسىيىسىمۇ
دۈشمەنلەر تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن
سىر دەريا قىرغىقىدا پارتلىغان گرېك ئىستىلاچىلى-
رىغا قارشى قوزغىلاڭ باستۇرۇلدى. ئاررىئان مۇنداق
دېگەن: بۇ يەتتە شەھەردە قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ
بىرسىمۇ قالماي ئۆلتۈرۈلگەن ياكى قۇل قىلىپ سېتى-
ۋېتىلگەن.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 329 - يىلىدىن 327 - يىل-
غىچە بولغان سپىتامېن قوزغىلىڭى

تاجىكلار ئەجدادلىرى تارىخىدىكى مەشھۇر شەخس-
لەرنىڭ بىرى — سوغدىلارنىڭ سەركەردىسى سپىتامېن
سوغدى بىلەن باكتىرىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەل-
تۈرۈش كۈرىشىگە رەھبەرلىك قىلدى. مىلادىدىن بۇ-
رۇنقى 329 - يىلى ئۇ ئادەم سانى خېلى كۆپ بول-
غان قوشۇننى توپلاپ (كۆپلىگەن تىنچ ئاھالىلارمۇ
بۇ قوشۇنغا قاتناشقان) ماراكەند شەھىرىنى ئىگىلىدى.
بۇ شەھەردە تۇرۇۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى
ئۆلتۈرۈلدى، هايات قالغان گرېك قوشۇنلىرى قور-
غاندى مەھكەم ساقلاپ، سىرتنىڭ ياردىمىنى كۈتتى.
ئالېكساندىر سىر دەريا قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندىن
كېيىن، قورشاۋدا قالغان كىشىلەرنى قۇتقۇزۇش ئۈ-
چۈن، دەرھال 3000 پىيادە ئەسكەر ۋە 800 ئات-
لىق ئەسكەر ئەۋەتتى. ئۆزى سىر دەريانىڭ هازىرقى
لېنىنئاباد بىلەن بەگئاباد ئوتتۇرىسىدا قورغان
سېلىشقا باشلىدى. بۇ قەلئەگە «ئالېكساندىرىيە ئېسخاتا»①
(ئالېكساندىرنىڭ ئەڭ چەتتىكى شەھىرى) دەپ نام
بېرىلدى. ئالېكساندىر بۇ شەھەر قورغىنىنى شەرقىي
شىمال دۆلەت چېگرىسىدىكى مۇستەھكەم پوزىتسىيە

① ئالېكساندىر شەرققە يۈرۈش قىلغاندا ئىستېلا قىلىنغان جايلاردا
ئۆز نامىدا ئون نەچچە شەھەر قۇرغان، بۇ شۇلارنىڭ بىرى.

قىلماقچى بولدى. گرېك جەڭچىلىرى، پىدائىي جەڭ-
چىلەر، شۇنداقلا ئاشۇ ئۇرۇشلاردا رول ئوينىيالمايدىغان
بولۇپ قالغانلار بۇ قورغان ئىچىگە يۆتكەپ كېلىندى.
كۆچمەن چارۋىچى ساكلار سىر دەرياسى قىرغىقىدا
تۇرۇپ دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى گرېكلارنى ئوققا تۇتتى.
ئالېكساندىر ماكېدونىسكى چوڭ تاش پارچىلىرىنى ئېتىپ،
ساكلارغا زەربە بېرىپ ئۇلارنى ئارقىغا چېكىنىشكە
مەجبۇرلىدى. ئاندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلىكتە سال
بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، ساكلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ساك-
لارنى يايلاققا چېكىنىشكە مەجبۇرلىدى. لېكىن، ئۇنىڭ ئىسكەن-
لەرنى ئۇزۇل - كېسىل بىتچىت قىلىش قەستى گرېك
قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلىشىشقا تاسلا
قالدى. قەھرىمان ئىسكىفلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز زەربە بې-
رىشى ئارقىسىدا دەھشەتلىك ئىسسىق، سۇسىزلىق، چەك-
سىز قۇملۇقلار تاجاۋۇزچىلارغا چىدىغۇسىز قىيىنچىلىق
پەيدا قىلدى. شۇ چاغدا ئېھتىمال ئالېكساندىر كېسەل
بولۇپ قالغان بولسا كېرەك، ئۇ قوغلاپ زەربە بېرىشنى
توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئاررىئان: ناۋادا ئالېكسان-
دىر كېسەل بولمىغان، گرېكلەر ئىسكىفلەرگە داۋاملىق
قوغلاپ زەربە بەرگەن بولسا، گرېكلەر يەنە ئۆلگىرە-
لىسە چوقۇم پۈتۈن قوشۇن مۇنقەرز بولاتتى، دەپ
توغرا ئېيتقان.

ئالېكساندىر ئەڭ چەتتىكى ئالېكساندرىيە شەھە-
رىنىڭ مۇھىم قورغىنىدا مۇداپىئە قوشۇنىنى
تۇرغۇزغاندىن كېيىن، ئاساسىي قوشۇنىنى باشلاپ
ماراكەندگە بېرىپ سىپتامېن قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى.

ئالېكساندىرنىڭ ئالدىن يۈرەر قوشۇنى ماراكەندگە يېقىنلاشقاندا، سىپىتامېن قورغانغا قىلغان قورشاۋنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چېكىنگەن قىياپەتتە كىرىۋالدى. گرېك قوشۇنلىرى سوغدىلارغا قوغلاپ زەربە بېرىشكە باشلىدى. سىپىتامېن پايدىلىق پۇرسەتنى تاللىۋېلىپ، قوشۇننى قايتۇرۇپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئاررىئاننىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، گرېكلار «دەريا ئوتتۇرىسىدىكى كىچىك ئارالغا (زەرەپشان دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ — غاپوروۋپىنىڭ ئىزاھاتى) قاچقان. ئىسكىفلەر بىلەن سىپىتامېننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۇلارنى شۇ يەردە قورشىۋېلىپ ئوقيا ئارقىلىق قىرىۋەتكەن»①

سىپىتامېن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ماراكەندتە تۇرۇشلۇق ماكېدونىيە قوشۇننى قايتىدىن قورشىۋالدى. ئالېكساندىر باشلاپ ماڭغان ئاساسىي قوشۇن ماراكەندكە كەلگەندە، سىپىتامېن ئۇلار بىلەن ئېلىشماي ئۆزىنىڭ قوشۇننى يايلاققا قايتۇرۇپ كەتتى. ئالېكساندىر ئىسكىف كۆچمەن چارۋىچىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش جەريانىدا چوڭقۇر تەجرىبە - ساۋاققا ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇ بۇ قېتىم قايتىدىن يايلاققا كىرىپ سىپىتامېنغا قوغلاپ زەربە بەرمەستىن، بەلكى زەرەپشان دەريا ئويمانلىقىدىكى تىنچ ئاھالىنى رەھىمسىز جازالاپ پۇخادىن چىقتى.

گرېك قوشۇنلىرى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان

---

① «قەدىمكى زامان ئاپتورلىرى» دېگەن كىتابنىڭ رۇسچە نەشرى 52 - بېتىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن. تەرجىمە تەھرىرىدىن.

بولىسمۇ، لېكىن ئالېكساندىر مىلادىدىن بۇرۇنقى 328 ـ يىلى باكتىرىيىنىڭ زىمۇيە دېگەن يېرىدىكى ئەتىيازلىق جەڭگە جىددىي تەييارلىق قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئىسكىفلەر ۋە خارەزىملىقلارنىڭ سەركەردىلىرى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز قوشۇنلىرىغا يېڭى كۈچ تولۇقلاشقا كىرىشتى.

قەھرىمان سوغدى خەلقى غايەت زور زىيان تارتقان بولسىمۇ، تەسلىم بولۇشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىدى. سىپتامىن دۈشمەنلەرنى بىر كۈنمۇ تىنچ قويمىدى. ئۇ «شامالدەك تېز يۆتكىلىپ ھەرىكەت قىلىدىغان» سوغدى ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يۇرۇپ تاجاۋۇزچىلارغا شەپقەتسىز زەربە بەردى. ئارىيىئاننىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا:« كۆپلىگەن سوغدىلار مۇداپىئەلىنىدىغان جايغا قېچىپ كەتتى. ئۇ (ئالېكساندىر ـــ غاپپوروپنىڭ ئىزاھاتى) ئەۋەتكەن ۋالىيغا بويسۇنۇشنى خالىمىدى »①. تالان ـ تاراج تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغان سوغدىلار دۆلتىدە تاجاۋۇزچىلارغا قارشى يېڭىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئالېكساندىر قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى بەش يولغا بۆلۈپ، سوغدىلارنىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى چارلاپ، ئۇچرىغان ھەر قانداق ئادەمنى ئۆلتۈردى. گرېك تارىخچىسى سىلى دىئادارنىڭ خاتىرىلىشىچە: «ئالېكساندىر قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن سوغدىلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ 120

① «قەدىمكى زامان ئاپتورلىرى» دېگەن كىتابنىڭ رۇسچە 53 ـ بېتىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن. تەرجىمە تەھرىرىدىن

مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرگەن» ①. مۇشۇنىداق ۋەھشىيلىك بىلەن قوغلاپ جازالاش نەتىجىسىدە بۇ دۆلەت قاتتىق خانىۋەيران قىلىندى. ئالىكساندىر ھەتتا بىر سەركەردىنى «سوغدىياندىكى شەھەرلەرگە يېڭىدىن ئاھالە يۆتكەش» ئۈچۈن ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇ يەردە كۆرسىتىلگىنى خارابىلىققا ئايلانغان سوغدىيانە شەھەرلىرى ئاساسىدا «ئالىكساندىرنىڭ ئەڭ چەتتىكى شەھىرى» شەكلىدىكى گرېك مەھەللىرى — مۇستەملىكىلەرنى قۇرۇپ، بۇ يەرلەرنى گرېك — ماكىدون قوشۇنلىرى ۋە مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ پوزىتسىيىسى قىلىشقان بولسا كېرەك.

ئۇ چاغلاردا تاجاۋۇزچىلار سوغدىيانانى قانلىق دەرياغا ئايلاندۇرغاندەك، ئالىكساندىرنىڭ باكتىرىيىدە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن سەركەردىسمۇ بۇ دۆلەتنىڭ توپىلاڭچىلارنى بويسۇندۇرۇشى ۋە جازالىشىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەر خىل ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ كۆردى. لېكىن سىپىتامىن 600 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ ئالىكساندىرنىڭ ئارقا سېپى بولغان باكتىرىيىگە كىردى. ئۇ شۇ يەردە ئاجايىپ غەيرەت ۋە جاسارەت بىلەن گرېك قوشۇنلىرىغا قارشى داۋاملىق جەڭ قىلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 328 - يىلى كۈزدە، سىپىتامىن 3000 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، يەنە بىر قېتىم سوغدىيانە پايىتەخ-

① «قەدىمكى زامان ئاپتورلىرى» دېگەن كىتابنىڭ رۇسچە 64 — بېتىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

ىمگە باردى. ھەر ئىككى تەرەپ ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىغان بىر مەيدان قاتتىق جەڭدىن كېيىن، سپى‍تامىن ياپلاققا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ يەردە كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ بەزى سەركەردىلىرى، ئاسىيلىق قىلىپ سپىتامىنغا تۇيۇقسىز زەربە بەردى. ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ «ئالكساندىرگە سوۋغا قىلدى، ئۇلارنىڭ مەقسىتى مۇشۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنى خەۋپتىن قۇتۇلدۇرۇش ئىدى» (ئارىرىئانىنىڭ سۆزى ئاساس قىلىنغان).

سپىتامىننىڭ ئۆلۈمى چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ پۈتۈنلەي غەلىبە قىلغانلىقى ياكى سوغدىلارنىڭ پۈتۈنلەي ئىستىلا قىلىنغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيتتى. ئىستىلاچىلارغا نىسبەتەن ئېلىپ ئېيتقاندا، سوغدىيانانىڭ ۋەزىيىتى يەنىلا خەتەرلىك ئىدى. دۇنيادىكى كۆچلۈك دۆلەت ئاھمانىلار سۇلالىسىنى ئوڭايلا تارمار قىلالىغان ماكېدونىيە خانى ئالكساندىر تېز پۈكمەس سوغدىيانادا مىلادىدىن بۇرۇنقى 328 – يىلى بىلەن 327 – يىللارنىڭ ئارىلىقىدا بىر قىشنى ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئەمما، مىلادىدىن بۇرۇنقى 328 – يىلى كۈزدىن باشلاپ، ئالكساندىر يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنى ئۆزىنىڭ سوغدىيانە قوزغىلاڭچى ئاھالىلەرگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىشتىكى تۈۋرۈكىگە ئايلاندۇرۇشنى ئويلىغان ئىدى. شۇڭا ئاقسۆڭەكلەرگە ۋەزارا ئاستىرا كاھىنلىرىغا قارىتىلغان سىياسىتىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى. مىلادىدىن بۇ–

رۇنقى 327 - يىلى ئەتىيازدا، سوغدى ئاقسۆڭەكلىرى-
دىن ئوكسىنارت، سىزىمىتىرە، خارىيەن قاتارلىقلار رەھ-
بەرلىك قىلىپ قوزغاۋاتقان سوغدىلارنىڭ تاغلىق رايون-
لاردىكى بىر قانچە قورغىنىغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئالېك-
ساندىر ئۇلارنى كەچۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ
بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى قايتۇرۇپ بەردى. ئۇ مۆكا-
پات پۇلى ۋە قوزغىلاڭچىلارنىڭ مال - مۈلكىنى ئۆزىگە
ياردەم قىلغان يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەكىللىرىگە
ھەدىيە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى سوغدىلارنىڭ ئالېك-
ساندىرغا قارشى كۈرىشىگە قاناشمىغان ئاقسۆڭەكلەر-
نىڭ ۋەكىللىرىگىمۇ ھەدىيە قىلدى. يۇقىرىدا بايان
قىلىنغان تەدبىرلەرنىڭ ئالېكساندىر بىلەن يەرلىك
ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق قىلىپ
ئۈنۈملۈك ھالدا ئۆزگەرتكەنلىكىگە ئاررىئان نەقىل
كەلتۈرگەن ئالېكساندىرنىڭ ئوردا تارىخچىسى كاللىس-
فىنىنىڭ ئەيىبنامىسىغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم چىقىرىش
مۇمكىن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر سەن ياۋايىلار
دۆلىتىدە تۇرساڭ، ياۋايىلارچە تەپەككۇر ئۇسۇلىغا ئادەت-
لىنىشىڭ كېرەك. لېكىن شۇنداقتىمۇ ئالېكساندىر سېنىڭ-
دىن ئۆتۈنۈپ قالاي، سەن گىرېتسىيىنى ئۇنتۇما، سەن
گىرېتسىيىنى كۆزدە تۇتۇپ بۇ قېتىمقى يىراققا يۈرۈش
سەپىرى بىلەن شۇغۇللاندىڭ، ئاسىيانى گىرېتسىيىگە
قوشۇۋېلىشنى مەقسەت قىلدىڭ».

ئالېكساندىر بىلەن سوغدىلارنىڭ يۇقىرى تەبىقە-
سى ئوتتۇرىسىدا قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتى-

لىدى. ئۇ ئەسىرگە چۈشكەن ئوكسىئارتىنىڭ قىزى روق
سانىنى خوتۇنلۇققا ئېلىش بىلەن بۇ قىزنىڭ مىلل
ىتىدىن بولغان كىشىلەرنى ئۆز يېنىغا تارتتى. سوغدىيان
ئاقسۆڭەكلىرى ئالېكساندىرنىڭ ئۆزلىرى بىلەن ئەمەس
بەلكى خەلق بىلەن ئۇرۇشىدىغانلىقىغا ئىشەنگەندىن
كېيىن، ئالېكساندىرنىڭ يالاقچىسىغا ئايلاندى. ئۇ
دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتىنى دۈشمەنگە ساتتى. مەسىلەن
سىزىمىتىر ئالېكساندىرگە سانى خېلى كۆپ بولغان قو
شۇن ۋە 2000 تۆگە يەتكۈزۈپ بېرىپ، ئالېكساندىر
نىڭ ساكلار قەبىلىسىنى ئىستېلا قىلىشىغا ياردەم
لەشتى.

سوغدى ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولغان ئوكسىئارتىنىڭ
ھەرىكىتىنى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ
مەنپەئىتىگە خائىنلىق قىلغانلىقىنىڭ تىپى قىلىشقا
بولىدۇ. ئۇ ئالېكساندىر بىلەن قۇدىلاشقاندىن كېيىن،
ۋەتىنىنى ئالېكساندىرنىڭ قول قىلىشىغا ياردەم بېرىش
ئۈچۈن قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىدى. مىلادىدىن بۇرۇن-
قى 325 - يىلى ئەتىيازدا باكتېرىيەنى ساقلاۋاتقان
گرېك قوشۇنلىرى ئالېكساندىرگە قارشى تۇرۇپ پاك-
ىتىرا قورغىنىنى ئىگىلىگەندە، ئوكسىئارت بۇ پايدىلىق
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئىستىلاچىلارغا قارشى تۇرماي،
بەلكى ۋەقە يۈز بەرگەن خەۋەرنى ئالېكساندىرغا
يەتكۈزدى. شۇ چاغدا ھىندىستاندا تۇرۇۋاتقان
ئالېكساندىر دەرھال توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن تەد-
بىر قوللىنىپ ئوكسىئارتنى پاراپامساد ئۆلكىسى (كابول

دەرياسى جىلغىسىغا چايلاشقان) نىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىن-
لىدى. شۇ چاغدا ئۇ يەردىمۇ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى
قوزغىلاڭ پارتلىغان ئىدى. ئوكسىئارت بۇ قوزغىلاڭنى
ئۆزى بىۋاستە باستۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارغا رەھىمسىز
زىيانكەشلىك قىلدى.

ئىستىلاچىلارنىڭ ھەربىي ئۈستۈنلۈكى ۋە يەرلىك
ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئاسىيلىق قىلىپ دۈشمەنگە تەسلىم بول-
غانلىقى سەۋەبىدىن، سوغدى خەلقىنىڭ قەھرىمان-
لىق قوزغىلىڭى باستۇرۇلۇپ كەتتى. پۈتكۈل ئامۇ دەريا
ۋادىسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى رايونلارنى ماكىدونىيىلىك-
لەر ئىشغال قىلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ چاغدا
ئالېكساندىر زەرەپشان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغىچە
بېسىپ كىرگەن، ئۇ يەردە ھازىرغا قەدەر ئىسمى ئالېك-
ساندىر كۆلى دەپ ئاتىلىدىغان بىر كۆل ساقلانماقتا،
بۇ شۇ تارىخنىڭ ئىسپاتى.

ئالېكساندىر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلغان
چاغدا، پەقەت خارەزىملا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساق-
لاپ قالالىغان. ئارىيان مۇنداق دەيدۇ: مىلادىدىن
بۇرۇنقى 329 — 328 - يىللىرى ئالېكساندىر باكتىرادا
قىشلىغاندا، خارەزىم خانى فارازمان 1500 چەۋانداز
بىلەن بېرىپ ئۇنى زىيارەت قىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن
بىرلىشىپ كالخاۋ بىلەن ئامازون ئاياللىرىغا قارشى
تۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. لېكىن، شۇنىڭ
بىلەن بىر ۋاقىتتا، خارەزىملىقلار يەنە يوشۇرۇنچە
سىپتامېنغا ياردەم بەرگەن. سىترابوننىڭ خاتىرىسىگە

قىلىنغاندا، سىپىتامىن خارەزىملىقلار ئىچىگە يوشۇرۇنۇ
ۋېلىپ، تاجاۋۇزچىلارغا تۈيۈقسىز زەربە بېرىش ئۈچۈن
يېقىمدىن ئەسكەر قوبۇل قىلغان.
تاجىك مىللىتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا
مىللەتلەرنىڭ ئەجدادلىرى ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىقىنى
قوغداش ئۈچۈن، زور ئەپەرىيە قۇرۇۋالغان ئىستىلاچى
لارغا قارشى ئۈچمەنلىك بىلەن ئۇرۇش قىلدى. گەرچە
ئۇلار بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن،
ئۇلارنىڭ قەھرىمانە قارشىلىقى ئالېكساندىرغا قاقشاتقۇ
قۇچ زەربە بولۇپ، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋارلى
قىنى قاتتىق ئاجىزلىتىۋەتتى.
ئاھمانىلار دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى، باكتىرىيە،
سوغدىيانا ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ
گرېك ـ ماكېدون ئىستىلاچىلىرىغا بېقىنىشلىرى بۇ دۆلەت
لەردىكى ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ قىيىن شارائىتىنى
قىلچىلىك ياخشىلىيالمىدى. ئاشۇنىداق ئىستىلاچىلارنىڭ
كۆچلۈك قوللىشىغا تەلمۈرگەن يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر مەيـ
لى ئۆزىنىڭ باي بولۇشىنى مەقسەت قىلسۇن ياكى
سىرتتىن كەلگەن ئىستىلاچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلىسۇن،
ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئەمگەكچى خەلققە قاراتقان ئېكسپلا
تاتسىيىسىنى كۈچەيتىشنى ئىلگىرى سۈردى. دەل مۇشۇن
داق بولغانلىقتىن، ماكېدون تاجاۋۇزچىلىرى ھۆكۈمران
لىق قىلغان پۈتكۈل دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەت
لىرى ئۈزلۈكسىز قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چەت ئەللەرنىڭ
زۇلمىدىن قۇتۇلۇش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

ئالېكساندىر ماكېدونىسكى ئىمپېرىيىسىنىڭ يېمىرىلىشى ۋە ماكېدون ئىستىلاچىلىرىنىڭ ئاقىۋىتى

ئالېكساندىر بابىلنى يېڭى ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قىلىپ، ئاھمانىلار دەۋرىدىكى مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ قالدى. ئۇ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە پۈتۈن كۈچى بىلەن دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. مەسىلەن، مىلادىدىن بۇرۇنقى 324 - يىلىدىن باشلاپ ئۇ قوشۇن ئىچىدە پارسلار، باكتېرىيىلىكلەر، سوغدىلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا قەۋملەرنىڭ ۋەكىللىرىگە قارىتا گرېكلەر بىلەن ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش پرىنسىپىنى قوللاندى. ئۇ 30 مىڭ ياشنى (يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پەرزەنتلىرى) ماكېدونچە قوراللاندۇرۇپ، ئاتلىق قوشۇن تەشكىللىدى.

كلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئالېكساندىر گرېك - ماكېدون مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تايانچ پونكىتىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن، سوغدىيانا ۋە باكتىرىيىدە سەككىزدىن 10 غىچە شەھەر قۇردى. بۇ شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىگە ئالېكساندىرنىڭ ئىسمىنى قويدى. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئالېكساندىرىيە ئىسخاتادىن باشقا يەنە ئارىيە دەرياسى بويىدىكى ئالېكساندىرىيە (ھىرات) بار ئىدى. ئىككى ئالېكسان-

دىرىيە ئارا خوزسيە (بۈنىڭ ئىچىدىكى بىرسى بەلكىم ھازىرقى قەندەھارغا جايلاشقان بولسا كېرەك) گە جايلاشقان ئىدى. ھىندىقۇش تېغى ئېتىكىدە كاۋكازلارنىڭ ئالېكساندىرىيىسى بار ئىدى. ئوكسا دەرياسى (ئامۇ دەرياسى) بويىدىكى ئالېكساندىرىيە (ئېھتىمال ھازىرقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ كولياب رايونىدا بولسا كېرەك)، باكتىرا ئەتراپىدىكى ئالېكساندىرىيە، مەرغىيانادىكى ئالېكساندىرىيە (مەرۋى، ھازىرقى مارى) بار ئىدى. بۇ يەرلەرگە 20 مىڭ پىيادە ئەسكەر ۋە 300 چەۋەنداز ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى.

ئەمما، ئالېكساندىر ماكېدونىسكىنىڭ بۇ تەدبىرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىمپېرىيىسىنى بىرلىككە كەلگەن بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرالمىدى، بۇ ئىمپېرىيە پەقەتلا كۆپلىگەن قەۋملەرنىڭ تاسادىپىي توپلىشىشىدىن ئىبارەت ئىدى، خالاس. ئىمپېرىيىنىڭ مۇستەھكەم ئەمەسلىكى ئالېكساندىر ئۆلگەندىن كېيىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 323 - يىلى) دەرھال ئىپادىلەندى.

ئالېكساندىرنىڭ ئۆلگەنلىك خەۋىرى ئېزىلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كلاسسىك تارىخشۇناسلارنىڭ خاتىرىلىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئىستىلاچى ئۆلگەندىن كېيىن «ياۋايىلار» مورغاپ دەريا بويىدىكى مەرغىياناغا سېلىنغان ئالېكساندىرىيە (مەرۋى) نى دەرھال بۇزۇۋەتكەن.

ئالېكساندىر ئۆلگەندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ئۇنىڭ ئەمەلىي ۋارىسلىرى — باش قوماندان («دىئادوكس»

ـ ۋارىسلىق قىلغۇچى بىلەن «ئىنگىنۇس»، ـ ۋاپ
رىلارنىڭ ۋارىسلىرى) لارنىڭ قولىغا چۈشەتتى. ئۇلار
ئارىسىدا ئىمپېرىيىنى تالىشىش كۈرىشى پارتلىدى، لېكىن
ھېچقايسىسى ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تامامەن تار-
تىۋالالمىدى. ئىككى ئاساسىي دىئادوكس گۇرۇھى چوڭ
قىرغىنچىلىقتا ئىپسوستا شىددەتلىك بىرلەشمە جەڭ قىل-
دى (بۇ جەڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 301 - يىلى بول-
غان بولۇپ، قەدىمكى يۇنان، روما دۇنياسىدىكى ئەڭ
چوڭ قانلىق جەڭلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ). كېيىن
ئالېكساندىر ئىمپېرىيىسى ئۈچ مۇستەقىل دۆلەتكە ـ ماكې-
دونىيە، مىسىر ۋە سۈرىيە (سەلۇئىك خاندانلىقى) غا
بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ دۆلەتلەر تارىختا گرېكلەشكەن
دۆلەتلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇرژۇئا تارىخشۇناسلىرى ئالېكساندىر ماكېدون-
سكىنىڭ يىراققا جازا يۈرۈش قىلىشىنى ئۇلغارلىقنىڭ
ئالامىتى دېيىشىدۇكى، ئەمما ئالېكساندىرنىڭ يىراققا
يۈرۈش قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسىتىنىڭ گىرېتسىيە
ھۆكۈمرانلىقىنى شەرققە كېڭەيتىش، سودا - سېتىق
دائىرىسىنى كېڭەيتىش، شەرقتىكى مىللەتلەرنى ئېكىس-
پىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى قولغا
كىرگۈزۈۋېلىش ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. بۇ يۈرۈش-
لەرنىڭ ھەممىسى يەرلىك ئاھالىلارنى رەھىمسىز قىر-
غىن قىلىش بىلەن داۋاملاشقان. بۇرژۇئا تارىخشۇناس-
لىرى گرېك مەدەنىيىتىنىڭ شەرق مەدەنىيىتىگە كۆر-
سەتكەن تەسىرىنى تىلغا ئالغان چاغدا، ئاغزىنى يۇمۇ-

ۋىلىپ شەرقتىكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى زادى تىلغا ئالمايۋاتىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، ئەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە شەرق مەدەنىيىتى گىرىتسىيە، شۇنداقلا باشقا غەرب ئەللىرىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور ھەم كۆپ تەرەپلىمە تەسىر كۆرسەتكەن.

ئاتالمىش گرېكلەشكەن مەدەنىيەتتە (ئېللىنىزم مەدەنىيىتى) كونكرېت ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى «ساپ گرېك مەدەنىيىتى ئەسەرلىرى بولماستىن، بەلكى، گىرېك مەدەنىيىتى بىلەن شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدە قوشۇلمىسىدىن ئىبارەت. گرېكلەشكەن مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەر ئاجايىپ رولىنى ئوينىغان.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دىنىي ئېتىقاد قەدىمكى زامان گرېكلىرى ۋە روماليقلارنىڭ دىنىي چۈشەنچىسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ھەمدە كېيىنچە خرىستىئان دىنىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە، باكتېرىيىلىكلەرنىڭ مىترا (قۇياش ئىلاھى) غا چوقۇنۇشى دەسلەپىدە كىچىك ئاسىيادا تارقالغان، كېيىنچە گىرىتسىيە ۋە روماغا تارقىلىپ، ئۇ يەردىن بىرىتانىيە تاقىم ئاراللىرى، دوناي دەرياسى ۋە قارا دېڭىز بويلىرىغا تارقالغان، ھەمدە خرىستىئان دىنىنىڭ مۇراسىملىرىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. قەدىمكى زاماندا شەرقنىڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكى گىرىتسىيە پەلسەپىسى، ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى قاتارلىق ھەر قايسى تەرەپلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

٧ باب پارفىيە، گرېك ـ باكتىرىيە ۋە خارەزىم دۆلەتلىرى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 — 2 ـ ئەسىرلەر)

سەلۋىك خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا

سەلۋىك خاندانلىقىنى ئالېكساندىرنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى بولغان سەلۋىك (مىلادىدىن بۇرۇنقى 312 — 218 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) مىلادىدىن بۇرۇنقى 312 ـ يىلى قۇرغان. سەلۋىك ئالېكساندىر ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆلكىلىرىنى قەدەممۇ قەدەم ئۆز ئىلكىگە كىرگۈزۈۋالدى. سەلۋىكنىڭ ۋارىسلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە دىئادادىخلار ئارىسىدا ئۆز ئارا دۈشمەنلىشىش مەۋجۇت بولغانلىقتىن، قۇل قىلىنغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى، شۇنداقلا قوشنا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى تۈپەيلىدىن سەلۋىك خاندانلىقى كۈندىن كۈنگە ئاجىزلىشىپ زېمىنى كىچىكلەپ كەتتى.

سەلۋىك خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىسىدىكى رايونلىرىدىن باكتىرىيە، سوغدىيانا ۋە مەرغىيانا ئەڭ

سادي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن ناھايىتى زور رول ئوينىدى. لېكىن سەلۋىك خاندانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا قىلچە كۆڭۈل بۆلمەستىن، بەلكى بۇ رايونلاردىكى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈنلا بەزى تەدبىرلەرنى قوللاندى. لېكىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن يېتىپ ۋېلىندىغان باجنى يەنىلا كېمەيتمىدى.

چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە تايىنىپ، ئاھالىلەر ئىچىدىكى ئەمگەكچىلەر قاتلىمىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى جىددىيلەشتۈردى، شۇڭلاشقا سەلۋىك خاندانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملىنەلمىدى. يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر شۇنداقلا گىرىتسىيە ساتراپلىرى ۋە يەرلىك ئەمەلدارلار مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن كۈرەش قىلغاندا، ئۆز مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا خەلقنىڭ ئىستىلاچىلارغا بولغان ئۆچمەنلىكىدىن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئىرادىسىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلاندى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىرگە كەلگەندە، سەلۋىك خاندانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا يىمىرىلدى. بۇ قوزغىلاڭلار بىلەن روماللىقلارنىڭ سەلۋىك خاندانلىقىغا قارشى ھەربىي ھەرىكەتلىرى بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەردى.

فارفىيە خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

فارفىيە دۆلىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى فارفىيە كۆچمە

مەن چارۋىچى قەبىلىلىرىنىڭ سەلۋىك خاندانلىقى مەمۇرىي دائىرلىرىنىڭ ئىزىدىشىگە قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلىڭىنىڭ نەتىجىسىدۇر. باكتىرىيىدىكى ئاقسۆڭەك ئارشاك ۋە ئاكا - ئۇكا تىرىداتلار خەلقىنىڭ نارازىلىقى ھەمدە سەلۋىك خاندانلىقىنىڭ قىينچىلىق ئىچىدە قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، داغ قەبىلىسىگە رەھبەرلىك قىلىپ (ماسساگىتلا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى) تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 250 - يىللىرى فارفىيىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى.

ئارشاك گىرىتسىيە ساتراپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، گورگانىنىڭ شىمالىي، ھازىرقى تۈركمەنىستان ۋە كاسپىي دېڭىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى باشقا رايونلارنى ئىگىلىدى. ستىرابوننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، تۆۋەندە بايان قىلىنغان ئەھۋال توپىلاڭنىڭ غەلىبە قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «فارفىيىدە ئورمانزارلىق ۋە تاغلار كۆپ بولۇپ، نامرات جاي ئىدى. شۇڭلاشقا خان ئۆزىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئېلىپ بۇ دۆلەتتىن ناھايىتى تېزلىك بىلەن ئۆتۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى، چۈنكى بۇ دۆلەت ئۇ قوشۇنلارنىڭ ناھايىتى قىسقا ۋاقىتلىق تەمىناتىنىمۇ بېرەلمىدى». بۇ يەردە تۇرۇشلۇق گىرىتسىيە مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ئىدى. ماكىدونىيە خانى ئالىكساندىر تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن باشلاپ، شەرقىي ئىراندا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ۋە يېرىم كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ يات دۆلەت كىشىلىرى-

گە قارشى كۈرەشى توختىمىدى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى ھەم دىھقانچىلىق رايونلىرىدىكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر بۇ يەردە زاھايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ئارشاكلار ھاكىمىيىتى كېيىنكى تۈزۈمىنى قوللاندى. كېيىنكى خانىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - جەمەتلىرى، زاۋرا ئاستىرا دىنىنىڭ ئابرويلۇق كاھىنلىرى ۋە باشقا كاتتا ئاقسۆڭەكلەر ۋەكىللىرىدىن تەشكىل قىلىندى. روما تارىخچىسى ئىسافە فىلاۋىيە (مىلادى 1 - ئەسىردە ياشىغان) نىڭ ئېيتىشىچە، بۇ كېڭەش قابىلىيەتسىز خانلارنى ھوقۇقىدىن ئېلىپ تاشلاش ۋە يەنە باشقا بىرسىنى تەختكە چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

فارفىيە خاندانلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەركىزى ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە (گونساپ، كوفىت تاغ ئېتىكى، ئاشخابات ئەتراپىدا) ئىدى. ئىستىلا قىلىپ قولغا كەلگەن زېمىنلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئارشاكلار خاندانلىقىنىڭ مەركىزى غەربكە، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئىران ۋە مىسوپوتامىيىگە يۆتكەلدى. خان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە (مىلادىدىن بۇرۇن 56 —، 37 - يىللىرىچە) يېڭى پايتەختىنى تىگىر دەريا ساھىلىدىكى كېتىسفونغا قۇردى (كېيىنچە ئەرەبلەر بۇ شەھەرنى مادەئىن دەپ ئاتىغان). مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن باشلاپ، كۈچلۈك فارفىيە دۆلىتى رومانىڭ ئاساسلىق رەقىبىگە ئايلىنىپ قېلىپ، ئۈزلۈكسىز ھالدا روماغا قارشى ئۇرۇش قىلدى.

مۇشۇ ئۇرۇشلار جەريانىدا ئارشاكىلار خاندانلىقى ئاشۇ زامان ئىتتىپارىدا 1 - دەرىجىلىك قوشۇن بەرپا قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قەبىلىلەرنىڭ خەلق قوراللىق كۈچلىرى ناھايىتى زور رول ئوينىدى. ماساگىت قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئوخشاش يېنىك ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋە ئېغىر ئاتلىق ئەسكەرلەر دەپ ئايرىلىدىغان ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۇنىڭ ئاساسلىق كۈچى ئىدى، ستالىن فارفىيىلىكلەر تاكتىكىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى شەرھلىگەندە مۇنداق دەپ يازغان: «مەن ئېيتقان قايتۇرما زەربە، دۈشمەن غەلىبىلىك ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىنكى قايتۇرما زەربىنى كۆرسىتىدۇ، لېكىن دۈشمەننىڭ ھۇجۇمى ھەرگىز ھەل قىلغۇچ نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن، بەلكى مۇشۇ مەزگىلدە مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان يەنە بىر تەرەپ ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەن ۋە دۈشمەننى ھەل قىلغۇچ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان ... قەدىمكى زاماندىكى فارفىيىلىكلەر مۇشۇنداق قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى بۇرۇنلا بىلگەن، ئەينى چاغدا ئۇلار رومانىڭ باش قوماندانى كىراس ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى ئۆز دۆلىتى ئىچىگە باشلاپ كىرىپ، ئارقىدىن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇلارنى يوقاتقان»①.

فارفىيە دۆلىتىنىڭ گۈللەنگەن مەزگىللىرىدىمۇ يەنىلا ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى

① ستالىن: «بولشېۋىكلار» ژۇرنىلى 1947 - يىللىق رۇسچە نەشرى 3 - سان 8 - بەت.

ساقلاپ قالغان كۆپلىگەن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بار ئىدى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى قۇللۇق تۈزۈم ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئاللىقاچان جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىغا ئايلانغان ئىدى.

چېگرىدىن ئۆتۈپ سودا قىلىش فارفىيە ئىقتىسادىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. غەربتىكى گىرېتسىيە، روما بىلەن شەرقتىكى جۇڭگو، ھىندىستانلارنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاساسىي سودا يولى فارفىيەدىن ئۆتەتتى. دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، ئارشاكلار خاندانلىقى، گرېك - باكتېرىيە خاندانلىقى، زاۋاللىققا يۈز تۇتقان سەلۋىك خاندانلىقى ۋە روماﻻرنىڭ ھەممىسى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. مەشھۇر «كارۋان يولى» باكتېرىيە ۋە فارفىيەدىن ئۆتەتتى. جۇڭگو يىپەكچىلىكىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ سودا بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن، ئارشاكلار خاندانلىقى پۈتۈن كۈچى بىلەن جۇڭگو خانىنىڭ روما بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەت ئېلىپ بېرىشىغا توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى. جۇڭگو ۋە فارفىيە مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 7 - ئەسىردە تۇنجى قېتىم دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتتى، شۇ چاغدا، جۇڭگو فارفىيە خانى مىتىرىدات II (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 124 — 87 - يىللار) گە ئەلچى ئەۋەتتى.

جۇڭگونىڭ تارىخىي خاتىرىلىرىدە ئېيتىلىشىچە: «ئارشاكلارنىڭ زېمىنى بىپايان بولۇپ، ئۇ يەرلەردە شال، بۇغداي ۋە ئۈزۈم ئۆستۈرۈلگەن، شەھەرلىرى

سىپىل بىلەن قورشالغان، كۆن - تېرە ئۈستىگە خەت يازغان، خەتنى بۇ تەرەپتىن ئۇ تەرەپكە يازغان.»①

1930 - يىلىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ ئۇرۇشتىن كېيىنكى مەزگىللەردە م.ئە.ماسسانا رەھبەرلىكىدىكى تۈركمەنىستان ئۇنىۋېرسال ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش تەكشۈرۈش ئەترىتى قەدىمكى شەھەر نىسانىڭ خارابىسىنى (ئاشخابات ئەتراپىدىكى باگىر كەنتىگە جايلاشقان) كەڭ كۆلەمدە قېزىپ تەكشۈردى. نەتىجىدە بۇ يەردىن تېپىلغان «كونا نىسا شەھىرى» خان چەكلىگەن ئورۇن بولۇپ، ئەسلى شەھەر ئورنى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.

«كونا نىسا» قەلئەسى — خاننىڭ ئوردىسى (بۇنىڭ ئىچىدە خان ئوردىسىنىڭ كۈندىلىك ئىش بېجى

---

① «تارىخىي خاتىرىلەر» پەرغانە تەزكىرىسىدە: «ئارشاكلار يەرلىك مەملىكەت بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شال، بۇغداي تېرىيدۇ، مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىدۇ»، «ئۇنىڭغا قاراشلىق چوڭ - كىچىك نەچچە يۈز شەھەر، نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جاي بولۇپ، ئەڭ چوڭ دۆلەت ئىدى، كۆن - تېرىلەرگە خەت يازاتتى» دېگەن خاتىرىلەر بار. زامانىمىزدىكى تارىخچىلارنىڭ كۆپ قېتىملىق ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرىدىن كېيىن چىقارغان ئىلمىي خۇلاسىلىرى بويىچە قارىغاندا، ئارشاكلار سىبىي ئۆزىدىن تۈركىي خەلق بولۇپ، ئۇلار ئەسلىدە ئالىپ ئەر تۇڭا قوماندانلىقىدىكى تۈرك ئىمپېراتورلۇقىدا بولغان. ئۇلارنىڭ تىلى، ئىقتىسادى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ھەربىي يۈرۈشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەلقلەر بىلەن بىردەك بولغان. پەقەت كېيىنكى كۈنلەردىلا پەھلىۋى تىلىنى ئىشلەتكەن. پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 330 — 247 - يىللىرى ئىران ئېگىزلىكى ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئاللىكساندىر ئىمپېرىيىسى ۋە سەلۇكلىك ھۆ-

رىدىغان ئۆيلىرىمۇ بار)، نەزىر - چىراققا ئىشلىتىدىغان ئۆي - ئىمارەت، ئوردىسىنى قوغدىغۇچى نەۋكەر ھەم ۋەزىرلەر دىجورنىلىق قىلىدىغان ئورۇن قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەلئە بەش بۇرجەك شەكىلدە بولۇپ، تۆت ئەتراپىنى ئېگىز ھەم قېلىن سېپىل ئوراپ تۇرىدۇ. تام ئۇلىنىڭ قېلىنلىقى ئون مېتر كېلىدۇ. جەنۇبىي بۇرجىكىدە «ھەيۋەتلىك مۇنار» بولۇپ، مۇنارنىڭ ئۈستىدىكى تەكشى چاسا شەكىلنىڭ كۆلىمى 3.5 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. بۇ مۇكەممەل مۇنار قۇرغان قەلئەنى قوغداشتىكى ئاساسلىق تۈگۈنلەرنىڭ بىرىدۇر. تام ۋە مۇنار پاخسا (سېغىز لاي) بىلەن خام خىشتىن قوپۇرۇلغان. كىشىلەرنىڭ پەرىزىچە، قورۇق تامنى

كومرانلىقىغا ئۆتكەن. ئارقىدىنلا فارفىيە خاندانلىقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 250 - يىلىدىن مىلادى 226 - يىلغىچە) ئىراننىڭ شەرقىي شىمالىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن داھىي ئارشاك قوماندانلىقىدا يۆسۈپ كىرگەن ئارشاكلار ئەسلىدە چار بولغان ئاھالىلەر بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، يۇنان قولدارلىرىنىڭ فارفىيىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، فارفىيە خاندانلىقىنى قۇرغان،

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فارفىيىنىڭ زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىنىڭ كۆپ قىسمىنى، ئىران ئېگىزلىكى ۋە ئېۋ فىرات دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى پۈتكۈل مېسوپوتامىيە رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، فارفىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى دۆلەت چېگرىسى ئامۇ دەرياسىغا يېتىپ بارغان. كېتىسفون، پايتەخت قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چوڭ دۆلەت بولۇپ قالغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ،

بويلاپ تار ۋە ئۇزۇن يانتۇلۇقتىن ئۆتكەندە قەلئەگە بېرىش مۇمكىن.

قەلئەنىڭ ئىچىدىكى مەركىزىي رايوندا بىر ھەيۋەتلىك تۆت چاسا سالون (زال) بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىمى 400 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا پىششىق خىشتىن قوپۇرۇلغان تۆت دانە قوپال تۈۋرۈك ئورنىتىلغان. ھەربىر تۈۋرۈك خۇددى تۆت دانە يېرىم چەمبەر شەكىللىك تۈۋرۈكنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرغۇزۇلغاندەك كۆرۈنىدۇ. يېرىم چەمبەر شەكىللىك تۈۋرۈكلەر تامنىڭ تۆت ئەتراپىنى بويلاپ جايلاشقان تامنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىمۇ تامنى بويلاپ يېرىم چەمبەر شەكىللىك تۈۋ-

---

قۇللۇق تۈزۈمىدىكى روما دۆلىتى شەرققە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، فارفىيە بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 53 - يىلى فارفىيە روما ئارمىيىسىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، سپارتاك قوزغىلىڭى باستۇرغان جاللات، روما باش قوماندانى كىراسنى ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىككى تەرەپ ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسى ھەل قىلغۇچ غەلىبە قازىنالمىغان. كۈرەش تاكى ئەڭ ئاخىرىدا فارفىيە ساسان ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغانغا قەدەر داۋاملاشقان.

فارفىيىنىڭ زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، تەخمىنەن 500 يىل داۋام سۈرگەن. شەرق ئەللىرى بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا بىر پۇڭ - بىر مىسقالنىمۇ تالىشىدىغان پۇختا سودىگەر دۆلەت بولغان. تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە غەربكە يۈرۈش قىلىشى ئېھتىمال ئاشۇ ئەجدادلىرىنىڭ ئىزىنى قوغلاشقانلىقتىن بولسا كېرەك — تەرجىمە تەھرىرىدىن:

ۇلۇك بىلەن بېزەلگەن. يېرىم چەمبەر شەكىللىك تۈۋرۈك
ئارىسىدىكى تام تەكچىلىرىگە سېغىز لايدىن ياسالغان چوڭ
ئىپتىكى ھەيكەل ئورنىتىلغان (ئادەمدىن چوڭراق).
2- قەۋەت تام يۈزىگە قىپقىزىل گەج ۋە رەڭلىك
زىننەتلەنگەن نەقىشلىك تام رەسىملىرى يېپىشتۇرۇلغان
ھەم ئالتۇن ھەل بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ بېزەلگەن.
يەرگە ئاق گەج ياتقۇزۇلغان، توروس ياغاچتىن ياسال-
غان بولۇپ، ئوتتۇرىسىغا تۈگۈلۈك ئېچىلغان، بۇ
يورۇقلۇقنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى ئىدى. تۆت
تال مەركىزىي تۈۋرۈكنىڭ بەرداشلىق بېرىش
كۈچى، ئويمىلار ۋە رەتلىك قۇرۇلۇش زىننەتلىرىنىڭ
گۈزەللىكى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت كۆركەم مەنزىرىنى
كۆرگەن ھەر قانداق ئادەم ھەيران بولماي قالمايدۇ.
بىر ئېغىز ئۆيدىن زور تۈركۈمدىكى پىل چىشىدىن
ياسالغان بۇيۇملار تېپىلدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاسا-
لىقى «رىتۇن»، يەنى مۈڭگۈزگە ئوخشاپ كېتىدىغان
جام (رۇمكا) بولۇپ، رىتوننىڭ ئۈستىگە ئى-
لاھلارنىڭ پائالىيەت كۆرۈنۈشلىرى چۈشۈرۈلگەن. رى-
تون، يەنى رۇمكىلارنىڭ تۆۋەن قىسمى نەقىشلەپ
زىننەتلەنگەن. يەنە پىشۇرۇلغان سېغىز (بۇنىڭ ئىچىدە
ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەنلىرى بار)، تۇچ، مەرمەر تاش
ۋە كۈمۈش قاتارلىقلاردىن ياسالغان ھەيكەللەر تېپىلدى.
مەسىلەن، ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن فارفىيە مەلىكىسى-
نىڭ كىچىك كۈمۈش ھەيكىلى، ئالتۇن بىلەيزۈك تاقى-
غان ئىروس (يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى مۇھەببەت ئىلاھى)

نىڭ كىچىك كۆمۈش ھەيكەللىرى قاتارلىقلار بار.
«كونانىسا» دىن تېپىلغان ئاسارە ـ ئەتىقىلەر ئىچىدە زور مىقداردىكى فارسىيە ھۆججەتلىرى ئالاھىدە ئورۇنىدا تۇرىدۇ، بۇنىڭ زور بىر قىسمى پارچە سىغىز تاختاي ـ ئاستىراكان ئۈستىگە يېزىلغان باج ئىشلىرىغا ئائىت ھۆججەتلەردىن ئىبارەتتۇر.
2 ـ قەدىمكى شەھەر «يېڭى نىسا» خارابىلىرى ئىچىدىن ئىبادەتخانا ۋە قەبرىلەرنىڭ خارابىلىرى تېپىلدى.
فارسىيە خاندانلىقىدا دىن جەھەتتە خىلمۇ خىل مۇرەككەپ ئەھۋال بارلىققا كەلگەن، شۇ يەردىكى قۇياش ئىلاھى مىتراغا چوقۇنۇش ۋە خاندانلىقنىڭ قورغۇچىسى ئارشاكقا چوقۇنۇشتىن باشقا يەنە يۇنانىنىڭ نەزىر ـ چىراق ئېتىقادچىلىقى، زارا ئاسترا دىنى ۋە نىسبەتەن كېيىنرەك پەيدا بولغان خرىستىيان دىنىمۇ بۇ يەردە تارقالغان. مۇشۇنداق ئېتىقادلار ئىچىدە زارا ئاسترا دىنىنىڭ كۈچلىرى مىلادى 1 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپلا قۇدرەت تېپىشقا باشلىدى. ۋالاگىزI (ۋولگاش، مىلادى 51 ـ يىلدىن 77 ـ يىلىغىچە) «ئاۋېستا» نى مۇقەددەس كىتاب قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپلا ئارشاكلار خاندانلىقىنىڭ پۇللىرىدا فارسىيە تىلى (پەھلىۋى تىلى) نىڭ ئويما يېزىقلىرى (مېتال پۇل ئۈستىگە ئويۇلغان خەت) پەيدا بولۇپ، گرېك ئويما يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ زارا ئاسترا كاھىنلىرى فارسى

ھەدە قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە بولۇشقا باشلىدى.
ئىراننىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى يىلنامە يازغۇچىلىرى فارسىيەدە ساقلىنىپ قالغان ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمىنىڭ ئامىللىرىغا قارىتا روشەن ھالدا ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى. ئۇلار تۇرلۇك ئامىللار بىلەن فارسىيە خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي باسقۇچىنى (بىر نەچچە ئەسىر داۋام قىلغان) يوشۇرۇپ زادىلا تىلغا ئالمىدى، ھەتتا قەستەن بۇرمىلاپ، مۇشۇ باسقۇچنى مۇتەھەملەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان قاراڭغۇ زۇلمەتلىك دەۋر دەپ بايان قىلدى.
لېكىن، خەلق ئارىسىدا بۇ باسقۇچ ئالاھىدە ئۇسۇل ئارقىلىق ئەستە ساقلاندى: «پالۋان» دېگەن ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ ئىسىم «باتۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ، شۇنداقلا «پەھلىۋىنىڭ ھېكايىسى» ۋە «پەھلىۋى ناخشىسى» دېگەن ئاتالغۇلار ئەپسانىۋى ھېكايە ۋە قەدىمكى زامان قوشاقلىرى دېگەن مەنىلەرگە ئىگە.
3 - ئەسىردىن 7 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىللەردە پۈتكۈل ئوتتۇرا قىسىم پارس ئەدەبىياتىمۇ پەھلىۋى ئەدەبىياتى نامىدا ئاتىلىپ كەلگەن ئىدى. فارسىيە خاندانلىقىنىڭ تارىخى 500 يىلغا يېتىدۇ، ئۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەۋرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاساسلىقى ئىران ۋە مېسوپوتامىيە رايونلىرىغا كۆچۈپ، تاجىكلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا مىللەت ئەجدادلىرى تارىخىنىڭ كاتېگورىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتتى.

گرېك ـ باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ پارفىيە خاندانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، خەلقنىڭ چەت ئەل قۇل قىلغۇچىلىرىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى باكتىرىيىدىمۇ ناھايىتى زور كۆلەملىك بولدى. لېكىن بۇ يەر پارفىيە بىلەن ئانچە ئوخشىمايتتى، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ماكېدونىيە ئىستىلاچىلىرى باشتىن ئاخىر ناھايىتى زور ئەسكىرىي كۈچكە ئىگە ئىدى.

باكتىرىيە ساتراپى (ۋالىيسى) يۇنانلىق دىئادوت خەلقنىڭ توپىلىڭىدىن قورقۇپ، ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ئەسكىرىي كۈچىگە شۇنداقلا شۇ يەردىكى گرېكلەشكەن باكتىرىيە ۋە سوغدى ئاقسۆڭەكلىرىگە تايانىدى ھەمدە كەڭ ئامىمىنىڭ نارازىلىق كەيپىياتىدىن قىسمەن پايدىلاندى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 250 ـ يىلى باكتىرىيە سەلۋۇك خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكالىدى. ھەمدە گرېك ـ باكتىرىيە خاندانلىقىنى قۇردى. بۇ دۆلەت باكتىرىيە، سوغدىيانا ۋە مەرغىيانانىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، كېيىنچە ئۇنىڭ چېگرىسى شىمالدىن سىر دەريا قىرغىقى، جەنۇبتىن ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا يېتىپ باردى.

دىئادوتۇت پارفىيەنى گرېك ـ باكتىرىيە خاندانلىقىغا قوشۇۋېلىش مەقسىتىدە پارفىيە خاندانلىقىنىڭ

قوْرغۇچىسى ئارشاكقا قارشى ئۇزۇن يىل ئۇرۇش قىلدى. ئارشاك مۇشۇ قېتىملىق بىر ئۇرۇشتا ئۆلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 239 - يىلى دىئادوتۇت سەلۇك II كالىتكانىڭ فارفىيەگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشتى. ئارشاكنىڭ ۋارىسلىرىدىن بولغان تىرىدات (مىلادىدىن بۇرۇنقى 248 — 214- يىللار) نىڭ ھەربىي قوشۇنى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئىمكانىيىتى يوق دەپ قاراپ، دۈشمەنگە قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئۆز دۆلىتىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا قايتىپ ئەسكىرىي كۈچ توپلىدى.

دىئادوتۇت (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 230-يىل) ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى دىئادوتۇت II ئۆزىنىڭ تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتتى، ئۇ سەلۇك خاندانلىقىنىڭ ئارشاك خاندانلىقىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، باكتىرىيىگە ھۇجۇم قىلىشى مۇقەررەر دەپ ھېسابلىدى. شۇڭلاشقا ئۇ سەلۇك خاندانلىقى بىلەن ئالاقىنى ئۈزۈپ تىرىدات بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. فارفىيە ۋە گىرېك - باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسى سەلۇك خاندانلىقىغا كۈچلۈك زەربە بەردى. تىرىداتنىڭ ۋارىسى ئارتاۋان (مىلادىدىن بۇرۇنقى 214 — 196 يىللار) سەلۇك خاندانلىقىدىن مىدىيەنىڭ زور بىر قىسمىنى شۇنداقلا ئېكباتانانى تارتىۋالدى، شۇ ئارقىلىق فارفىيەنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتتى. مۇشۇ ۋاقىتتا گىرېك - باكتىرىيە خاندانلىقى ئىچىدە دىئادوتۇت II بىلەن ئۇتىدىمام (مىللەت سىستېمىسىدىن ئالغاندا، كىچىك ئاسىيا

دىكى گرېك ئىدى) ئىچكى ئۇرۇش قىلىشۋاتاتتى. ئۇۋ-
تىدىمام ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش كۈرىشى جەريانىدا،
سوغدىلارنىڭ دىئادوتۇت II نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان نارا-
زىلىق كەيپىياتىدىن پايدىلاندى.

ئۇۋتىدىمام گرېك - باكتېرىيە خانىدانلىقىنىڭ
ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالدى.

مۇشۇ ۋاقىتتا سەلۋىك خاندانلىقى كۈچىيىۋاتاتتى.
مىلادىدىن بۇرۇنقى 209 - يىلى ئىمپېراتور ئانتىياخ III
(مىلادىدىن بۇرۇنقى 223 — 187 - يىللار) مىدىيە-
نىڭ مەركىزى ئېكباتانا شەھىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، فارفىيە
لىكلەرنى كاسپىي دېڭىزىغا بارىدىغان يولغا قوغلىۋەتتى.
فارفىيەلىكلەر سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. مىلادىدىن
بۇرۇنقى 208 - يىلى ئانتىياخ بارلىق قوشۇنلىرىنى
ئىشقا سېلىپ، باكتېرىيىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ،
ئاخ (تېجىن) دەرياسىنىڭ ئۆۋەنكى ئېقىمىدا باكتېرىيە-
نىڭ ئون مىڭ نەپەر ئاتلىق ئەسكىرىنى تارمار قىلدى.
مىلادىدىن بۇرۇنقى 207 - يىلى باكتېرىيىنىڭ پايتەخ-
تىنى قورشىۋالدى. قورشاپ زەربە بېرىش ئىككى يىل
داۋام قىلىپ نەتىجە چىقمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئانتى-
ياخ بىلەن ئۇۋتىدىمام مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلى
تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. پولىبىنىڭ
خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئانتىياخ بىلەن سۆھبەت ئۆت-
كۈزگەن چاغدا، تىنچلىقنىڭ زۆرۈر شەرتىنى ئۆۋەن-
دىكىچە ئىزاھلىغان: «ئەگەر ئانتىياخ ئۇنىڭ تەلىپىگە
قوشۇلمايدىغان بولسا، ئۇنداقتا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ

ۋەزىيىتى ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ...
چېگرادا ھەر ئىككى تەرەپكە تەھدىت سالىدىغان كۆچ-
مەن چارۋىچىلار قوشۇنى بار. ياۋايىلار چېگرادىن
ئۆتىدىغان بولسا، ئۇنداقتا دۆلەت ئۇلار تەرىپىدىن ئىس-
تىلا قىلىنىدۇ.»

ئۆتىدىمام ئەمەلىيەتتە كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ
تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىدىغان
پوپۇزىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سەل-
ۋۇك خاندانلىقى ئارمىيىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەت دۈشمەن
بىلەن تىركىشىپ ھالسىراپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىك-
كى سەۋەب تۈپەيلىدىن ئانتىياخ Ⅲ تېزلىكتە تىنچلىق
شەرتنامىسى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى.

تىنچلىق شەرتنامىسىدا بەلگىلەنگەن شەرتلەرگە
ئاساسەن، ئۆتىدىمام ئانتىياخ Ⅲ كە زور مىقداردا
پۇل تۆلىشى، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاشلىق بىلەن تە-
مىنلىشى، شۇنداقلا بارلىق ئۇرۇش پىللىرىنى تاپشۇرۇشى
شەرت ئىدى.

ئۆتىدىمام گەرچە باكتىرىيىنىڭ خاندانلىق ئورنى-
نى ۋە ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن،
ئۆزىنىڭ سەلۋۇك خاندانلىقىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى
ئېتىراپ قىلىشى كېرەك ئىدى. ئەمما، ئەمەلىيەتتە بۇخىل
ئورۇنىنىڭ مەنسۇپلۇقى پەقەت نامىدىلا بولۇپ، سەلۋۇك
خاندانلىقىنىڭ ئىچكى توقۇنۇشى ۋە ھەربىي جەھەتلەر-
دىكى مەغلۇبىيىتى سەۋەبىدىن ناھايىتى تېزلىكتە ئىك-
كىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى.

ئۇتتىدسام يالغۇز ئۆزىنىڭ باكتىرىيىدىكى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپلا قالماستىن، بەلكى بارلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونلارنى كېڭەيتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلى ئۇتتىدسام كابۇل دەريا ئېقىمىدىكى پارو پامسات رايونىنى ئىستىلا قىلدى، ئارقىدىنلا ئۇ يەنە دىرانگانىيە ۋە ئارا خوزىيەنى ئىگىلىۋالدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 189 — 190 - يىللىرى ئۆپچۆرىسىدە ئۇنىڭ ئوغلى دېمىترى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 189 — 167 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) پاتالىن (ھىندى دەر يادىلتىسى) سورا شتر ۋە سىگىرىستىسنى ئىستىلا قىلىپ، ھىندى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى جايلارنى بېسىۋالدى. ئۇ، يەرلىك ھىندى ئاقسۆڭەكلىرىگە يېقىنلىشىش سىياستىنى قوللىنىپ، چوڭ ۋە كۈچلۈك باكتىر - ھىندى دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈردى. ستىرا بونىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، باكتىرىيىلىكلەر ئۆزىنىڭ چېگرىسىنى جۇڭگولۇقلارنىڭ دۆلىتى ۋە ھونلارنىڭ دۆلىتىگىچە كېڭەيتكەن، يەنى ئۇلارنىڭ شەرقىي تۈركستانىدىكى شەھەر بىلەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى ئاللىقاچان باشلانغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، گرېك - باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى ئۇزاق داۋاملاشالمىدى، باكتىرىيىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، نەتىجىدە سەركەردە ئەۋكراتىد دېمىترىنىڭ ھىندىستانغا قوشۇن باشلاپ ماڭغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى.

ئۇتتىدسام خاندانلىقى پەقەت پەنجاپنىڭ شەرقىي قىسمىدىلا ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالالىدى.

گىرېتسىيە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ گرېك - باكتېرىيە
ھۆكۈمرانلىقى ئاجىز بولغانلىقتىن، ئۇ يەرلىك كەڭ
ئاھالىلەر ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى.
ئۇندىن باشقا بۇ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش
كويىدا يۈرگەنلەر ئارىسىدا ئۈزلۈكسىز ئىچكى ئۇرۇش
بولۇپ تۇردى. كېيىنچە، مىلادىدىن بۇرۇنقى 155 -
يىلى ئەۋكراتىد ئۆزىنىڭ ئوغلى گەلئاكلام تەرىپى-
دىن ئۆلتۈرۈلدى، گرېك - باكتېرىيە خاندانلىقى چاك-
چېكىدىن پارچىلىنىپ كەتتى. نەتىجىدە گرېك - باك-
تېرىيە ۋە گرېك - ھىندى خاندانلىقىدىن ئىبارەت
ئىككى خاندانلىق شەكىللەندى. كېيىنكى دۆلەتتە مەنا-
دىرخان مەشھۇردۇر. سوغدىلار (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇ-
رۇنقى 160 - يىللىرى) گرېك - باكتېرىيە خاندا-
نلىقىدىن بىر قەدەر بۇرۇن ئايرىلىپ چىقىپ ئەمەلىيەت-
تە خارەزىمگە تەئەللۇق بولۇپ قالدى.

ئارشاكلار خاندانلىقى گرېك - باكتېرىيە خان-
دانلىقىنىڭ يىمىرىلگەنلىك پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ،
باكتېرىيىنىڭ غەربىدىكى بىر نەچچە ئۆلكىنى ئۆزىنىڭ
زېمىنىغا قوشۇۋالدى. تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى
140 - يىلى باكتېرىيە ۋە سوغدىيانىنىڭ دېھقانچىلىق
رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر ماساگېت① كۆچمەن چارۋى-
چى قەبىلىلىرى (جۇڭگو تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئۇلۇغ
ياۋچىلار دەپ ئاتالغان) بىلەن بىرلىشىپ گرېك ما-

① ماساگېتلار روما، گرېك تارىخچىلىرىنىڭ شۇ زاماندىكى تۈركىي قە-
بىلىلەرگە قويغان نامى — تەرجىمە تەھرىردىن.

كەدونىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 — 2 - ئەسىرلەردىكى گرېك - باكتېرىيە خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە مەدەنىيىتى

گرېك - باكتېرىيە دۆلىتىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ھەققىدىكى تارىخىي مەلۇماتلار ئىنتايىن كەمچىل بولغانلىقتىن، ئۇنى مۇپەسسەل چۈشەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. بىزدە نەق بار ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىش مۇمكىنكى، بۇ يەردە قۇل ئىگىلەش تۈزۈمى مۇناسىۋەتى تەرەققىي قىلىش بىلەن بىرلىكتە يېزا جامائەسىنىڭ ئۇستۇنلۇكى يەنىلا ساقلاپ قېلىنغان، بۇ جامائە ھەم ئەركىن يېزا ئاھالىلىرىدىن تەشكىللەنگەن. بۇ دۆلەتنىڭ يەرلىك ئاھالىلىرى باكتېرىيە ۋە سوغدىيانانىڭ مۇنبەت يەرلىرىدە تېرىقچىلىق قىلىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىپ، زىرائەت، ئۈزۈم، مېۋىلىك دەرەخ ۋە باشقا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپ چىقارغان. سىترابون مۇنداق دېگەن: «باكتېرىيىدىن زەيتۇن دەرىخىدىن باشقا، ھەممە مېۋە چىقاتتى»①.

باكتېرىيە يەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يايلاق قىلىپ ئىشلىتىلگەن، ئاتچىلىق كەسپى خەلق ئىگىلىكىدە مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، ئۇ پەرغانە ئاھالىسىنىڭ مۇھىم كەسپى ئىدى. ئاتچىلىق كەسپىنىڭ باكتېرىيەدە مۇھىم

① سىترابون. «گېئوگرافىيە» رۇسچە 2 - توم 14 - بەت.

ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ ئىسپاتلىرىدىن بىرى قەدىمكى ئىپوسلاردىكى قەھرىمانلارنىڭ ئىسىملىرىد ئاسپ (ئات) دېگەن بۇ سۆز بەزىبىر يەر ئىسىملىرىدە مەۋجۇت (مەسىلەن، باكتىرىيەنىڭ بىر چوڭ مەركىز نىڭ ئىسمى زار ئاسپ دەپ ئاتىلىدۇ).

گرېك - باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىدا شەھەرلەرنىڭ سانى تېز كۆپەيدى، شەھەر لەرنىڭ رولى كۈچەيدى. بۇ، بوستانلىقتىكى يېزا ئىگى لىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەرەققىياتنى ھەمدە كۆچ مەن چارۋىچىلار ۋە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئارىسىدىكى نورمال ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنى تىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

1936 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە قەدىمكى شە ھەر بەھرام (كابولنىڭ شىمالىدىن 60 كىلو مېتىر يې راقلىقتىكى جايغا جايلاشقان) دىن تېپىلغان ئارخېئو لوگىيىلىك قېزىلمىلار بىزگە گرېك - باكتىرىيە خاندان لىقىدىكى چوڭ شەھەر قىياپىتىنى تونۇشتۇرۇپ بەردى. بۇ شەھەر گرېك - باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ ھىندىس تان تەرەپلەرگە كېڭەيمىچىلىك قىلىش مەزگىللىرىدە قۇرۇلغان. بۇ شەھەر جەنۇبتىن شىمالغا تۆت چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئەتراپىنى سېپىل تام ئوراپ تۇرىدۇ. شەھەرنىڭ ھەر 17 مېتىر ئارىلىقىدا بىردىن تۆت بۇ لۇڭلۇق قوخىنىسى (كۆزىتىش راۋىقى). شەھەر سېپىلى نىڭ ئالدىدا ئىككى يۈرۈش پاراللېل خەندەك بار. شە ھەر گرېكلەشكەن شەكىلدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان؛ ئىككى

قاتناش لىنىيىسى شەھەرنىڭ مەركىزىدىكى چاسا كوچا
دوقمۇشىغا جايلاشقان بولۇپ، شەھەر رايونىنى تۆت
قىسىمغا بۆلۈپ تۇرىدۇ. كېيىن تېپىلغان قەدىمكى شە-
ھەرنىڭ بىرىنچى قاتلىمى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 -
ئەسىردىن 1- ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا مەنسۇپ. تې-
پىلغان بۇيۇملار (ساپال بۇيۇم ۋە يەرلىك مېتالدىن
ياسالغان بۇيۇملار) قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ئاللىقاچان
خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ
بېرىدۇ. بەھرامنى ئوتتۇرا دېڭىز، ھىندىستان ۋە قەش-
قەر بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان سودا يولى مۇشۇ شەھەر-
دىن ئۆتەتتى.

باكتېرىيەدىكى ئولتۇراق ئۆيلەر كىچىك ياپىلاق
تاش پارچىلىرىدىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئۆينىڭ ئۇل-
لىغا خام خىش ئىشلىتىلگەن. بەزى جايلاردا ئۆيلەرنىڭ
ئاستىغا ئورا كولانغان. بۇ ئورىلاردىن ئىچىگە نەر-
سە قاچىلانغان خۇمىلار تېپىلدى.

بەھرام شەھىرى مىلادى 4 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى-
لىرىغىچە مەۋجۇت بولغان. 4 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا
ئاھالىلەر بۇ شەھەرنى تاشلىۋەتكەن. بۇ، 4- ئەسىردە
ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك خارابىلىققا
ئايلىنىپ كېتىش ھادىسىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

«مىلىندا دىئالوگى» دېگەن كىتابتا گىرېك - باك-
تېرىيە دەۋرىدىكى بىر چوڭ شەھەرنىڭ ئەھۋالى خا-
تىرىلەنگەن. بۇ كىتاب مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2- ئەسىر
نىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سانسكرىت يېزىقىدا يېزىلغان

بولۇپ، ئۇ گرېك ـ ھىندىستان خاندانلىقىنىڭ خانى مىلىنداننىڭ ھىند ئالىمى ناگاسېن بىلەن پەلسەپە مەسىلىلىرى ھەققىدە قىلغان دىئالوگىدۇر. «مىلىندا دىئالوگى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن تۆۋەندىكى يەكۈننى چىقىرىش مۇمكىن. ئاشۇ چاغلاردىكى گرېك ـ باكتىرىيە خاندانلىقىدا قول سانائەت كەڭ كۆلەمدە راۋاجلانغان، مەسىلەن، «مىلىندا دىئالوگى» دا مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: شەھەردە ئالتۇن، كۈمۈش، قوغۇشۇن، قەلەي، مىس، تۇچ ۋە تۆمۈر بۇيۇملىرىنى ياسايدىغان ئۇستىلار، كۇلالچىلار، كۆن ـ خۇرۇم ئۇستىلىرى، چىدىرچىلار، تاغاتچىلار، باپكارلار، ئاتقۇچىلار، سېۋەتچىلەر، يا ئوقى ئۇستىلىرى، تاشچىلار، ئالتۇن سۇزگۇچىلەر، ئاشپەزلەر، ھامماللار، قاسساپلار، قاۋاقخانا خوجايىنلىرى، رەڭ ماتېرىياللىرى سودىگەرلىرى قاتارلىقلار بار.

«مىلىندا دىئالوگى» دا يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلىدۇ: يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدە نۇرغۇن گەزمالچىلار ۋە ئاشلىق سودىگەرلىرىمۇ بار.

مۇشۇلارغا ئاساسەن، مۇشۇ مەزگىلدە مەيلى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ياكى سودا ئىشلىرى بولسۇن، ھەممىسى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن دەپ قاراشقا بولىدۇ.

باكتىرىيە پايتەختى گرېك ئىستىلاچىلىرىنىڭ تۆۋەرۈكى دەپ قارىلىدۇ. ئۇلار بۇيەردە قوشنا دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلىش ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، بولۇپمۇ ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىش ئۈچۈن ئەسكىرىي كۈچ توپلىدى.

باكتېرىيەنى قېلىن سېپىل تېمى ئوراپ تۇراتتى. يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر بىلەن گرېك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئوردىسى مەيلى كۆلىمى ياكى نەپىسلىك جەھەتلەردە بولسۇن، باشقىلارنىڭكىدىن ئالاھىدە ئىدى. شاھ ئوردىسىغا گۈزەل سەنئەت تام رەسىملىرى ئىشلەنگەن. لېكىن، ئادەتتىكى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئولتۇراق جايلىرى سوغدىيانا ۋە باكتېرىيەلەردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردا ئېپادىلەنگەندە ئوخشاش، ھەممىسى ناھايىتى ئاددىي ياسالغان. ئۆيلەر ئاساسىي جەھەتتىن تاشتىن ياسالغان، تامنىڭ ئىچى ۋە سىرتى كاكىللاي بىلەن سۇۋالغان. شۇنداقلا تاملار تام رەسىملىرى بىلەن زىننەتلەنگەن. ئۆينىڭ ئۆگزىسى سېغىز لاي بىلەن سۇۋالغان، كۆپلىگەن ئۆيلەر ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئۈستۈنكى قەۋەتنى ياغاچ ماتېرىياللىرى بىلەن ياسالغان.

گرېك ـ باكتېرىيە دەۋرىدە تاجىكىستان تېررىتورىيىسىدە ناھايىتى كۆپ شەھەر مەھەللىلىرى بار ئىدى. يېقىنقى بىرنەچچە يىل ئىچىدە تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقات ئورنىدىكى ئارخېئولوگلار بەزى خارابىلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى باشلىدى. مەسىلەن، ھازىرقى مىكويانئاباد ئەتراپىغا جايلاشقان قەدىمىي ① كەيقاباد خارابىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى. بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ تەكشىلىكتىكى كۆرۈنۈشى تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك بولۇپ، (400 × 300 مېتىر)، قېلىن سېپىل پۈتۈن

شەھەرنى ئوراپ تۇرىدۇ. شەھەردە ئالاھىدە كۆزگە كۆ
رۇنۇپ تۇرىدىغان تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك قوختە
بار. سېپىلنىڭ ئۇلى سېغىز لايدىن، تېمى خام خىشتى
قوپۇرۇلغان. سېپىلنىڭ ئۈستىدە كۇنگۇرىلىرى بار
بۇ مەھەللىلەردىن ئانچە يىراق بولمىغان جايىدا
يەنە بىر مەھەللە بولۇپ، ئۇ ھازىرقى مىكويانئابار
شەھەر رايونىدىكى قەدىمىي شەھەر خارابىسى قەلئە
مىر دېگەن جايدۇر. بۇ جاينى قازغاندا، مىس قۇيمىچ
لىق دۇكىنى، زور مىقداردىكى كۆندىلىك تۇرمۇش
بۇيۇملىرى ۋە مېتاللار تېپىلدى.
كوھناكالا(ۋارشلوپ ئابات ئەتراپى) جەنۇبىي
تاجىكىستاندىكى ئارخېئولوگىيىلىك ئىزلار ئىچىدە ئالاھىدە
ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ كايقۇ پادىشاھىدىن كىچىكرەك بولۇپ
ئىككى قىسمىدىن تەشكىللەنگەن. ئاساسلىق قىسمى
چاسا شەكىلدە، يەنە بىر قىسمى رەتسىز بولۇپ، بۇ
ئىككى قىسىم بىر - بىرىگە تۇتىشىپ تۇرىدۇ. بۇ قەدى
مىي شەھەر ستىراتېگىيە جەھەتتە ئالاھىدە ئورۇنغا،
يەنى ۋاخشا دەرياسىنىڭ باش قىسمىدىكى بىر ھاڭ
ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شەھەر ئىچىدىكى ئۆي
قۇرۇلۇشلىرى زىچ بولۇپ، بۇ كارىدور نۇسخىسىدىكى
قۇرۇلۇشلار ھەرخىل چاسا شەكىللىك چوڭ - كىچىك
ئۆيلەر بىلەن ئۆز - ئارا تۇتىشىپ كەتكەن.
ھەممىگە مەلۇمكى، سەمەرقەند ۋە پۈتكۈل سوغدىيانا
گرېك ماكېدونىيىسىنىڭ ئىستىلا قىلىشىغا ئۇچرىغانلىقى

ئىسى ئېغىر بالايى - ئاپەتلەرگە دۇچ كەلگەن ئىدى. بىراق ئۇ يەردىكى تۇرمۇش بارا - بارا ئەسلىگە كېلىپ، كېيىنچە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشكەن گرېك - باكتىرىيە سەنئىتىنىڭ ئۇسلۇبى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئۇنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرىدۇر. ئۇ چاغدا ئۇ گرېك - ماكېدون ئىستىلاچىلىرىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلدى. بۇ مەزگىلدىكى سەنئەت گەرچە گرېك مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسى يەنىلا شۇ يەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى ئىدى: شۇۋاقىتلاردىن باشلاپ كۆپلىگەن ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان يىرتقۇچ ھايۋان ئۇۋلاش مەنزىرىسى بىلەن ئۇرۇش كۆرۈنۈشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان گۈزەل قاپارتما نەقىشلىك سۈرەتلەر ساقلىنىپ قالغان. سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى ك. ف. تىرەۋەر بۇخىل سەنئەتنى ناھايىتى ياخشى تەتقىق قىلدى.

ھازىر گرېك - باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ ھەربىي تەشكىلاتلىرىغا ئائىت بەزىبىر ماتېرىياللارغا ئىگە بولدۇق. بۇ ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇقيا ۋە نەيزە بىلەن قوراللاندۇرۇلغان ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەر قوشۇن ئىچىدە مۇھىم رول ئوينىغان، پىيادە ئەسكەرلەر يەرلىك ئاھالىلەردىن تەشكىللەنگەن. ئاتلىق ئەسكەرلەر گرېكلەر ياكى ئىستىلاچىلارنىڭ ئىشەنچلىك تايانچىلىرى، يەنى يەرلىك

ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەشكىللەنگەن.
بىزنىڭ قولىمىزغا يېتىپ كەلگەن سەنئەت مىراس
لىرى ۋە تارىخ ماتېرىياللىرىنىڭ ھەممىسىدە باكتې
رىيەدە پىللىلار قوشۇنى بارلىقى، پىللارغا مىنىۋالغا
جەڭچىلەرنىڭ قورال - ياراق يۇدۇۋالغانلىقى چۈشەن
دۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، جەڭ ئەڭ كەسكىن
بولغان چاغلاردىلا ئۇرۇش پىللىرى ئاندىن جەڭگ
ئاتلىنىدىغان بولسا كېرەك.
باكتېرىيەنىڭ گىرىتسىيە ۋە ھىندىستان بىلەن بول
غان مەدەنىيەت جەھەتتىكى كەڭ كۆلەملىك ئالاقىسى
مۇشۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. بۇ سەنئەت بولۇپمۇ
دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بۇددادىنى ئەن
شۇ چاغدا ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگەن ئىدى.
لېكىن، باكتېرىيەدىكى كۆپ سانلىق ئاھالىلەر
داۋاملىق زارا ئاستىرا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. باكتې
رىيىنىڭ مەركىزى باكتىرا شەھىرىدە، زارا ئاستىرا
دىنى كەڭ كۆلەمدە مەدھىيىلەشكە ئېرىشىپ، تاۋاپ
قىلغۇچىلار تەرەپ - تەرەپتىن بۇ شەھەرگە يىغىلىپ
تۇراتتى. ئوت ئەرلىياسىغا چوقۇنۇپ نەزىر - چىراق قى
لىدىغان ئىبادەتخانا — ئاردۇسۇرا ئاناختا دېگەن
نامدىكى ئىبادەتخانا مۇشۇ يەردە ئىدى. ئايال ئەۋلىيا
ئىبادەتخانىسىدا ئاردۇسۇرا ئاناختانىڭ ھەيكىلى
بار بولۇپ، ئۇ بېشىغا ئالتۇن تاج، ئۈستىگە 30 دانە
قۇندۇز تېرىسىدىن تىكىلگەن كىيىم كىيگەن. بۇ يەردە
يەنە باشقا ئەۋلىيالارنىڭ ئىبادەتخانىلىرى بار.

زارا ئاستىرا دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرىدىن باشقا يەنە بۇددا دىنىنىڭ بۇتخانىلىرىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىغان ئىدى. شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، باكتىرىيىدە گرېك ئىبادەتخانىلىرىمۇ بولغان. چۈنكى گرېك - ماكىدون ئىستىلاچىلىرى مىڭبىر ئامالار بىلەن باكتىرىيىدە گرېك دىنىي ئېتىقادىنى ئورنىتىشقا ئۇرۇنغان. بۇنىڭ ئىپادىلىرىدىن بىرى شۇكى، قوغۇشۇن، مىتال پۇللارنىڭ يۈزىگە گرېك ئىلاھلىرىنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن. مەسىلەن، دىئاداتنىڭ مىتال پۇلى ئۈستىگە زېۋس ① نىڭ سۈرىتى، ئۇتىدىمام ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرىنىڭ مىتال پۇللىرىغا ھىراكلىت ② نىڭ سۈرىتى، ئوكراتىسنىڭ پۇللىرىغا دىئاسكورا ③ ۋە-ئاپوللو④ نىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. لېكىن، ئولتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، مۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ: گرېك ئىستىلاچىلىرى بارلىق كۈچىنى ئىشقا سالغان بولسىمۇ، ئەمما گرېكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى باكتىرىيىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر ئىچىدە ئومۇملىشالمىدى، ئەكسىچە گرېك-ماكىدون ئاتسۆگەكلىرىنىڭ ئۆزلىرى زارا ئاستىرادىنىنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇچرىدى.

100 نەچچە يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان گرېك-

① زېۋس - يۇنان ئەپسانىسىدىكى ئىلاھلار ئىلاھى.
② ھىراكلىت — يۇنان ئەپسانىسىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ قەھرىمان.
③ دىئاسكورا — ئىلاھلار ئىلاھى زېۋسنىڭ ئوغلى.
④ ئاپوللو — يۇنان ئەپسانىسىدىكى قۇياش ئىلاھى — تەرجىمە تەھرىرىدىن.

باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت
ئەتىجىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرگەندە، ئەلۋەت
تە بۇ مەزگىلدىكى سودا – سېتىق دائىرىسىنىڭ ئالدىنى
قى مەزگىللەردىكىدىن ناھايىتى كەڭ بولغانلىقىنى كۆر
سىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر. ھىندىستانغا قاتنايدىغان سودا
يولى بىلەن قەشقەرگە قاتنايدىغان سودا يولى باكتىرى
يەدىن ئۆتەتتى. باكتىرىيەنىڭ غەرب بىلەن ئالاقىلىش
دىغان سودا يولى ئىككى ئىدى. ئۇنىڭ بىرى فارفىيە
دىن ئۆتۈپ ئىكباتاناغا بېرىپ، ئاندىن ئانتاقىيە①گە
باراتتى. يەنە بىرى دېڭىز يولى بولۇپ، ئامۇ دەريا
سىنى بويلاپ قاتنايتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى گرېك
باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەت
لەردە شۇ چاغدا يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان
دۆلەتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. قەدىمكى
زامان ئاپتورلىرى ئۇنى «بۇيۇك خاندانلىق» ۋە «مۇ
ئەسسىلىرى مۇكەممەل باكترا شەھىرى» دەپ تىلغا
ئالغان ئىدى.

خارەزىم دۆلىتى

خارەزىم — چەتئەل ئىستىلاچىلىرىنىڭ زېمىنغا ئەڭ
ئاز ئۇچرىغان دۆلەتلەرنىڭ بىرسى بولۇپ، مىلادىيدىن
ئىلگىرىكى 4 — 1 – ئەسىرلەرگىچە ئارىلىقتا قۇدرەت

① ھازىرقى تۈركىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئانتاقىيە شەھىرى.
— تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

لىك مۇستەقىل دۆلەتكە ئايلانغان.
ئارخېئولوگىيىلىك قېزىۋېلىنغان ماددىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ مەزگىل «قانقا مەدەنىيىتى» (خارەزىم مەدەنىيىتى) دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاسارە - ئەتىقە 1908 - يىلدىن 1940 - يىللارغىچە جانباسقەلئەۋە كىيونەر قەلئەقاتارلىق جايلاردىن تېپىلدى.
جانباسقەلئە ئەڭ قەدىمىي قۇرۇلغان يېزا جاما ئەسىنىڭ مۇداپىئە كەنتلىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا شەھەرنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلى. ئۇ تۆت چاسا شەكىللىك (4 × 3 گېكتار) بولۇپ، ئىككى قات قېلىن تام بىلەن قورشالغان. ئۆز ۋاقتىدا كىشىلەر كىرىش ئېغىزىدىكى مۇداپىئەگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ يەرگە بەش دوقمۇشلۇق ئايلانما تام سالغان ۋە تامنىڭ ئىچىگە ئوقيا تۇتۇش كامارلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان. كۆزنەكمۇ نارى كەمچىل بولغانلىقتىن، ھەربىر بۇلۇڭ يەلپۈگۈچ شەكىللىك قۇرۇلمىغا ئىگە قىلىنغان. تامنى ياقىلاپ يۈرۈپ ئوقيا تۇتۇشقا ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، تاملارغا ئۈچتىن ئوقيا تۇتۇش كامىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېرىم چەمبەر شەكىللىك كۆكگۈرلار ئورۇنلاشتۇرۇلغان. دۈشمەننى تېخىمۇ ياخشى قارشى ئېلىپ ئوقيا تۇتۇش ئۈچۈن، ئوقيا تۇتۇش كامىرى تامنىڭ ئىچكىرىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئوقيا تۇتۇش كامېرىنىڭ ئاستىغا بىر ئوقۇر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شۇڭلاشقا سىيىل كىشلەرنى تامدا يېرىم چەمبەر شەكىللىك تۈۋرۈك پەيدا بولۇپ قالغاندەك ھېسسىياتقا كەلتۈرىدۇ.

كېيىنچە بۇخىل ھەربىي قۇرۇلۇش ئۇلمى ئۇسۇلىدىن يىبرىم چەمبەر شەكىللىك قاتار تۇۋرۇكلەر بىلەن قاملارنى زىننەتلەشتىن ئىبارەت قۇرۇلۇش سەنئىتى مەيدانغا كەلدى. بۇخىل ئۇسلۇب ئوتتۇرا ئاسىيا قۇرۇلۇش ئۇسۇلىدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. قورغاننىڭ تاملىرىدىكى نۇرغۇنلىغان ئوقا تۇتۇش كامارلىرى كىشىلەرنى «ئۆز ۋاقتىدا بارلىق ئاھالىلەر مۇداپىئەلىنىشكە چاقىرىلغان ئىكەن» دېگەن خۇلاسىگە كەلتۈرمەي قويمايدۇ. شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ بارلىق سىستېمىسى بوستانلىقنى قوغداپ، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىشنىڭ پىلانىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ كۆچمەن چارۋىچىلار كۆپ قېتىم ماسساگېتلار قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشقان ئىدى.

شەھەرنىڭ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكى — قەدىمكى زاماندىكى ئۇرۇقداش گۇرۇھلارنىڭ ئىككى قەۋمگە ئايرىلىش ئالاھىدىلىكىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شەھەرنى ئىككى قىسمىغا ئايرىۋەتكەن ئاساسىي يولنىڭ ئاخىرى «ئاتەش كۆرە» (ئۆچمەس ئوتقا ئورتاق چوقۇنۇش مەركىزى) نىڭ چوڭ دەرۋازىسىغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلار چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش زور كۆلەمدىكى ئۆيلەردىن تەشكىللەنگەن. بۇ يەرگە يەنە ئوتتۇرا ئەسىردە ئالاھىدە بولغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بازىرى ئورۇنلاشقان. بۇلارنىڭ ھەممىسى كوممۇنا ئىچىگە مەركەزلەشكەن، شەھەرنىڭ تەكشىلىكتىكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئەينى ۋاقىتتا سىنىپنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى، ئىجتىمائىي ئەمگەك تەقسىماتىنىڭ

ناھايىتى چوڭقۇرلاشقانلىقىنى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ناھايىتى راۋاجلانغانلىقىنى ئىپادىلىسىمۇ، لېكىن ئىچىدە مائىسى ئىپتىدائىي كوممۇنا قالدۇقلىرىنىڭ يەنىلا ساقلىنىۋاتقانلىقىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

يېزا رايونلىرىدا كەپە ئۆيلەرنىڭ ئورنىنى چوڭ ئۆيلەر ئىگىلىگەن. بۇلار يېزا كوممۇنىسىنىڭ ئورتاق تۇرالغۇ جايلىرى بولۇپ، بۇ ئۆيلەردە 500دىن 1000 غىچە ئادەم ياتالايتتى. بۇ ئورتاق تۇرۇقۇقا مەنسۇپ چوڭ ئائىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ھەربىر ئائىلە يېزا - كەنت كوممۇنىسىنىڭ زېمىنىدا ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى.

قويقۇرغان قەلئەسىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلىرى بىزنى كۆپخىل ماددىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھايىتى كۆپ ساپال بۇيۇم، يەنى كىچىك تېپىتكى نازۇك، كۆركەم قاچا - قۇچىلار بار. كۆپلىگەن قاچا - قۇچىلاردا بەدىئىيلىكى ناھايىتى يۇقىرى بولغان رەسىملەر بار. مەسىلەن، چەۋەنداز، شىر گەۋدىلىك بۇركۇت، ئادەم يۈزى، قوچقار بېشى قاتارلىقلار. يەنە مېيىت سېلىنغان تاۋۇتلارنىڭ ئۇششاق پارچىلىرى تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرسى ساندۇق شەكىللىك كىچىك تاۋۇت بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە ئايالنىڭ ھەيكىلى (بىر ئادەمنىڭ يېرىمچىلىك ئېگىز) قويۇلغان. بۇ بىر قاتار مۇھىم كەشپىياتلار قېزىۋېلىنغان ھەيكەللەرنى زور دەرىجىدە بېيىتتى. بۇ بايقالغان بۇيۇملار ئىچىدە بىر قەدەر چوڭ بولغان

قىرى موماي ھەيكىلىنىڭ باش قىسمىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك. ئۇ، رېئالىستىك ئۇسلۇبنى گەۋدىلىك ھالدا نامايان قىلىدۇ. قەلئەقىر 1 - نومۇرلۇق قەدىمىي شەھەرنىڭ قۇرۇلۇشى تېخى پۈتمىگەنلىكتىن، كېيىنچە ئەتراپتىكى ئاھالىلەرنىڭ زىراتگاھلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن، بۇ يەردىن ئادەمنى دەپنە قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىمارەت «داخما» (يۇمىلاق سۇ كۆلچىكى شەكلىدە، دىئامېتىرى ئىككى مېتىر) ۋە كۆپ قەبرىلىك گۈمبەز «نائوس» (يەر ئاستىغا ئاق گەج ياتقۇزۇلغان) لارمۇ تېپىلدى.

خارەزمىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىقنىڭ نىسبىتى چارۋىچىلىققا قارىغاندا جىددىي ئاشقان. بۇ باسقۇچتىلا سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى ئەڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقىپ يۇقىرى دەرىجىدىكى مەخسۇسلاشقان ئىقتىسادىي تارماققا ئايلانغان. پۈتتا ئايلاندۇرىدىغان ساپال چاق بىلەن ياسالغان ساپال بۇيۇملار ۋە ئۇنىڭ تېخنىكىسىنىڭ مۇكەممەللىشىش دەرىجىسى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. سودا، بولۇپمۇ تاشقى سودا ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان. قېزىۋېلىنغان تىزنىق مارجانمۇ بۇ يەرنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى سۈرىيە، مىسىر ۋە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىۋالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

خارەزىملىقلارنىڭ دىنىي كۆز قارىشى ئىپتىدائىي

كوممۇنا تۈزۈپ — ئادەمنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئەكس ئەت- تۈرىدۇ. بۇ ئالدى بىلەن ئۈچمەس ئوتقا، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىلاھىغا چوقۇنۇشقا ئىپادىلىنىدۇ. دىنىي مۇراسىم ئىلاھىدىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ھەيكەللەر ئىچى- دە ئات ھەيكىلى ۋە ئاتنىڭ باش ھەيكىلى كۆپ سالى- نى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرى- دىغىنى شىر ھەيكىلىدۇر، ئۇ ئالدىنقىسى بىلەن ئوخ- شاشلا قۇياش ئىلاھىغا چوقۇنۇشنىڭ ئاملىدۇر. ئۇندىن باشقا يەنە ئاناخىتا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھى سيوۋاخشانىڭ ھەيكىلىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

خارەزىم دۆلىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان نۇرغۇن ئەسىرلەردە، سوغدىيانا ئوخشاشمىغان مەزگىللەردە كۆپ قېتىم خارەزىم دۆلىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان. لېكىن، مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدىمۇ سوغدىيانا يەنىلا ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكى، ئۆزىنىڭ تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان.

VI باب بۈيۈك كۇشان خانىدانلىقى

(مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن مىلادى 3 - ئەسىرگىچە)

تۇخار قەبىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى

ماكېدونىيىلىكلەر تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن،

ماساگېتلار قەبىلىسىگە قاتناشقان نۇرغۇن قەبىلىلەر خارەزىم دۆلىتى ۋە ساكلار بىلەن مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالغان ھالدا بىر قىسمى غەربكە، بىر قىسمى كاسپىي دېڭىزىنىڭ شەرقىي شىمالىغا قاراپ يۆزلەندى. بۇلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى شەرققە قاراپ ئىلگىرىلەپ تاكى موڭغۇلىيە چېگرىسىغىچە يېتىپ باردى ۋە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ يەردىكى ھونلار بىلەن قوشنا بولدى. شۇڭا، گرېك - باكتىرىيە خاندانلىقىنىڭ شىمالىدىكى ماساساگېت كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرى گرېك - ماكېدون تاجاۋۇزچىلىرىغا نىسبەتەن دەھشەتلىك دۈشمەن بولۇپ قالدى. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلى ئۇتتىدىيام ئانتىياخ III بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئېلىپ بارغاندا، ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرۈشكە پايدىلىق ئاساسىي يول سۈپىتىدە «شىمالىي ۋارۋارلار» ① نىڭ پۈتكۈل گرېك دۇنياسىغا تەھدىت بولۇپ قالغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن

① روما ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىدە، ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ياۋروپادا نۇرغۇن مۇستەقىل قەبىلىلەر بار ئىدى. ئۇلار غەربىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ يېقىن قوشنىسى بولۇپ، بۇلارنىڭ شەرقىدە سلاۋيانلار ياشايتتى. ئاسىيانىڭ مەركىزىدىن قارا دېڭىزنى بويلاپ تاكى ئوتتۇرا دېڭىزغىچە سوزۇلغان جايلاردا بىھېساب كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ياشايتتى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى شۇ قاتاردا ئىدى. روما ۋە گرېك تارىخچىلىرى بۇ خەلقلەرنى ۋارۋارلار دەپ ئاتايتتى. —— تەرجىمە تەھرىرىدىن.

باكتېرىيە «شىمالىي ۋارۋارلار» نىڭ توساقلىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىشنى ئۈستىگە ئېلىش لازىملىقىنى كۆرسەتكەن ئىدى. شۇ چاغدا ئۇتىدىمام يەنە هونلارنى ماسساگېتلارغا قارشى تۇرۇشقا قۇتراتقان ۋە شۇ ئارقىلىق ماسساگېتلارنى زەربىگە ئۇچراتقان ئىدى.

هونلار تەڭرىقۇتى باتۇر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206 — 176 يىللار) ماسساگېتلار ① يۇرتىدا گۆرۈگە قويۇلۇپ، نەزەربەنت قىلىنغان جايىدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن، ماسساگېتلارنىڭ ئۇسۇلى بويىچە هونلار قوشۇنىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇنى قايتا تەشكىللىدى، ئاندىن كېيىن هونلارنىڭ ماسساگېتلارغا قارشى ھەربىي ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 165 - يىلى هونلار بىلەن ماسساگېتلارنىڭ كۈرەشى ئىنتايىن كەسكىنلەشتى، شۇ چاغدا هون تەڭرىقۇتى ماسساگېتلارنى ئۇلار ئىگىلىۋالغان دۇنخۇاڭ بىلەن تەڭرى تېغى (تىيانشان) ئارىلىقىدىكى رايونلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ، تەڭرى تېغىنىڭ سىرتىدىكى غەربىي رايونلارغا قوغلىۋەتتى. قەدىمكى زامان جۇڭگو يىلنامىلىرىدا بۇ ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئۆلتۈرۈلگەن ماسساگېت خانىنىڭ باش سۆڭىكىنى تەڭرىقۇتنىڭ جام قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

① زامانىۋى تارىخىي كىتابلاردا ياۋچى ياكى يۈەنچى دەپ ئاتالغان قەدىمكى مىللەت بولۇپ، تىلى تۈركىي، ئېتىقادى كۆك تەڭرىسى ئىدى. ئۇلارنى روما ۋە گرېك تارىخچىلىرى ماسساگېتلار دەپ ئاتايتتى.
— تەرجىمە تەھرىرىدىن

ھونلارنىڭ ھۇجۇمى ئارقىسىدا غەربتىكى ئۇيسۇنـ
لار ۋە ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆچمەن
چارۋىچى مىللەتلەر كۆچۈشكە باشلىدى. ئەگەر «ياۋـ
چىلار»نىڭ جۇڭگونىڭ قەدىمىي تىلىدا «گۇەتنى» ياكى
«گوئاتنى» دەپ ئوقۇلىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىمىزدا، ئۇنـ
داقتا بىز شۇنداق ئېنىق تونۇشقا كېلىمىزكى، جۇڭگو
دەۋاتقان «ئۇلۇغ ياۋچىلار» گرېكلار ـــ ماسساگېتلار (ئۇـ
لۇغ گېتلار) دەپ ئاتىغان ئاشۇ قەبىلىلەردۇر. جۇڭگوـ
لۇقلار بۇ قەبىلىنى يەنە «توخارلار» دەپ ئاتىشىدۇ.
بۇنى جۇڭگولۇقلارنىڭ تەلەپپۇزى بويىچە «تـوخولـو»
دەپ ئوقۇيدۇ.

كلاسسىك تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلىشىچە، توخارلار
گرېك ماكېدونىيىسىنىڭ باكتېرىيەدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى
ئاغدۇرۇپ تاشلىغان مىللەتتۇر. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىـ
ۋېلىنغان ئەڭ يېڭى ماتېرىياللار (مىلادى 1946 -
يىلى قۇۋان دەرياسى ۋادىسىدىن)غا ئاساسەن توخارـ
لارنىڭ سىر دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمى، خارەزمگە
يېقىن جايلارغا جايلاشقانلىقىنى قىياس قىلىشقا بولىدۇ.
مۇشۇلار ئارىلىقىدا مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرـ
نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇزاقتىن بېرى مۇستەقىللىقىنى
قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن گرېك ـ ماكېدون تاجاۋۇزـ
چىلىرىغا قارشى كۆرەش قىلىۋاتقان ماسساگېتلار قەـ
بىلىسى (توخارلار قەبىلىسى بۇنىڭ ئىچىدە رەھبەرلىك
قىلىش رولىنى ئوينىغان) خارەزىم، سوغدىيانا ۋە باكـ
تېرىيەدە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرگە تايىنىپ،

چەتئەل بۇلاڭچىلىرىغا ئەجەللىك زەربە بەرگەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ.

توخارلار ئاساسلىقى باكتىرىيەدە يەنى ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ئولتۇراقلاشقان ھەمدە ھازىرقى تاجىكىستان زېمىنىدا دۆلەت ۋە پايتەخت قورغان، شۇنىڭدىن كېيىن باكتىرىيە توخارىستان دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. بۇ دۆلەت قوشخان ياكى كۇشانلارنىڭ خاندانلىقى دەپمۇ ئاتالدى.

روشەنكى، «توخار» دېگەن بۇ ئىسىم مىللەت مەنىسىگە ئىگە. «كۇشان» دېگەن بۇ ئىسىم دۆلەت ۋە سۇلالە دېگەن مەنىگە ئىگە. شۇڭلاشقا بۇنى توخار قەبىلىسى ئىچىدىكى ھوقۇق تۇتقان ئۇرۇقىنىڭ ئىسمى دەپ قاراش مۇمكىن.

توخارلار بىلەن سوغدىيانا ۋە باكتىرىيە رايونلىرىغا كۆچكەن ساكلار، كېيىنكى كۈنلەردە يەنە ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، كابۇل دەريا جىلغىسى ۋە ھىلمەند دەريا ئېقىمىدىكى جايلاردا يېرىم كۆچمەنچى چارۋىچىلار دۆلىتىدىن بىرنەچچىنى قۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھازىرغىچە بۇ رايون يەنىلا شۇلار ئاتىغان ئىسىم بويىچە شىستان ياكى شىيستان (ساكىستان) دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى نۇرغۇن ئەسىرلەر داۋامىدا جەنۇبقا كۆچكەن نۇرغۇن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش كۆرەشلىرى جەريانىدا

ئاكتىپ رول ئوينىدى. كېيىنكى كۆنلەردە ئۇلار قەدەممۇ قەدەم مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، مىللەت تەركىبى يېقىنلىشىدىغان ئولتۇراق ئاھالىلەر بىلەن بىرلىشىپ كەتتى.

بۈيۈك كۇشان خاندانلىقىنىڭ سىياسىي تارىخى

بىز شەرھلىگەن دەۋرلەردە باكتىرىيە ۋە سوغدىيانادا ئولتۇراقلاشقان ماسساگېت، تۇخار ۋە ساك قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقان يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش جەريانى ئۈزلۈكسىز داۋاملاشتى.

جۇڭگو تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشىچە، باكتىرىيەدىكى ياۋچىلار بەش يابغۇ تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بەش خانلىققا بۆلۈنەتتى. يەنى ۋاخان، ماستۇج، كۇشان، فەرۋان، كابولدىن ئىبارەت. 100 نەچچە يىلدىن كېيىن بۈيابغۇ كىچىك خانلىقىنىڭ بىر يولباشچىسى، يەنى كۇشان ئۇرۇقداشلىق جاما ئەسىدىكى قەنشىقا I باشقا تۆت يابغۇنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆزىنى كۇشان خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى دەپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى پايتەختى ئېھتىمال باكتىرا بولۇشى مۇمكىن. ئۇ فارسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىپ فۇدو (ئېھتىمال راپاماساد بولسا كېرەك) ۋە گىبىن (كابول رايونى)نى بېسىۋالدى. قۇجۇلانىڭ ئوغلى ھىندىستاننى ھونقەرز قىلىپ، ئۇنىڭغا خاقان بولدى. ياۋچىلار شۇ-

نىڭدىن باشلاپ تازا گۈللەندى ۋە ھەرقايسى بەگلىكـ
لەر كۇشان خاندانلىقى نامىدا ئاتالدى. جۇڭگولۇقلار
ئۇلارنى ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى كونا ئىسمى بىلەن ئۇلۇغ
ياۋچىلار دەپ ئاتايدۇ.

جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن
كۇشان خاقانلىرىنىڭ ئىسمىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدە
خاتالىق بار. ھازىر ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن
تېپىلغان كۇشان خاقانلىقى خاقانلىرىنىڭ پۇللىرىغا
ئاساسەن ئۇنىڭدىن كۇشان خاقانلىرىنىڭ ئىسىمنى
ئېنىق تاپقىلى بولىدۇ.

بۇ خاقانلار ئىچىدىكى بىرىنچىسىنىڭ ئىسمى قۇـ
جۇلا قادفىس بولۇپ، ئۇ بىرىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا
تەختكە چىقىپ تەخمىنەن ئون يىلدىن 15 يىلغىچە
ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ھۆكۈمرانـ
لىق قىلغان مەزگىلدە ياۋچىلار - تۇخارلاردا قەبىلـ
لەرنىڭ بىرلىكى مەيدانغا كەلدى. قۇجۇلا قادفىس
ئارشاكلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ھەمدە ھىند
دىقۇش تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ساكلار بىلەن ئۇرۇش
قىلىپ، كابول دەريا ئېقىمىدىكى جايلار ۋە كەشمىرنى
ئىستىلا قىلدى. ئۇ، كۇشان خاندانلىقىنىڭ زېمىنىنى
سوغدىيانادىن ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغىچە،
پامىردىن پارفىيەگىچە كېڭەيتتى.

ئۇنىڭ ۋارىسى ۋىما قادفىس II تەخمىنەن مىلا-
دى 1 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىلىرىدا خاقان بوـ
لغان بولۇپ، كۆپلىگەن يېڭى رايونلارنى داۋاملىق ئىسـ

تىلا قىلدى. ئۇ ھىندى دەريا ئېقىمى ۋە پەنجاپ قاتار-
لىق جايلارنى ئىستىلا قىلىشقا ئۇرۇندى. ئۇ، بۇ رايون-
لاردىكى گرېكلارنىڭ كۆپلىگەن ئۇششاق بەگلىكلى-
رىنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن،
ئۆز دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي تېررىتورىيىسىنى ھىندىستانغىچە
كېڭەيتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، كۇشان خاندانلىقى بۈيۈك
كۇشان خاقانلىقى دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

بۇ نەسەبكە مەنسۇپ ئۈچىنچى خاقان قەنىشقا
(78—123) ئىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە
كۇشان خاقانلىقى ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىدە گۈل-
لەندى. قەنىشقا ھىندىستاننىڭ مەركىزىنى قۇربان
قىلىش بەدىلىگە كۇشان خاندانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىنى
كېڭەيتتى. قەنىشقا جۇڭگو بىلەن بولغان ئۇزاق مۇد-
دەتلىك كۈرەش جەريانىدا كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولدى.
لېكىن ئەڭ ئاخىرى قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەننى
كۇشان خاقانلىقىغا قوشۇۋالدى.

كۇشان خاقانلىقى ئۆز ۋاقتىدا روما، فارفىيە ۋە
جۇڭگو بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان تۆت چوڭ كۈچ-
لۈك دۆلەتنىڭ بىرى ئىدى. 1 - ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدىن 1 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە
خارەزىم، بۈيۈك كۇشان خاندانلىقىغا قوشۇۋېلىندى.
ئۇ پەقەت 3 - ئەسىردىلا ئاندىن مۇستەقىل ئىگىلىك
ھوقۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلىدى.

قەنىشقا دەۋرىدىن كېيىنكى بۈيۈك كۇشان خاقان-
لىقىنىڭ تارىخى ھەققىدە تولۇق چۈشەنچە بېرەلەيدى-

خان ئازراقمۇ تارىخىي ماتېرىيال يوق. پەقەت بار بولغان مەلۇمات شۇكى: قەنىشقانىڭ ۋارىسى خۇۋىشقا خاقان بولغان ۋاقىتتىن باشلاپ بۇ دۆلەت زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، زېمىنى قەدەممۇ قەدەم ئازايغان، كۇشان خاقانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونلار-دىن پەقەت ئوتتۇرا ئاسيا، كابول جىلغىسى، كەشمىر ۋە موتارو (ھىندىستاندا)لا قالغان.

ئۇزاق ئۆتمەي، 2 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىنىڭ دەسلىپىدە خاقان ۋاسۇدىۋاكۇشان خاقانلىقىغا ھۆكۈم-رانلىق قىلدى. بەلكىم مۇشۇ مەزگىلدە ياۋچى— توخار قەبىلىلىرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلار قاتلىمى يەر-لىك ئاھالىلەر بىلەن ناھايىتى زور دەرىجىدە ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

3 - ئەسىرگە كەلگەندە، كۇشان خاقانلىقىنىڭ يىمىرىلىش جەريانى داۋاملاشتى. ھىندىستاندىكى كۇشان خاقانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى پەقەت كابولدىلا ساقلىنىپ قالدى. كابولدىكى كۇشان خاقانلىرى بىلەن سوغدىيانادىكى كۇشان دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي مۇناسىۋەت بەلكىم ئاللىقاچان تامامەن ئۈزۈ-لۈپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. سوغدىيانادىكى كۇشان خاندانلىقى كۇشانىيە شەھىرى (ھازىرقى قاتار قۇرغان رايونىغا جايلاشقان)نى مەركەز قىلدى.

كۇشان خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى تەقدىرى بىر تەرەپتىن ئىران - ساسانىلار پادىشالىقىنىڭ كۈللىنىشى بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا ئاسيانىڭ شەر-

قى چېگرىسىدىكى يېڭى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئۇرغۇپ چىققان جىددىي ئېقىنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالدى.

بۈيۈك كۇشان خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى

بىزدە دەلىل ـ ئىسپاتقا ئىگە ماتېرىياللار كەمچىل بولسىمۇ، تۆۋەندىكى يەكۈننى چىقىرالايمىز، يەنى تاجىكلار ئەجدادلىرىنىڭ تارىخىدا، كۇشان دەۋرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى شۇكى، بۇ چاغدا قۇل ئىگىلەش تۈزۈمى مۇناسىۋىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلاندى، قۇللار سانى كۆپەيدى، قۇل ھۈنەرۋەن قۇللار مەۋجۇت بولدى. يېزا جامائەسىدىكى ئەركىن دېھقانلارنىڭ غايەت زور ئىقتىسادىي كۈچكە ئىگە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر بىلەن سەركەردىلەرگە بېقىنىش مۇناسىۋىتى بىرلا ۋاقىتتا كۈچەيدى.

جايلاردىكى ھاكىمىيەتلەر كۈچى زورايغان يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى، ئۇلار پەقەت كۆرۈنۈشتىلا توخارلار ئالىي ھاكىمىيىتىگە بويسۇندى.

خارەزىمدە سانى ئاز بولسىمۇ كۈچى زور بولغان، يەر ۋە قۇل ئىگىلىگەن ئاقسۆڭەكلەر دۆلەتنىڭ كۈچلۈك مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە تايىنىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى تېزدىن يۇقىرى كۆتۈرۈۋالدى. بۇ مەسىلىنى مەھەللىلەر شەكلىدىن چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. دېمەك مۇداپىئەلىنى-

ىدىغان يېرىم مۇستەقىل شەھەرلەر ئەمەس، بەلكى مەر-
كىزدىي ھۆكۈمەت قۇرغان شەھەرنى قوغدىغۇچى دائىمىي
قوشۇن تۇرىدىغان قورغانلار بۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدىلى-
كى بولۇپ گەۋدىلەندى.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا مۇنتىزىم ئارمىيە بارلىققا كېلىپ،
پىداكارلار قوشۇنىغا ئوخشاش خەلق قوراللىق كۈچلى-
رىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. بۇ مۇنتىزىم ئارمىيە بوس-
تانلىق چېگرىسىنى قوغداپ، كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ
تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆرەتتى. يېزىلاردىكى مەھەللى-
لەر مۇداپىئەلەنمەيدىغان دېھقانلار چوڭ قورۇقلىرىنىڭ
توپلانمىسى ئىدى. ھەر بىر قورۇق پاكار تاملىق چوڭ-
چوڭ قورۇقلاردىن تەشكىل تاپقان. ئەھۋالدىن قارىغان-
دا، بۇ مېۋىلىك باغ ۋە ئوتياشلىقنى ئۆز ئىچىگە
ئالاتتى.

بىر يورۇش ئۆيگە پەقەت ئۇرۇقداشلىق جامائە-
سىدىن ئايرىلىپ چىققان، مۇستەقىل ئائىلە باشلىقلىق
قۇزۇمىدىكى بىر ئائىلە سىغاتتى. ئۇ مەھەللىلەرنى مۇ-
ھاپىزەت قىلىدىغان ئىستىھكام ۋە كۆزىتىش مۇنارلىرى
ئايرىم - ئايرىم ئورۇنغا سېلىنغان ئىدى.

قارا قالپاق ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۇپراق
قەلئە خارابىسى بىزنى كۇشان دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەز-
گىللىرىدىكى شەھەرلەرنى بىۋاسىتە كۆزىتىشكە بولىدى-
غان بىلىم بىلەن تەمىنلىدى. بۇشەھەر چاسا شەكىللىك
بولۇپ، شەھەرنى خام خىش بىلەن قوپارغان سېپىل
ئوراپ تۇرىدۇ. شەھەر ئوتتۇرىدە ئوق ئېتىش تۆشۈكى

ۋە كۆزنىش مۇنارى بار، بىر تار كوچا شەھەر ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئەچچە ئون ئېغىزلىق چوڭ ئۆيلەر قاتار سېلىنغان، بۇ يەردە ئەركىن خەلق ئاھالىلىرى ۋە قۇللار ئولتۇراقلاشقان. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈچ مۇنارلىق ھەيۋەتلىك بىناخان ئوردىسى بولۇپ، بۇنىڭ ياسىلىشى باشقىلارنىڭكى بىلەن ئوخشاشمايدۇ. بۇ خان ئوردىسى ئەسلىدە خارەزىمدىكى بىر خاندانلىقنىڭ سارىيى ئىدى. بۇ خاندانلىق خان جەمەتىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى رىۋايەتلەردىكى سىياۋۇش ئىدى (شۇڭلاشقا سىياۋۇش خاندانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ). خان ئوردىسى رەڭلىك رەسىم ۋە غايەت زور ھەيكەللىرى قاتارلىق ھەشەمەتلىرى ئارقىلىق كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ، ئەپسۇسكى، بۇنىڭ ئىچىدە ساقلىنىپ قالغانلىرى پەقەت قالدۇقلىرىدىن ئىبارەت. بازار ئوردىغا يېقىن ئورۇنغا جايلاشقان، خارەزىم ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن تەتقىق قىلىپ ئايدىڭلاشتۇرۇلغان شەھەر ۋە كەنت مەھەللىلىرىنىڭ جايلىشىشى كۇشان خاقانلىقى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە دەپ قاراشقا بولىدۇ.

سوغدىيانا، تالبارزو (4 - قاتلام، مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1 - ئەسىردىن مىلادى 2 - ئەسىرگىچە بولغان ئارلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارمۇ قەدىمكى چاسا شەكىللىك ئورۇقداشلار تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ يوقالغانلىقىنى، قورغانلار ئىچىدە ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدا مۇقىم سىستېمىنىڭ

يوقلۇقىنى، سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى.

تاشقى سودىنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشاشلا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ، دېھقانچىلىق بوستانلىقى، شۇنداقلا ئۇنىڭ شەھەرلىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلار بىلەن بولغان سودىسى ھەم تاۋار ئالماشتۇرۇشىمۇ ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. كۆچمەن چارۋىچىلار (ساكلار ۋە ماسسا گېتلار) گۆش، يۇڭ ۋە تېرىنى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىغا ئالماشتۇردى. بۇ ماركسنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ ئالماشتۇرۇش تەرەققىيات تارىخىدا ئوينىغان رولى ھەققىدە تۆۋەندە بايان قىلغان قائىدىسىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى. ماركس مۇنداق دېگەن ئىدى: «كۆچمەن چارۋىچىلار پۇل شەكلىنى ئەڭ دەسلەپتە تەرەققىي قىلدۇردى. چۈنكى ئۇلارنىڭ بارلىق مال - مۈلكى يۆتكەشكە بولىدىغان ۋە شۇ سەۋەبتىن بىۋاسىتە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولىدىغان شەكىلگە ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ئۇلارنى دائىم باشقا ئورتاق گەۋدىلەر بىلەن بىۋاسىتە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش كېلىپ چىقتى» ①.

① ماركس: «كاپىتال» 1 - توم («ماركس ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 23 - توم خەلق نەشرىياتى 1972 - يىل خەنزۇچە نەشرى 107 - بەتتىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى — تەرجىمە تەھرىردىن.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇڭگو ۋە باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى

بۈيۈك كۆشان خاقانلىقىنىڭ گۈللەنگەن مەزگىل-لىرىدە، بۇ خاقانلىقنىڭ باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سودا ھەم سىياسىي مۇناسىۋىتىمۇ كېڭىيىپ باردى. جۇڭ-گو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى سودا كارۋان-لىرى يولىنىڭ ئېچىلىشى بۇ مۇناسىۋەتنى ئىلگىرى سۈردى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىلا جۇڭگو ساياھ-ەتچىسى جاڭچيەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 138 - يىلى خەنۋۇدىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئوتتۇرا ئاسىياغا كې-لىپ، ياۋچى - توخارلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈپ موڭغۇلىيىنى تايانچ بازا قىلغان ھونلارغا قارشى تۇ-رۇش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزدى. جاڭ چيەن گەر-چە ياۋچىلار بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزەلمىگەن بول-سىمۇ (بۇ ئۇنىڭ سەپەر قىلىشتىكى ئاساسلىق مەقسىتى ئىدى)، جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم ئىران ئوت-تۇرىسىدا دائىملىق سودا مۇناسىۋىتى ئورناتتى. جاڭچيەن جۇڭگوغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەنۋۇدى ھەر يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەلچى ئەۋەتىپ توردى. پەرغانە ئويمانلىقىدىكى ئاتلار جۇڭگو خانىنىڭ دىققەت ئېتىبا-رىنى تولىمۇ قوزغىدى، ئۇ ھەتتا كۆچمەن چارۋىچىلار ئارىسىدىمۇ مۇنداق ياخشى ئاتلارنى كۆرۈپ باقمىغان

ئىكەن. جۇڭگولۇقلار — پەرغانە ئاتلىرىنى «تەڭرى ئېتى» دەپ ئاتاپ، ئۇنى تەڭرى ئەۋەتكەن دەپ ماختاشتى، مانا مۇشۇنداق ياخشى ئاتلارنى جۇڭگوغا بىرىنچى قېتىم ئېلىپ كەلگەن كىشى جاڭچيەن ئىدى. ئالغا ئىنتىلىش روھىغا باي بولغان بۇ ساياھەتچى «تەڭرى ئېتى»نى ئېلىپ كېلىش بىلەن بىرگە ئاتنىڭ يېمەكلىكلىرىنىمۇ بىرگە ئېلىپ كەتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 126 - يىلى ئۇ بېدە ئۇرۇقىنى جۇڭگوغا ئېلىپ كەتتى. خەنۋۇدى ئوردىنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرگە بېدە تېرىشنى بۇيرۇق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بېدىنىڭ تېرىلىشى پۈتكۈل شىمالىي جۇڭگوغا تارقالدى. بېدىنىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئۈزۈم تالىنىمۇ جۇڭگو ئەلچىلىرى پەرغانىدىن جۇڭگوغا ئېلىپ كەتتى.

جاڭچيەن پەرغانە، سوغدىيانا ۋە باكتېرىيىلەردە ساياھەت قىلغان مەزگىللەردە بۇ رايونلار بىلەن تونۇشتى، ئۇنىڭ سىرتقا چىقىشى بىلەنلا جۇڭگولۇقلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيىتى ھەققىدە كۆپلىگەن بىلىملەرگە ئىگە بولدى. پەرەز قىلىنىشچە، بېدە بىلەن ئۈزۈم تېرىش ۋە مەي ئىشلەشتىن باشقا جۇڭگولۇقلار يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىدىن كېۋەز تېرىشنى ئۆگىنىۋالدى. كېۋەز تېرىش ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇستەقىل تەرەققىي قىلغان بولۇشى مۇمكىن ياكى ھىندىستاندىن كىرگەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. جۇڭگولۇقلارمۇ ئوخشاشلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پىلىچىلىك ئىشلىرى ۋە ھەربىي قورال-ياراق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

مۆلچەرلىنىشچە، مۇشۇ ۋاقىتلاردا جۇڭگولۇقلار ئوتـ
تۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمى، يەنى كانگىيە (قانقا)
دۆلىتى (جۇڭگولۇقلار شۇ ۋاقىتتىكـى خارەزىم دۆلىتىنى
شۇنداق ئاتايتتى) بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى، ئەينـى
ۋاقىتتا بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىي تەرىپى يەنىلا مۇستەقىـل
تۇرۇۋاتقان پەرغانە بىلەن تۇتىشاتتى. جەنۇبىي فارفىـ
يە، باكتىرىيە بىلەن قـوشنا بولۇپ، غەربىي قىسمى خاـ
رەزىم ۋە بۇخارا بوستانلىقىنى ئۆز ئىـچىگـە ئالاتتـى.
سوغدىيانانىڭ بىر قىسمىمۇ ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىـ
دە ئىدى. جاڭچيـەننىڭ خەۋىرىدە مۇنداق دېيىلگـەن:
كانگىيەنىڭ «ئادەتلىـرى پۈتۈنلـەي ياۋچىـلار بىلـەن
ئوخشايدىكەن، ئۇنىڭ 90 مىڭ كىشىلىك قـوشۇنى بار
ئىكەن»، بىراق، ياۋچىلارنىڭ 100 مىڭدىـن 200 مىڭـ
غىچە قوشۇنى بار ئىدى. شۇڭلاشقا جاڭچيەن ئىزاھلاپ
مۇنداق دېگەن: «كانگىيەنىڭ كۈچى ئاجىز بولغانلىقتىن،
جەنۇب تەرەپتە ياۋچىلارنىڭ ئۆزلىرىگە ھـۆكۈمرانلىـق
قىلىدىغانلىقىنى ئېتراپ قىلىدىكەن، شەرق تەرەپتە ھونـ
لارنىڭ ئۆزلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئېتىـ
راپ قىلىدىكەن».
ساياھەتچى جاڭچيەننىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، مىـ
لادىدىن بۇرۇنقى 122 ـ يىلى جۇڭگو يىلنامىـلىرىـدا
يەنە تاج خاندانلىقى تىلغا ئېلىنغان. جۇڭگونىڭ تارىـ
رىخىي كىتابلىرىدا چەتئەل ناملىرىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىـ
سى تولاراق ئەسلى نامنىڭ ئوقۇلۇش ئاھاڭى بىلـەن
ئوخشاشمىغانلىقتىن، بۇ دۆلەتنىڭ ئورنىنى مۇقىملاشتۇـ

رۇش ناھايىتى قىيىن، لېكىن قانداق بولۇشىدىن قەتئىيىنەزەر، ئومۇمەن قىلغاندا، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان جاي يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان شەرقىي ئىرانىي مەنبە قىلغان دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ بىرىدۇر. 19 - ئەسىردە رۇس شەرقشۇناسلىرىدىن نوپۇزلۇق ئەربابلارنىڭ بىرى بولغان ئى. خ. خانىيكوف (1822 — 1878) بۇ ماتېرىياللار، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ باشقا تارىخىي كىتابلىرىدىكى ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلغاندا: «شەك شۈبھىسىزكى بۇ يەردە كۆرسىتىلگىنى ‹تاجىك› لارنىڭ مىللەت نامى» دەپ قەيت قىلدى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، پەرغانە ئويمانلىقىدىكى بايلىق جۇڭگو خانىنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. جۇڭگو تارىخچىلىرىنىڭ خاتىرىلىشىچە، مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە پەرغانىدا «چوڭ - كىچىك 70 نەچچە شەھەر قارايىتتى». بۇلار زامانىمىزدىكىدەك شەھەرلەر بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ خاتىرە بەرىبىر شۇ چاغدىكى پەرغانىنىڭ پايانسىز باي دۆلەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنىڭ دېھقانچىلىقى ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى بولۇپمۇ يىلقىچىلىقى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان، بۇ يەردىن بۇغداي ئىشلەپچىقىرىلىپلا قالماستىن، بەلكى شالمۇ ئىشلەپچىقىرىلغان.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 104 - يىلدىن 101 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا جوڭگو خانىنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىپ، پەرغانىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرـ

ھى. يات مىللەت ئىستىلاچىلىرىغا قارشى كەسكىن كۈ-
رەشلەر جەريانىدا سىناقلاردىن ئۆتكەن پەرغانە ئويمان-
لىقىدىكى ئاھالىلەر جۇڭگو خانىنىڭ قوشۇنلىرىغا قاق-
شاتقۇچ زەربە بەردى. 60 مىڭ كىشىلىك يەنە بىر
ھىراقچا جازا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنمۇ پەرغانىگە بې-
رىپ، پەرغانە ئويمانلىقىنى بېسىۋالدى. لېكىن، بۇ قو-
شۇن بىر قورغاننىمۇ ئالالماي قورشاۋنى ئەمەلدىن قال-
دۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. پەقەت نەچچە ئون «تەگرى
ئېتى» نى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن جۇڭگوغا قايتىپ
كەتتى.

جۇڭگو قوشۇنلىرىنى پەرغانىدىن چېكىنىشكە مەج-
بۇر قىلغان سەۋەبلەرنىڭ بىرى، بولۇپمۇ مىلادىدىن
بۇرۇنقى 101 - يىلدىكى كانگىيە (خارەزىم) نىڭ
ياردىمى بولدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 1- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا
جۇڭگولۇقلار ئەينى ۋاقىتلاردا ئەمەلىي كۈچى زورىيىپ بىر
قەدەر يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەن خارەزىمنى قولغا
كەلتۈرۈپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ھونلارغا قارشى ئىتتىپاقدى-
شى قىلىشقا ئۇرۇندى، جۇڭگونىڭ ھىراۋۇل بېگى گوشۇن
دوكلاتىدا مۇنداق يازغان: «... كانگىيە كۆرەڭلەپ،
ئەلچىلەرگە بويسۇنۇشنى رەت قىلغانلىقتىن، تۇتۇق ھىرا-
ۋۇلى بۇ ئەلدە ئويسۇن بەگلىرىدىنمۇ تۆۋەن ئورۇنغا
چۈشۈپ قالدى».

قۇدرەتلىك ھونلار پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن،
خارەزىم (كانگىيە) دۆلىتىنىڭ كۈچلىرى يەنىمۇ بىر

قەدەم ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىپ، ھۆكۈمرانلىقى ۋە تەسىرى ئالان دۆلىتى (ئارال دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلاردىن ئازوۋ دېڭىزىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى جايلارغىچە جايلاشقان) دىن ئەڭ يىراق ئورال ئەتراپىدىكى ئورمانلاردا قەد كۆتۈرگەن يان دۆلىتى (قەبىلە) غىچە يېتىپ بارغان.

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى: ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى بىلەن جۇڭگو مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدا مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن باشلاپلا مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان، بۇ خىل مۇناسىۋەت نۇرغۇن ئەسىرلەر داۋامىدا يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىپ، بۇ مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىگە ناھايىتى كۆپ پايدا يەتكۈزدى، جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى سودا يولى ئېچىلغاندىن باشلاپلا، سودا مۇناسىۋىتى ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق ھالدا راۋاجلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرى ئەيىنەكتىن ياسالغان بۇيۇملار، ياقۇت قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى، شۇنداقلا باشقا ماللارنى جۇڭگوغا كىرگۈزدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە جۇڭگونىڭ يىپەك، سىر، تېرە، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش ۋە نىكىللىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرگۈزدى.

ھەرخىل رەڭدىكى نازۇك ئەينەك بۇيۇملىرى ۋە لەپىس ئىشلەنگەن ئەينەك قاچا - قۇچىلار روما ئىمپېرىيىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا توشۇلدى.

99 - يىلى كۇشان خاقانلىقىنىڭ ئەلچىسى روماغا

بولغان سەپىرىنى ئورۇنلىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئالدىنقى ئاسىيا ۋە ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى سودا باكتېرىيىنى كېسىپ ئۆتىدىغان يول ئارقىلىق تەرەققىي قىلدى. ھىندىستان ماللىرى ئامۇ دەرياسى ساھىلىدىكى دائىرىگە توشۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، كاسپىي دېڭىز ساھىلىدىكى جايلارغا، ئاندىن يەنە شۇ جايلار ئارقىلىق قارا دېڭىز ساھىلىدىكى جايلارغا توشۇپ كېلىندى. ھىندىستاندىن تەم تەڭشىگۈچى خۇش پۇراق ماتېرىياللار، ئۈپا - ئەڭلىك، پاختا توقۇلمىلىرى، نەپىس يۇڭ توقۇلمىلىرى ۋە باشقا ماللار توشۇپ كېلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينەك بۇيۇملىرى ۋە باشقا ماللىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلاتتى. كاما دەرياسى ئەتراپىدىن كۇشان پۇلىنىڭ تېپىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتقا ئاساسەن بىز بۈيۈك كۇشان خاقانلىقىنىڭ سودا مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئۇزۇن جايلارغىچە كېڭەيدى دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز.

سوغدىلار يەتتە سۇ، شەرقىي تۈركىستان، ھەتتا جۇڭگو تەۋەلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ مۇھاجىرلار رايونىنى قۇردى. بۇ مۇھاجىرلار رايونى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆپلىگەن شەھەرلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى. بۇلار بۈيۈك كۇشان خاقانلىقى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسىنىڭ گرېك - باكتېرىيە خاندانلىقى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئاساسلىقى سوغدىلارنىڭ ئىلكىدە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

سوغدى تىلى ئەينى ۋاقىتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە

شەرقىي ئاسىيادا خەلقئارا تىل سۈپىتىدە ئىشلىتىلدى. لوپنور كۆلى بىلەن دۇنخۇاڭ ئوتتۇرىسىدىكى سودا يوللىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان تورا لارنىڭ خارابىلىرىدىن كۆپلىگەن كىتابلار تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى سودىغا ئائىت بىر قىسىم كىتاب ۋە خەت - چەكلەر سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان. جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى تورالاردىنمۇ سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان قول يازما ھۆججەتلەر تېپىلدى.

كۇشان دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

گرېك - باكتېرىيە دەۋرىدە بەرپا بولغان شەھەرلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردىن مىلادى 3 - ئەسىرگىچە بولغان مەزگىللەردە ئەڭ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئۆز ئورنىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى بەلگە قىلغان سەنئەتنىڭ گۈللىنىشىمۇ مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ.

ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن ۋە كابۇل دەريا جىلغىسىدىن تارتىپ شىمالىي ھىندىستانغىچە بولغان كەڭرى جايلاردا كۇشان دەۋرى قالدۇرۇپ كەتكەن نۇرغۇن ئىمارەتلەر ۋە ھەيكەللەرنىڭ خارابىلىرى تېپىلدى. بۇ ئاسارە - ئەتىقىلەر ئۆزى تۇرۇشلۇق رايوننىڭ نامى بويىچە قەندىھار سەنئىتى دەپ ئاتالدى. بۇ رايون پېشاۋۇرنىڭ جەنۇبىدىكى ھىندى دەريا ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، يۇقىرىدىكى كۆپ قىسىم خارابىلىقلار مۇشۇ يەردىن تېپىلدى.

پروفېسسور م. م. رىئاكونوۋ گېپاردىكى قەدىمكى زامان قەبرىلىرىدىن تاپقان كۈشان دەۋرىگە تەئەللۇق قەبرە (B شەكىللىك III دەپ ئاتىلىدۇ) مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ قەبرىنىڭ ئۈلى خام خىشتىن ياسالغان بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ گۈلىرىمۇ خام خىش بىلەن قوپۇرۇلغان. جەسەتنىڭ باش تەرىپىگە ئۇ ئالەمدە تاماق يېگەندە ئىشلەتسۇن دەپ قاچا - قۇچىلار قويۇلغان، بۇ قاچا - قۇچىلارنىڭ ھەممىسى ساپال چاق بىلەن نەپىس ئىشلەنگەن. كۆپلىگەن قاچا - قۇچىلارنىڭ شەكلىي قۇرۇلمىسى تازا كېلىشكەن ئېگىز پۇتلۇق رۇمكىغا ئوخشايدۇ. بۇ قەبرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قەبرە ئىچىگە قورال - ياراق ئەكىرىلمىگەن، بەزىلىرىدە جەسەتنىڭ ئاغزى ۋە يۈزىگە ئۈستىگە پۇل قويۇپ قويۇلغان . بۇ پۇلدىكى گۈل - نەقىشلەردىن قارىغاندا، خان ئوكراتىسنىڭ پۇلغا ئوخشايدۇ. شۇڭلاشقا بۇنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 1- ئەسىر (گرېك - باكتېرىيە خاندانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتقاندىن كېيىنكى ھەمدە كۈشان خاقانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلىشتىن بۇرۇنقى دەۋر)گە تەئەللۇق دېيىشكە بولىدۇ.

ئاياللارنىڭ قەبرىسىدىن تېپىلغان زىننەت بۇيۇملىرى ئىچىدە، ئالتۇن ھالقا، ياقۇت كۆز سېلىنغان تۆمۈر ئۈزۈك ۋە تۆمۈر ھالقا، تاش ۋە ئەينەك مارجان، تۈچ ئەينەك، بىلەيزۈك ۋە ئۈزۈكلەر بار. بۇ زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ كۆپچىلىكى كاسپى دېڭىز ساھىلىدىكى

جايلار ۋە قارا دېڭىز ساھىلىدىكى سارمات① مەدەنىيىتى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. قىزىقارلىقى شۇكى، تېپىلغان بۇ يادىكارلىقلار ئىچىدە پەقەت بالتىق دېڭىزدىنلا تاپقىلى بولىدىغان كەھرىۋا ۋە ھىندى ئوكيانىدىن كېلىدىغان قۇلۇلە قېپى بارلىقى بايقالدى.

قەبرىنىڭ سىرتىدىن نۇرغۇن پۇل تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە خاقان قەنىشقا پۇلى بار، يەنە سوقا، يارىغۇنچاق پارچىلىرى ۋە پىچاق كۆمۈلگەن «خەزىنە» تېپىلدى.

سوغدىيانا، خارازىم، فارغىيە مەدەنىيىتى مۇشۇ باسقۇچتا تەرەققىياتقا ئېرىشتى.

گرېك - باكتېرىيە خاندانلىقى دەۋرىگە ئوخشاشلا، كۇشان خاقانلىقىنىڭ زېمىنىدىمۇ ھەر خىل ئوخشىمىغان دىنىي ئېتىقاد مەۋجۇت ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا قوللىنىلغان پۇللاردا ھەرخىل بۇتلارنىڭ رەسىملىرى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە زارا ئاستىرادىنىنىڭ ئىلاھى ھەيكەللىرى ۋە مەبۇتلىرى، گرېك ئىلاھى گەلىيۇس ۋە سەلەنا گىرىسىيە (قۇياش ئىلاھى ۋە ئاي ئىلاھى)نىڭ رەسىمى، ھىندىستاننىڭ بۇتلىرى (بۇقا ئېلىپ كېتىۋاتقان سۇ ئىلاھى) بار. بۈيۈك كۇشان دەۋرىدە بۇددا دىنى

① ھېرودوتنىڭ «تارىخ» 4 - توم 110 -، 117 - بۆلۈملىرىدە ئېيتىلىشىچە، سارماتلار مىلادىدىن بىر ياكى ئىككى ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىدىن دون دەرياسىنىڭ شەرقىي رايونلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. سارماتلار ئارىسىدا داسساگېتلار ۋە ئالانلارمۇ بولغان. كاسپىي ۋە قارا دېڭىز ئارىلىقىدىكى مىللەتلەر تەركىبىدە ئاشۇلار بار.

— تەرجىمە تەھرىرىدىن.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھىندىستان بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتى بار رايونلاردا، بولۇپمۇ باكتىرىيەدە تېزلىك بىلەن تارقالدى. 2 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەنىشقانىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن بىر يۈرۈش بۇددا دىنىي ئىبادەتخانىلىرى باكتىرىيەدە بارلىققا كەلدى. بۇ ئىبادەتخانىلار بۇددا دىنىنى تارقىتىشتا بىرقەدەر مۇھىم رول ئوينىدى. قەنىشقا بۇددىزمنىڭ قىزغۇلتىيىنى (تەخمىنەن مىلادى 100 - يىل ئۆپچۆرىسىدە) چاقىرغۇچى دەپ قارىلىدۇ. بۇ قۇرۇلتاي بۇددا دىنىنىڭ ماھايانا مەزھىپىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇددا دىنى يەنە تېرمىز رايونىدا كەڭ تارقالدى.

1933 - يىلى تېرمىز كونا شەھىرىگە 17 كىلومېتىر كېلىدىغان ئايىر تام شەھىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا ئىككى يەردىن بۇددا ئىبادەتخانىسى تېپىلدى، ئىبادەتخانىلارنىڭ قورغانچىسى كۆشان دەۋرىدىن قالغان بولۇپ، بۇ يەردىن مىلادىنىڭ دەسلەپىدىكى بۇت ھەيكەل پارچىلىرى، كۆپلىگەن سىغىزدىن ياسالغان قاچا - قۇچا (چوڭ ساپال كوزا)، تاماق پىشۇرۇشقا بولىدىغان قازان، ئوتتۇرۇچ بېكىتىلگەن ئېگىز كوزا، چىراغ ۋە شامدان، سېغىزدىن ياسالغان ئادەم ھەيكىلى ۋە ھايۋانلارنىڭ ھەيكىلى، نەزىر - چىراقتا ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملار ۋە پۇل تېپىلدى. ئايىرتامدىن تېپىلغان نەرسىلەر ئىچىدە نەپىس ئويۇلغان تام تەكچىلىرى كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇرىدۇ، تەكچىلەرگە شۇ يەردىكى زىيارەتلەرنىڭ يوپۇرمىقى شەكىللىك

نەقىشلەر ئارقىلىق ئايرىۋېتىلگەن ئايال مۇزىكانتىنىڭ قاپارتما ھەيكىلى چۈشۈرۈلگەن. قەلئە تۆپە ۋە چىڭگىز تۆپە ئەتراپىدىنمۇ ئىككى يۇرۇش ئۆڭكۈر شەكىللىك بۇددا ئىبادەتخانىسى تېپىلدى. تاش ئۆڭكۈر نۇسخىسىدىكى شەخسىي ئىبادەتخانىدىن باشقا يەنە بۇ يەردە جامائەت چوڭ ئىبادەتخانىسىمۇ بار.

باكتىرىيىنە بىلەن ئوخشاشمايدىغىنى، سوغدىيانا ۋە خارەزىمدە زارا ئاستىرا دىنى يەنىلا داۋاملىق ئۇستۈن ئورۇننى ئىگىلىدى.

بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر غايەت زور مەدەنىيەتنىڭ رولىنى ئۇنۇملۇك ھالدا جارى قىلدۇردى. شەرق ۋە غەرب ئەللىرىدىكى ئاھالىلەر كۆپ ھاللاردا سوغدىلار ۋە باكتىرىيىلىكلەر ئارقىلىقلا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نەتىجىلىرىنى ئىگىلەيتتى.

بۇددا دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ يارىدىمى بىلەنلا جۇڭگوغا كىردى. جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرى 147 - يىلى بۇددا دىنى نوملىرىدىن بىرى بولغان «ئامىتاباسوترا»نىڭ كۇشان خاقانلىقىدىن جۇڭگوغا توشۇلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. بۇددا كىتابلىرىنى ئەڭ بۇرۇن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمان ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئارشاكلار سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان ئىدى. 2 - ئەسىردە ئۇ جۇڭگونىڭ پايتەختىدە خىزمەت قىلدى (20 نەچچە يىل) ھەم شۇ يەردە ئۆزىنىڭ مەكتىپىنى ئاچتى. ئومۇمەن قىلغاندا، 2 - ۋە 3 - ئەسىردە بۇددا نوملىرىنى

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمانلارنىڭ كۆپىنچىسى سوغدىلار ئىدى.

بۇرژۇئا شەرقشۇناسلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئەرەپلەردە قوشقان تۆھپىسىنى جىنىنىڭ بارىچە كىچىكلىتىدۇ. بۇلار قەدىمكى زامان شەرق تارىخىنى شەرھلىگەندە، سۈكۈت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ۋە دۆلەتلىرىنىڭ تارىخىدىن ئورنىنى چەتكە ئالىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، تاجىك، ئۆزبېك، تۈركمەن ۋە باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئەجدادلىرى پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى تەرەققىياتىدا ئاجايىپ رول ئوينىغان ئىدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا قۇللۇق تۈزۈمى دەۋرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

بۇرژۇئا شەرقشۇناسلىرى ئۆزلىرىدە ئەزەلدىن بار بولغان مېتودولوگىيە جەھەتتىكى ئاجىزلىق ۋە سىنىپىي بىر تەرەپلىمىلىك تۈپەيلىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى مۇرەككەپ جەرياننى ئېنىق تونۇيالمىدى، ئۇلار بۇ جەريان ئۈستىدە كونكرېت تەھلىل يۈرگۈزمەي، مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلار باشلانماستىلا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەزەلدىن بېرى ئورتاق بولغان فېئوداللىق تۈزۈم مەۋجۇت دېگەن-

دەك بىر «نەزەرىيە»نى ئويىدۇرۇپ چىقاردى. ف. بارە تولىد قاتارلىقلار مۇشۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن، 1925 - يىلى ئۇ «تاجىكلار»نىڭ تارىخى توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچىدە مۇنداق يازدى: «مۇشۇ دەۋر (7- ئەسىر)نىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىمۇ ماكىدونىيىلىك ئالىكساندىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر بىلەن ئوخشاش ئىدى. تۈركىستانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئالىكساندىر دەۋرىدىن تارتىپ ئىسلام غازات دەۋرىگە قەدەر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 1000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت بىكاردىن بىكارغا ئىز - دېرەكسىز ئۆتۈپ كەتكىنلى تاس قالغان ئىدى»①

ماركسىزم - لېنىنىزملىق مېتودولوگىيە بىلەن قوراللانغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تارىخ ئىلمى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ تارىخىي تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ئېپتىدائىي ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش تەرەپلەردە كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. بۇ خىزمەتلەر، شۇنداقلا ئارخېئولوگىيىلىك ئىلمىي تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشلار ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى ئېپتىدائىي كوممۇنا يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا ئېنىق يەكۈن چىقاردى. بۇ يەكۈن، ماركسنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ۋاقىت تەرتىپى بويىچە ئىلگىرى - كېيىن بولسىمۇ ئوخشاشلا سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ بىرىنچى

① «تاجىكىستان»، تاشكەنت 1925 - يىل رۇسچە نەشرى، 99 - بەت.

خىل فورماتسىيىسى بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى تەلىماتىنى، شۇنداقلا شەرقتىكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدىكى تەلىماتىنى ئۈنۈملۈك ئىسپاتلىدى. بۇ تەلىمات ماركسنىڭ قول يازمىسى «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىن بۇرۇنقى مۈلۈكچىلىك شەكلى»دە ئومۇمىيۈزلۈك ۋە چوڭقۇر بايان قىلىنغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەنگە ئوخشاش، مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 - مىڭ يىللىقلارنىڭ - دەسلىپىدىكى ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى شارائىتىدا، يېزا جامائەسى يەنىلا يېتەكچىلىك رول ئويناۋاتقان ۋاقىتلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قۇل ئىگىلەش تۈزۈمى مۇناسىۋىتى ئالدى بىلەن ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈم شەكلى بويىچە تەرەققىي قىلدى. جامائەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مال - مۈلۈك جەھەتتىكى تەڭسىزلىكنىڭ ئېشىشى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ قۇل ئىگىلەش تۈزۈمىنىڭ سالمىقىمۇ ئېشىپ باردى. بۇ قۇل ئىگىلەش تۈزۈمى پەيدىنپەي ئاقسۆڭەكلەرنىڭ باي بولۇش، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەشنىڭ بىر خىل قورالىغا ئايلاندى.

ئومۇمەن قىلغاندا، شەرق (ئوتتۇرا ئاسىيا) قۇللۇق تۈزۈمى — ئادەمنى ئادەم ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى بولۇپ، غەرب بىلەن ئوخشايدۇ. بۇ تارىخىي پاكىت بۇرژۇئازىيىنىڭ پۇت تىرەپ تۇرالمايدىغان ئاشۇ خىلدىكى ساختا ئىلمىنى پاش قىل-

دى. ئاشۇ خىلدىكى ساختا ئىلىم: تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا «مەدەنىيەتلىك» غەرب بىلەن ئاتالمىش «ئەزەلدىن قالاق» شەرق تۈپتىن پەرقلىنىدۇ دەپ ۋالاقشىيدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئوتتۇرا ئاسىيا قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدىكى كونكرېت ئالاھىدىلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش شەرت. ئۇنىڭ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئالاھىدىلىكى شۇكى، قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىدا يېتەكچى ئەرتىپكە ئايلانغان بولسىمۇ، يېزا جامائەسى مۇشۇ پوتكول مەزگىلدىكى ئىشلەپچىقىرىشتا يەنىلا سان جەھەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەش رولىنى ئوينىدى.

يەرلەرگە شەخسلەر ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنى چەتكە قاقىدىغان يېزا جامائەسىنىڭ يەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمى ۋە سۇغىرىشنىڭ دېھقانچىلىقتىكى رولى ئالاھىدە بولغان شەرق مۇستەبىتلىكىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلىدى. ماركس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردە دۆلەت - ئەڭ چوڭ پومېشچىكلاردا ... يەرلەرنى شەخسلەر ۋە كۆپچىلىك ئىگىلەش ھوقۇقى ھەم ئىشلىتىش ھوقۇقى مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن يەرگە شەخسلەر ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى»①. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «...شەرقنىڭ ئىستىبداتلىقى جامائە يېرىدە بولغان مۇلۇكچىلىك

---

① «كاپىتال» 3 - توم - («ماركس — ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 25 - توم، خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى 891 - بەت.

تۈزۈمىنى ئاساس قىلغان...

يەر — يەر ئىلاھىنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتكە ئاتا قىلغان بايلىقى دېگەن دەسلەپكى چۈشەنچە كېيىنكى كۈنلەردە باشقىچە بىر خىل چۈشەنچىگە ئۆزگەردى. يەنى، خان (بەزىدە ئۇمۇ ئەڭ ئالىي كاھىن بولىدۇ) ئىلاھىنىڭ يەر يۈزىدىكى كۆلەڭگىسى. شۇڭلاشقا، ئۇ جاھائە تېرىيدىغان بارلىق يەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىشقا تولۇق هوقۇقلۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن جامائەنىڭ خانغا خىراجەت تاپشۇرۇش «مەجبۇرىيىتى» بار (بۇ ئىلاھقا ئىبادەت قىلىشنىڭ ئۆزگەرتىلگەن بىر خىل شەكلى ئىدى) دېگەن چۈشەنچىگە ئايلاندى.

ماركس مۇنداق دەپ يازغان: «ئىچكى جەھەتتە تالان - تاراج ئېلىپ بېرىشقا مەسئۇل ئورگان»نىڭ رولى شەرقتىكى مۇستەبىت ئەللەردە ئەزەلدىن بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىككىنچى بىر خىل رولى جامائەتنى سۇ ئىنشائاتى قا تەشكىللەش ئىدى. سۇ قۇرۇلۇشىنىڭ رولى ھەققىدە ماركس ئالاھىدە قىلىپ مۇنداق كۆرسەتكەن: «سۇنى تېجەش ۋە ئورتاق ئىشلىتىش ئاساسىي تەلەپ ئىدى ... شەرقتە ... ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيەتنىڭ ئارىلىششىغا موھتاج ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاسىيادىكى بارلىق ھۆكۈمەتلەر ئىقتىسادىي رولىنى، يەنى ئومۇمىنىڭ قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش رولىنى ئۆتەشكە مەجبۇر ئىدى»①.

① «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم خەنزۇچە نەشرى 64 - بەت.

يېزا ئىگىلىكىدىكى يېزا جامائەلىرىنىڭ خاراكتېرى ناتۇرال ئىگىلىكنىڭ تاۋار ئىگىلىكىگە ئۆتۈش سۈرئىتىنى ئاستىلاتتى. چۈنكى، كۆپچىلىككە مەلۇمكى، «مەھسۇلاتنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشى، ... ئورتاق گەۋدە زاۋالغا يۈزلەنگەنسېرى مۇھىم بولىدۇ.» ①

يېقىندىكى بىرنەچچە بابتا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەنگە ئوخشاش، ئوتتۇرا ئاسىيادا شەھەر تۇرمۇشى، شۇنداقلا نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن سودىدا ئۆزئارا باردى - كەلدى قىلىش ئالللىقاچان مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئىگىلىكنىڭ ناتۇرال خاراكتېرى داۋاملىق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. سودا بىرقەدەر يۇقىرى سەۋىيىدە نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، بۇ ئاساسەن جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدا تەرەققىي قىلدى، پۇل ئىگىلىكى تەرەققىي قىلالمىدى، دۆلەت ئىچىدىكى سودىنىڭ كۆلىمى كىچىك، ئىنتايىن ئاددىي، ئومۇمەن. «ئائىلە باشلىقلىق شەكلىدىكى بىۋاسىتە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان قۇللۇق تۈزۈمگە يۈزلىنىشكە، قوشۇمچە قىممەت يارىتىدىغان قۇللۇق تۈزۈمگە ئۆزگىرىش»②كە پايدىلىق بولدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاغلىق رايون ۋە ئوتلاقلاردىمۇ شەھەر بىلەن يېزىلارنىڭ ئايرىلماس مۇناسىۋىتى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ يەردىكى قول

① «كاپىتال 1 - توم 1 - بابتىن ئېلىندى.

② «كاپىتال» 3 - توم، خەلق نەشرىياتى، 1966- يىلى خەنزۇچە نەشرى، 372 - بەت.

ھۈنەرۋەنچىلىك يەنىلا دېھقانىچىلىقتىن پۈتۈنلەي ئاير-
رىلىپ كېتەلمىدى. شەھەرلەر ئاساسەن ھۆكۈمرانلىق
قىلغۇچىلارنىڭ ئوردىسى ۋە ئالاھىدە سودىنىڭ ئۆتەڭ-
لىرى بولۇپ قالدى.

شەرقتىكى مۇستەبىت ئەللەرنىڭ ئۈچىنچى خىل
رولى دائىم باشقا دۆلەتلەرنى تالان - تاراج قىلىش ۋە
كەڭ رايونلارنى تارتىۋېلىش مەقسەت قىلىنغان ئۇرۇش
قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئۇرۇشلاردىن دۆلەتنىڭ
تار ئىگىلىك ئاساسىنى كېڭەيتىشتىن ئىبارەت زېمىن
كېڭەيتىش ئىشلىرىغا پايدىلىق بولغان ئىستىخىيىلىك غەرەز-
لەرنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ
ئۆتۈش لازىمكى، ئىگىلىك تەرەققىياتىدا ناھايىتى زور
تەكشىسىزلىك مەۋجۇت بولغانلىقتىن، قۇللۇق تۈزۈم
مۇناسىۋىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى تەرەق-
قىياتىمۇ تەكشىسىز بولغان ئىدى. سوغدىيانا، خارەزىم،
باكتىرىيە (توخارىستان)، پەرغانە ۋە خوراسان قاتار-
لىق بوستانلىقلار ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت جەھەتتە يې-
تەكچىلىك قىلىش ئورنىدا تۇردى. بىر قەدەر قالاق
بولغىنى «قۇتتالىيە» چاگانىيە، بەداخشان ۋە گۇرا قا-
تارلىق چەت ياقا تاغلىق رايونلار ئىدى. يەتتە سۇ،
ئارال دېڭىزى بويلىرىدىكى رايونلار، كاسپى دېڭىزى-
نىڭ شەرقىدىكى رايونلار ۋە ھازىرقى قازاقىستان
قاتارلىق جايلارنىڭ يايلاقلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىغا جاي-
لاشقان ئىدى. تاشكەنت بوستانلىقى ۋە ئۇسرۇشانا

بولسا توقۇنۇشنى پەسەيتىدىغان ئالاھىدە رايون ئىدى.
يايلاقلاردىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى، شۇنداقلا سىرت
بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغان تاغلىق رايونلارنىڭ ئىگى-
لىكىدە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى قالدۇقلىرى كۆچلۈك ھا-
ياتىي كۈچىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى. بوستانلىق پەلباغ-
لاردا قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتى جىددىي تەرەققىي قىل-
دى.

ئوخشاشمىغان رايونلاردا ئوخشاشمىغان دۆلەتلەرنىڭ
مەۋجۇت بولۇش ھالىتى شەكىللەندى. مەسىلەن، خارە-
زىم بولسا ھوقۇق مەركەزگە سوغدىيانىدىنمۇ بەكرەك
مەركەزلەشكەن شەرق مۇستەبىتلىكىدىكى دۆلەت ئىدى.
ئەمما سوغدىيانا بولسا نۇرغۇنلىغان «شەھەر سىپىل»
دىن قۇرۇلغان ئاجىزلاپ كەتكەن شتات دۆلىتى بو-
لۇپ، پەقەت ھەر بىر شەھەر سىپىلىنىڭ ئىچكى قىس-
مىدىلا مۇستەھكەم ھاكىمىيەت بار ئىدى.

شۇنى كۆرسىتىشكە لازىمكى، ئومۇمەن ئىيتقاندا،
قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا قەدىمكى
گرېك ــ روما دۇنياسىدىكى دەرىجىسىگە يېتەلمىگەن
ئىدى.

بىر تەرەپتە بىيىپ كەتكەن ھەربىي قۇلدار ئاق-
سۆڭەكلەر ۋە قۇل ئىگىلىرى زور مىقداردىكى يەرلەرنى
تېرىيدىغان سودا كارۋىنى بار كاھىنلىق مەھكىمىلىرى
مەۋجۇت ئىدى، يەنە بىر تەرەپتە ھەرخىل ئۇسۇللار
بىلەن ئۇلارغا بېقىندۇرۇلغان ئاددىي يېزا جامائە دېھ-
قانلىرى مەۋجۇت ئىدى. بۇلار ئوتتۇرىسىدا بارغانسېرى

كەسكىن بولغان سىنىپىي توقۇنۇش يۈز بەردى.

دۆلەت ھاكىمىيىتى مۇستەبىت خانلار باشچىلىقىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ۋە كاھىنلىق مەھكىمىلىرى، شۇنداقلا خەلقنىڭ شىلىلىسىغا چىقىۋالغان ئارمىيىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى، ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلىرى كۈچلۈك مەركىزىي ھاكىمىيەتكە تايىنىپ، قوللارنى ۋە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى.

ھەتتا رومادىن ئىبارەت مۇشۇنىداق تىپىك قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت توغرىسىدا ماركس مۇنداق يازغان: «... قەدىمكى رومادا سىنىپىي كۈرەش ئاز ساندىكى ئىمتىيازلىق كىشىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئەركىن بايلار بىلەن ئەركىن كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەشغۇل بولىدىغان كەڭ خەلق — قۇللار بولسا بۇ كۈرەش ئۈچۈن پاسسىپ سەھنە تۈۋرۈكى بولغان...» ①. ۋە ھالەنكى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاساسلىق ئىشلەپچىقارغۇچى ئامما بولسا ئەركىن يېزا جامائەسى دېھقانلىرى ئىدى، ئاساسلىق سىنىپىي توقۇنۇش ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئەركىن كەمبەغەللەر — جامائە دېھقانلىرى ئارىسىدا يۈز بەردى. بۇ سىنىپىي توقۇنۇش قەدىمكى يازما مەلۇماتلاردا پەقەت يۈزەكى ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىدى.

كۆپلىگەن ئالامەتلەر، 3- ئەسىردىن 4- ئەسىرگىچە بولغان مەزگىلدىكى قۇللۇق تۈزۈم كرىزىسىنىڭ

① ماركس: «كاپىتال» 3- توم، رۇسچە نەشرى 344 -بەت.

يۈز بەرگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنى مۇشۇ كىتابىنىڭ ئاخىرىدا بايان قىلىمىز.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 7 - ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى 4- ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتلاردا يۈز بەرگەن ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەھۋالى قىسقىچە ئېيتقاندا ئەنە شۇنداق.

ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللىنىشىنىڭ جەريانى ھەققىدە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى: مۇشۇ دەۋردە يەر ۋە مال - مۈلۈك مۇناسىۋىتى بارغانسېرى مۇستەھكەملەندى، ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى ياكى ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بەزى جامائەسى نوقۇل ھالدا رايونلار ئارا بىرلەشتى، تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان قەبىلىلەر ئارىسىدىكى يەككە ئىتتىپاقتىن باشقا، بىر يەنە قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىش جەريانىنى، يەنى مىللەت شەكىللىنىشىنىڭ جەريانىنى كۆزىتەلىدۇق.

لېكىن، ئاشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، خۇددى ئېنگېلس گېرمانىيەنىڭ قەدىمكى زامان دۇنياسى توغرىسىدا كۆرسەتكىنىدەك ئوخشاش، مىللەت شەكىللىنىشىنىڭ جەريانى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ قورۇلۇش باسقۇچىدىن ھالقىپ كەتمىدى. قەبىلىلەر پەقەت بىر بۆلۈك - بىر بۆلۈكتىن ئۆزئارا بىرلەشكەن. ئەينى ۋاقىتتا چوڭ بىرلىككە كەلگەن مىللەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ شەرت-شارائىتى يوق ئىدى. ئېنگېلس ئوتتۇرىغا قويغان بۇ نۇقتىنەزەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمەلىي مىساللاردا

ئسپاتلاندى. موشۇ دەۋرلەر جەريانىدا، تېخى بىرلىككە كەلگەن سوغدى مىللىتى ياكى بىرلىككە كەلگەن خارازىم مىللىتى مەۋجۇت ئىدى دېيىشكە بولمايتتى. ئۆز ۋاقتىدا پەپەت بەزى رايونلارنىڭ مەركىزى شەكىللەنگەن ئىدى. ئۇ پەقەت سوغدىيانا، خارەزىم، بەلخ، خوراسان، شۇنداقلا باشقا جايلاردىكى ھەرخىل رايون خاراكتېرلىك كىچىك قەۋملەر شەكىللەنگەن ئىدى.

ئۈچىنچى قىسىم

تاجىكلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا فېئوداللىق مۇناسىۋەت پەيدا بولۇش دەۋرىدىكى ئەجدادلىرى

VII باب تاجىكلارنىڭ ئېفتالىتلار دۆلىتى ۋە سامانىلار دۆلىتىدىكى ئەجدادلىرى

(4 — 6 - ئەسىرلەر)

كۇشان هاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى ۋە ئېفتالىت دۆلىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى

3- ئەسىرگە كەلگەندە فارغىيە خاندانلىقىدا قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر بىلەن جامائە دېھقانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق كەسكىنلەشتى. ئاقسۆڭەكلەر قۇللار ئەمگىكىدىن پايدىلىنىپ كەڭ كۆلەملىك سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان نۇرغۇن تېرىلغۇ يەرلەرنى

ئۆز ئىلكىگە كىرگۈزۈۋالدى.

قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۆچلۈك دۆلەت ماشىنىسىنى تالىشىش كۈرىشى جەريانىدا (بۇ دۆلەت ماشىنىسى بىۋاسىتە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئىتائەتمەن ھالەتتە تۇرۇشقا مەجبۇر قىلاتتى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مال — مۈلكى ۋە كۆچىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆچەيتىشنى ئىلگىرى سۈرەتتى) پارس ئاقسۆڭەكلىرى زارا-ئاستىرا دىنىنىڭ كاھىنلىق مەھكىمىلىرى بىلەن زىچ ھەمكارلىشىش ئارقىلىق تارىخ سەھنىسىگە چىقتى.

220- يىلىغا كەلگەندە، ئىستاخىر (پارس رايونىدا) كىنەزلىكىنىڭ ھۆكۈمرانى ئارتا خىشىرا I پۈتكۈل پارس دۇنياسىنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. 224- يىلى ئارتاخشىرI ئارشاكلار خاندانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئارتاۋان ۷ نىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى ھەمدە يېڭى پرىنسىپ بويىچە پۈتكۈل ئىران زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەتنى باشقۇردى.

ساسانىلار خاندانلىقى (224 — 652) 400 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ساسانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە بولدۇ: بىرىنچى، تەخمىنەن 4- ئەسىردىن باشلاپ فېئودالىلىق مۇناسىۋەت ساسانىلار خاندانلىقىدا پەيدا بولىدى. ئىككىنچى، ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ئىگە ھەر قايسى ھاكىم بەگلەر ۋە ھەر قايسى ئۆلكە ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاسىيلىق خا-

ھشىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن ئىران مەركىزىي ھاكى‑
مىيىتىنىڭ رولى زور دەرىجىدە كۈچەيتىلدى. شۇڭلاش‑
قا ئېنگېلس قۇدرەتلىك ساسانىلار خاندانلىقىنى ياخشى
تەرتىپكە سېلىنغان خاندانلىق دەپ ئاتىغان ئىدى.
ئۇچىنچى، زارا ئاسترا دىنىنىڭ كاھىنلىق مەھكىمى‑
دىكىلەرنىڭ كۈچى ئالاھىدە كۈچىيىپ، زارا ئاست‑
را دىنى دۆلەت دىنىغا ئايلاندى. «خانلىق ئورنى
كاھىنلىق مۇنبىرىنىڭ تۈۋرۈكى، كاھىنلىق مۇنبىرى
خانلىق ئورنىنىڭ تۈۋرۈكى» بولدى، بۇ — ئارتاخ‑
شىر I نىڭ ھېكمەتلىك سۆزىدۇر.

ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئارتتۇرۇش‑
شى، شۇنداقلا كۈچلۈك ھۇجۇم قىلىش سىياسىتى كۇ‑
شان خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى.
پۇتكۇل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى
ۋە مەرۋى ئويمانلىقى قوشۇلۇپ قەدەممۇ قەدەم
ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ كەتتى.
كۇشان خاندانلىقى ھاكىمىيىتى پەقەت بۇ دۆلەتنىڭ
شەرقىي قىسمىدىكى رايونلاردا ساقلىنىپ قالدى.

5 ـ ئەسىردە، ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۇجۇم
قىلىش سىياسىتىنىڭ نەتىجىسىدە، كۇشان خاندانلىقى‑
نىڭ دائىرىسى زور دەرىجىدە كىچىكلەپ كەتتى. ئەينى
ۋاقىتتا يەنە بۇ دۆلەت كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرى
تەرىپىدىن كەلگەن يېڭى زەربىگە ئۇچرىدى. بۇ كۆچ‑
مەن چارۋىچى قەبىلىلەرنى يۇنانلىقلار ئېفتالىت دەپ
ئاتىدى، روما تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ئاق ھونلار،

ئەرەب تارىخي ماتېرىياللىرىدا ئېكوتور، ئەرمەنىيە تارىخي ماتېرىياللىرىدا ئېفتالار، سۈرىيە تارىخي ماتېرىياللىرىدا ئېفتارلار، جۇڭگو تارىخي ماتېرىياللىرىدا ئېفتالىت ياكى باخېلىك دەپ ئاتالدى. بۇلارنى جۇڭگولۇقلار بىلەن ئۇزاق مۇددەت ئورۇش قىلغان هونلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بۇ قەبىلىلەر تارىخنامىلاردا ئاق هونلار دەپ ئاتالدى.

ئېفتالىتلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا ھەر خىل ئوخشاشمايدىغان پىكىرلەر مەۋجۇت. بەزى شەرقشۇناسلارنىڭ قارىشىچە، ئېفتالىتلار بولسا ياۋچىلار بىلەن بىر مەنبەدىن كېلىپ چىققان قەبىلىلەردۇر. لېكىن بۇ مەسىلىگە قارىتا يەنىمۇ توغرا ئىزاھات بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

بىزدە ئېفتالىتلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتى سەۋىيىسى توغرىسىدا بەزىبىر ماتېرىياللار بار. جۇڭگو تارىخي ماتېرىياللىرىدا، ئېفتالىتلار كۆچمەن چارۋىچىلار، «كۆچمەنچىلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ يۈرۈيدىغان، كىگىز ئۆي سېلىپ ئولتۇرىدىغانلار» دېيىلگەن. پىراكاپىي كىسارىنىڭ ئېيتىشىچە: ئۇلارنىڭ دىنى «پىدائىيلىق» ئەقىدىلىرىدىن شەكىللەنگەن. ئېفتالىت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەترابىدا ئاشۇنداق پىدائىيلار بولۇپ، ئۇلار مەيلى ئۇرۇش مەزگىللىرىدە بولسۇن ياكى تىنچلىق تۇرمۇش مەزگىللىرىدە بولسۇن، ئاقسۆڭەكلىرىگە ئالاھىدە سادىق ئىدى، ھەتتا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خوجايىنى ئۈچۈن

ئۆلۈشكە رازى ئىدى. بىر قىسىم ئېفتالىتلار خرىستىئان دىنىغا ئىشىنەتتى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا، 6-ئەسىردە ئېفتالىت ھۆكۈمرانى بىر نەپەر خرىستىئان مۇرىتىنى ساسانىلار خانىدانلىقىنىڭ پايتەختىگە ئەۋەتىپ، مارئابا I (پارس خرىستىئان مۇرىتلىرىنىڭ داھىيسى) دىن بۇ دىنىنىڭ مۇرىتىدىن بىرنى خرىستىئان-غا كىرگەن ئېفتالىتلارنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەشنى تەلەپ قىلغان دەپ بايان قىلىنغان. كۆپلىگەن تارى-خىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، شۇنى قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، شۇ چاغدىكى ئېفتالىتلاردا ھەربىي دېموك-راتىيە تۈزۈمى شەكىللىنىپ بولغان. كۆپچىلىككە مەلۇم-كى، بۇ ئىپتىدائىي جامائە مۇناسىۋىتى يىمىرىلىپ سى-نىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈۋاتقان مەزگىلدە پەيدا بولغان تۈزۈمدۇر.

دېمەك، جەمئىيەت تەرەققىياتى نۇقتىنەزىرىدىن قارىغاندا، ئېفتالىتلار مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىگە قارىغاندا نۇرغۇن دەرىجىدە ئارقى-دا قالغان.

ئېفتالىتلار (جۇجانلار) دەپ باش كۆتۈرگەن قەبىلىلەرنىڭ زورلىشى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رايونلىرىدىن جە-نۇبقا چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. جوجان (تاقىبات) قەبىلىلىرى ھونلارنىڭ قەدىمىي جايلىرىدا پەيدا بول-غان. سىيانسىيىي ناملىق يېڭى كۆچمەن قەبىلەر ئىتتى-پاقىنى تارمار قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى-

لى غەربكە كېڭەيتكەن، يەنى ئۇلار ئۇيسۇنلارنى يەتتە سۇ تۇزلەڭلىكىدىن تاغلىق رايونلارغا قىستاپ كىرگۈزۈپ، ئۇيسۇنلارنىڭ قەدىمىي زېمىنلىرىنى ئۇزلۇكىدىن بېسىۋالغان.

ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان تارىخىي ھۆججەتلەر كۇشان ھاكىمىيىتىنىڭ قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئاجىزلاشقانلىقىنى، ئېفتالىتلار ھاكىمىيىتىنىڭ باكتىرىيە (توخارىستان) ۋە سوغدىيانادا قانداق قۇرۇلۇشقا باشلىغانلىقىنى چۈشەندۈرەلەيدۇ.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، ئېفتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئامۇ دەريا ئېقىمىدىكى جايلارنى ئۆزىنىڭ ئولتۇراق زېمىنى قىلىپ بېكىتىۋالدى.

بەزىلەرنىڭ قىياس قىلىشىچە، ئۇلار دەسلەپتە خارەزىم ئەتراپىدا قىسقا مۇددەت تۇرغان، كېيىنكى چاغلاردا بۇخارا ئەتراپىدىكى زەرەپشان دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا تۇرغان. ئۇلارنىڭ پايتەختى بارىئان (بەلىخ) ئىدى.

ئېفتالىتلار سوغدىيانادا ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، ساسانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىرانغا قارشى جەڭگە ئاتلاندى. ئېفتالىتلار ۋە ساسانىلار خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ناھايىتى ئۇزاق ۋە ئىنتايىن كەسكىن داۋام قىلدى. ئېفتالىتلار بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا كۇشان خاندانلىقى ئاجىزلاشقان مەزگىلدىكى ساسانىلار خاندانلىقى تاجاۋۇز قىلىپ بېسىۋالغان رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىشنى مەقسەت

قىلدى. ئۇرۇش نەچچە ئون يىل داۋام قىلىپ، ئۆزئارا يېڭىش - يېڭىلىش بولۇپ تۇردى. 457- يىلى ئېفـ تالىتلار خاقانى باشقۇ بار قوشۇن باشلاپ چىقىپ، بەدەخشان، توخارىستان، چاگانىيە ۋە غۇزخانىيەنى ئىسـ ۋالدى. ساسانىلار خانى فىروز (459—489 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) ئېفتالىتلارغا قارشى ئىككى قېتىم جەڭگە ئاتلاندى، لېكىن ئۇنىڭ قوشۇنلىرى ھەر قېتىمـ لىق جەڭدە پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. 484- يىلى 3- قېتىم جەڭگە ئاتلانغاندا، فىروز ۋە ئۇنىڭ يەتتە ئوغلى ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئېفتالىتلار كۆپلىگەن راـ يونلارنى بويسۇندۇرۇۋېلىش بىلەن بىرگە يەنە ئىراندىن باج ئالدى. ساسانىلار خاندانلىقى ئېفتالىتلار بىلەن سۈلھى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ساسانىلار خانى قاباد I (488—531- يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) ئېفتالىتلار خاقانىنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالدى.

6- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ساسانىلار خاندانلىقىدىكى ئىران بىلەن ئېفتالىتلار زېمىنى ئارىلىقىدىكى چېگرا گورگان دەرياسىنى بويلاپ مارۋارود بىلەن تالقان ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتتى، پايكەند شەھىرى (بۇخارا يېنىدا) ئېفتالىت خاندانلىقىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى.

5- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەزى ئېفتالىت قەبىلىلىرى كابول دەرياسى جىلغىسىدىكى جايلارنى ئىسىۋالـ

دى. ئۇلار شۇ جايدا ساقلىنىپ قالغان بىر قىسىم كۇ-شان ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، باتۇرلۇق بىلەن بۇ رايون-لارغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ئەڭ ئاخىردا ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. 5- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئېفتالىتلار خاقانى تۇرامان ئوتتۇرا ھىندىستاننىڭ مالاۋا رايونىنى بېسىۋالدى. 510- يىلى ئۇنىڭ ئوغلى ماھراكۇلا تەختكە چىقىپ، ئېفتالىتلار مەركىزىي ھاكىمى-يىتىگە بويسۇنمايدىغان دۆلەتنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، پەنجاپنىڭ ساكال (ھازىرقى سىيالكوت) شەھىرىنى پاي-تەخت قىلدى. ئېفتالىتلار ئۆزلىرى ئىستىلا قىلغان دۆ-لەتتە رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئورناتتى.

ئېفتالىتلارنىڭ ئىستىلا قىلىش ھەرىكىتى يالغۇز ئىران ۋە ھىندىستاندىلا چەكلىنىپ قالمىدى. جۇڭگونىڭ تا-رىخىي كىتابلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، 6- ئەسىرنىڭ دەس-لىپىدە ئېفتالىتلار شەرقتىكى چېگرىسىنى كېڭەيتىپ، بۇخارا بىلەن سوغدىياناغا ئوخشاش، بۇ چاغدا ۋاخان، كەشمىر ۋە قەندىھارلارمۇ ئېفتالىتلارنىڭ ھۆكۈمرانلى-قىدىكى زېمىنغا ئايلىنىپ قالغان. ئېفتالىتلار يەنە جۇ-جان (تاقبات)لار قەبىلىلىرىنىڭ قولىدىكى تۈركىستا-نىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى قەشقەر رايونىنى بېسىۋال-غان.

مازداك ھەرىكىتى

ئىراندا 5- ئەسىردىن 6- ئەسىرگىچە، يەنى

قاباد I تەختكە ئولتۇرغان ۋاقىتلاردا، خەلىق ئاممىسى-نىڭ شەكىللىنىپ بولغان فېئوداللىق مۇناسىۋەتكە قارشى ھەرىكەتلىرى كەڭ كۆلەملىك يۈز بەردى. بۇ ھە-رىكەتكە رەھبەرلىك قىلغۇچى كىشى مازداك بولۇپ، ئۇ پادىشاھنىڭ ئۇستازى (فىردەۋسى ئۇنى دەستۇر دەپ ئاتىغان) ئىدى. شۇ چاغدىكى بارلىق خەلق ھەرىكەتلى-رىدىكە ئوخشاش بۇ قېتىمقى يېزا جامائەسى دېھقانلى-رىنىڭ يانچىلاشتۇرۇشقا بولغان ئېتىرازىمۇ دىنىي ھە-رىكەت شەكلىنى ئالدى.

مازداك ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇشىنى، ھەتتا باراۋەرسىزلىك ھالەتنى يوقىتىشنىڭ شەرتلىكىنى، باي-لارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەرغىپ قىلدى. مازداك: «كىشىلەر بەخت - ئامەتنى تەڭ كۆرۈش كېرەك، گادايلىقنىمۇ تەڭ تارتىش كېرەك، چۈنكى، كۆللى جامائەت خۇدانىڭ قولى» دېگەننى تەشۋىق قىلدى.

مازداك مۇرىتلىرىنىڭ قارىشىچە، ھايۋانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقانداق ھاياتلىقنى ئۆلتۈرۈشنىڭ ھەممىسى ئەڭ زور يامانلىق ھېسابلىناتتى. ساخاۋەتلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان ۋاستە سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان جىنايەتكە قارشى كۈرەشتە قان ئاققۇزۇش ۋە ئۆلتۈرۈشلا گۇناھسىز ھې-سابلىناتتى. مازداكنىڭ ئەقىدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇرمۇش بايلىقىنى باراۋەر تەقسىم قىلىش ۋە باراۋەر-سىزلىكنى يوقىتىش تەلىپى بۇ ئەقىدىنىڭ ئالدى بىلەن

يېزا جامائە دېھقانلىرى ئارىسىدا تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۇلۇغ شائىر فىردەۋسى «شاھنامە»دە مازداكنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئۇ سۆزلەردە: خۇدا ئالدىدا شاھ ـ گادايىنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكى، ئەيش-ئىشرەت ۋە تىزگىنسىز بايلارنىڭ ھەر قاچان گۇناھقا شېرىك ئىكەنلىكى، ئاچ ـ زار گادايلارنىڭ گۇناھدىن خالى ئىكەنلىكى، گۇناھكار شاھلىقتىن ساۋاب قىلغۇچى گادايلىق ياخشى ئىكەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيادا باراۋەرلىك ئورنىتىشنىڭ مۇھىملىقى بايان قىلىنغان. مازداك ئېلىپ بارغان دىنىي تەشۋىقات ناھايىتى زور نەتىجىگە ئېرىشتى. مازداك ھەرىكىتى ئىراننىڭ پايتەختى كتېسفوندىن باشلاندى، ئاچ ـ يالىڭاچلىقتا قالغان جامائەت قوزغىلىپ چوڭ ئەمەلدارلار، ئاقسۆڭەكلەر ۋە بايلارنىڭ ئاشلىق ئامبارلىرىنى ۋەيران قىلدى. ناھايىتى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە قوزغىلاڭ پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى. مازداك بايلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى نامراتلارغا تەقسىم قىلىپ بەردى. ئىراندا نۇرغۇنلىغان چوڭ يەر ئىگىلىرى ئۆلتۈرۈلدى. زور بىر تۈركۈم يەر ئىگىلىرى ياقا ئەللەرگە قېچىپ كەتتى.

پادىشاھ قاباد ! ئۆزىنىڭ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ قىيىنلىقىنى نەزەرگە ئالدى ـ دە، يەرلىك ھۆكۈمرانلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئۆزىنى مازداك ئەقىدىسىنى ھىمايە قىلغۇچى دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن ئۇ مازداك دىنىي تەرەپدار-

لىرىغا قارشى قوزغالغان ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن ئاغدۇ-رۇپ تاشلىنىپ، ئېفتالىتلارنىڭ قېشىغا قېچىپ باردى.

ئۇ ئېفتالىتلارنىڭ ياردىمى بىلەن قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ هاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، مازداك مۇرىتلىرىغا بولغان پوزىتسىيىسىنى توساتتىن ئۆز-گەرتتى، ئۇ دەسلەپىدە مەخپىي، كېيىنچە ئوچۇق - ئاشكارا هالدا مازداكقا ئەگەشكۈچىلەرنى ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى دەپ قاراپ، ئۇلارغا قارىتا رەهىمسىز كۈرەش ئېلىپ باردى. 529- يىلى، مازداكنىڭ مۇرىت-لىرىغا قارىتا كەڭ كۆلەملىك قىرغىنچىلىق يۈرگۈز-دى. قاباد I ۋاپاسىزلىق قىلىپ، مازداكنى ئۆلتۈرۈۋەت-تى. ئۇنىڭدىن كېيىنلا مازداك هەرىكىتىنىڭ باشقا رەه-بەرلىرىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن هەممە يەر-دە مازداك مۇرىتلىرى ۋە هىمايىچىلىرىنى ۋەهشىيلىك بىلەن قىرغىن قىلىش باشلاندى.

مازداكىزمنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىكى ئەڭ مۇهىم سەۋەبى شۇكى، مازداك مەزهىپىنىڭ قارشى تۇرغىنى فېئوداللىق مۇناسىۋەت بولۇپ، بۇخىل مۇناسىۋەت ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر ياسقۇچى ئىدى. ئەمەلىيەتتە، جامائەتنىڭ باراۋەرلىك تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى ئاشۇنداق مۇقەررەرلىك ئاستىدا ئاللىقاچان يىمىرىلگەن هەمدە ۋاقتى ئۆتكەن جامائە ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش-تىن دېرەك بېرەتتى.

مازداكچىلارنىڭ ئاقىۋىتى يامان بولغان بولسىمۇ، مازداك

قوزغىلىڭى بەرىبىر ئوبىيېكتىپ جەھەتتە ئىلغار خاراكتېر-گە ئىگە ئىدى، شۇڭلاشقا ئۇ خەلقنى زۇلۇم ۋە ئېكس-پىلاتاتسىيىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىش خاراكتېر-گە ئىگە ئىدى.

مازداكىنىڭ ئىدىيىسى ئاھالىلەر ئىچىدىكى نامرات قاتلاملارغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى ھەمدە ئوت-تۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالدى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئالىلقاچان فېئوداللىشىش جەريانىنى باشلىغان ئىدى.

مازداك ھەرىكىتى باستۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، قاباد I نىڭ ئوغلى خۇسراۋI نۆشىرۋان (531—579) نىڭ بىر قاتار ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشى ئارقىلىق ئىراندا فېئوداللىق مۇناسىۋەت مۇستەھكەملىنىشكە باش-لىدى.

5 —— 6 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى-نىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى

5 — 6 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولغان تارىخىي ما-تېرىياللار بىزنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىسىگە مۇ-ناسىۋەتلىك تەپسىلىي مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. شەرقىي ئىران مىللەتلىرى تارقالغان رايونلارنىڭ بەزى-لىرى مۇستەقىل ۋە يېرىم مۇستەقىل ئۇششاق دۆلەتلەر ئىدى. بۇ دۆلەتلەر ئاساسلىقى سوغدىيانا، توخارىستان ۋە خارەزىم ئەتراپلىرىغا مەركەزلەشكەن ئىدى. كۆ-

شان خانلىرى پەقەت ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنىلا قولغا ئالالىدى، بۇ دۆلەتلەرنىڭ پايانسىز رايونلىرى ئەمەلىيەتتە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىدى.

ھەرقايسى بەگلىكلەر ۋە كىنەزلەر قوشۇلۇپ، ئەيـنى ۋاقىتتىكى سوغدىيانانى تەشكىل قىلدى. ئۇ ئۆز ئىـچىگە ئالغان زېمىننىڭ جەنۇبىي چېگرىسى گىسار تاغ تىزمىلىرى ۋە زەرەپشان تاغ تىزمىلىرىغا يېتەتتى. گىسار تاغ تىزمىلىرى سوغدىيانا ۋە توخارىستاننى ئايرىپ تۇ-راتتى. سوغدىيانانىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسى تۈركىستان تاغ تىزمىلىرى ۋە زەرەپشان دەرياسىنىڭ باشلىنىش جايىغا يېتىپ باردى، ئۇنىڭ شىمال تەرىپى قىزىل قۇمـغا①، غەربىي چېگرىسى ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېـقىمىغا يېتىپ باردى.

زەرەپشان دەريا جىلغىسىنىڭ غەربىي قىسمى ۋە تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى قەبىلە ۋە قەۋملەر بەزى ۋاقىتلار-دا بىرلىشىپ ئانچە زور بولمىغان دۆلەت تەشكىل قىلا-دى. ئۇنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركىزى بۇخارا ئىدى. بۇ دەۋردە سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى كۆ-پەيگەنلىكتىن، زەرەپشان دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدى-كى سەمەرقەند شەھىرى كۈندىن كۈنگە تەرەققىي قىلدى. لېكىن بىز بايان قىلغان بۇ مەزگىلدە سەمەرقەند يەنىلا سوغدىلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەر-كىزى بولىدى. ئەرەب تارىخىي ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلە-

① قىزىل قۇم ھازىرقى قازاقىستاننىڭ جەنۇبىي ۋە ئۆزبېكىستاننىڭ شى-مالىغا توغرا كېلىدۇ.

نىشچە، ئەينى ۋاقىتتىكى سوغدىلارنىڭ مەركىزى ماي مورگ بەگلىكى بولۇپ، سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدىكى پار-ساخا دېگەن يەردىكى رىۋداتقا جايلاشقان، ئۇ ئاساسلىق شەھەر ئىدى. ماي مورگ زەرەپشان دەريا ئېقىمى-دىكى باشقا كىچىك دۆلەتلەرگە سېلىشتۇرغاندا سىياسىي جەھەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشى زەرەپشان دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى زور سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئۇنىڭ چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقانلىقىدىن بولسا كېرەك. 451 - يىلى ماي مورگ خانى سوغدىيانادىن جۇڭگوغا ئۆزى بىۋاستە ئەلچى ئەۋەتكەن خانلارنىڭ بىرى ئىدى.

ئوسرۇشانا (ئىستراۋشان) رايونى ماي مورگنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، يەنى جىزاك ۋە لېنىنئاباد ئارىسىدىكى ئويمانلىققا جايلاشقان بولۇپ، هازىرقى ئۆ-رە تۆپە رايونىدا. مۆلچەرلىنىشچە ئۇ زەرەپشان دەرياسى-نىڭ باشلىنىش قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىش (ها-زىرقى شەھرى سەبىز) رايونى قاشقا دەريا جىلغىسى ئىچىدە بولۇپ، ماي مورگنىڭ غەربىي جەنۇب چېگرى-سى بىلەن تۇتىشىدۇ.

7 - ئەسىردە ماي مورگنىڭ پايتەختىلىك ئورنىنى سەمەرقەند ئىگىلىدى، بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەند ناھايىتى كۆچەيدى ۋە گۈللەندى. ئۇنىڭ هۆكۈمرانلىقى پۈتكۈل قاشقا دەريا جىلغىسى ۋە ئامۇر (چارجىۋي) دىكى ئامۇ دەريا ساھىلىدىكى رايونلارنى ئىستىلا قىلدى. سەمەرقەند زەرەپشان دەرياسىنى بويلاپ، ئىستىراخان ۋە كۇشان ئەللىرىنىڭ زېمىنلىرىغىچە يېتىپ باردى.

ئەينى ۋاقىتتا پەرغانىغا قاراشلىق كىچىك رايون-
لار ئىچىدە خوجەند ۋە ئۇنىڭغا تۇتىشىدىغان دېھقانچى-
لىق رايونلىرى ناھايىتى زور رول ئوينىدى. بىنكەنت
شەھىرىنى مەركەز قىلغان چاچ (شاش) رايونى، سىر
دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى چىرچىق دەريا جىل-
غىسىغا جايلاشقان ئىدى، ئىراق رايونى ئۇنىڭ جەنۇ-
بىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ پەرغانە بىلەن تۇتىشات-
تى، ئىراقنىڭ ئوھانگارانا دەرياسى (ھازىرقى ئانگرېن
دەرياسى) ۋادىسىدىكى زېمىنلىرى چاچ بىلەن ئىتتىپاق
تۈزدى.

توخارىستان قەدىمكى باكتېرىيەنىڭ زېمىنلىرىنى
ئىگىلىۋالدى. ئۇنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى ھىندىقۇش تاغ-
لىرىغا، شىمالىي چېگرىسى گېسار تاغ تىزمىلىرىغا،
شەرق تەرىپى كۆچمەن چارۋىچىلار ئولتۇراقلاشقان پا-
مىر رايونىغا، غەرب تەرىپى مۇرغاب دەرياسى ۋە خىر
دەريا بوستانلىقلىرىغىچە سوزۇلدى. توخارىستانمۇ بەزىبىر
مۇستەقىل كىچىك دۆلەتلەرگە ئايرىلدى. ئامۇ دەرياسى-
نىڭ سول قىرغىقىغا باكتېرىيە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ
ئوڭ قىرغىقى بولسا، گېسار دەريا جىلغىسى ۋە سۇرخان
دەريا قىرغىقىدىكى شوغنانىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇ-
نىڭ ئوتتۇرىسىغا بولسا تېرمىز كېنەزلىكى جايلاشقان،
شوغنانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ۋە خىش دەرياسىنىڭ
دىلتىسىغا يېقىن جايدا بولسا كۇبادىيان (قابادىيان) خان-
لىقى بار ئىدى. ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئېقىمىدا ۋاشكېرت ۋە
قۇتتالىيە جايلاشقان ئىدى. ھازىرقى تاجىكىستاننىڭ

شەرقىي جەنۇب قىسىملىرىدا بەدەخشان، شوغنان ۋە ۋاخان بار ئىدى. راشىد ۋە كومېد قىش دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىدا ئىدى (ھازىرقى گارمو ئۆلكىسى چېگرىسى ئىچىدە)، بۇتتېم كېنەزلىكى زەرەپشان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان ئىدى.

ئامۇ دەريا ساھىلىدىكى قىيات (قىر) شەھىرىنى مەركەز قىلغان مۇستەقىل دۆلەت خارەزىم بولۇپ، ئۇ ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان. 3 - ئەسىردىن باشلاپلا خارەزىمگە ئافرىگىت خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقتىن، 3 - ئەسىردىن تارتىپ 9 - ئەسىرگىچە بولغان خارەزىم مەدەنىيىتى ئادەتتە ئافرىگىت مەدەنىيىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىدىكى ئەڭ چوڭ مەركەز مەرۋى ئىدى.

بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۇزۇمىدە ناھايىتى زور دەرىجىدىكى تۈپكى ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، سىياسىي جەھەتتىكى تارقاقلىقنى پەيدا قىلدى. 4 - ئەسىردىن باشلاپلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بەزى رايونلىرىدا فېئوداللىق مۇناسىۋەت پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر، ئارقىلىق خارەزىمدىن كۆپلىگەن قەدىمىي خارابىلىقلارنىڭ تېپىلغانلىقى، مۇشۇ تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ سۆزسىز دەلىل - ئىسپاتىدۇر. ئەينى ۋاقىتتا قەلئە بولسا يېزا، كەنت، مەھەللىلەر ۋە ئادەملەر تۇرىدىغان ئورۇنلارنىڭ ئاساسلىق شەكلىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ باسقۇچتا، بىر مۇنچە مۇستە-

قىل دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ كىچىك ھويلا - ئاراملىرى بىر يېڭى مەھەللىنى تەشكىل قىلغان. بۇ مەھەللىلەر كىيىنچە يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن ئىلگىرىكى چوڭ ھويلا - ئاراملاردىن تەشكىللەنگەن مەھەللىلەرنىڭ ئورنىنى باسقان ئىدى، ھەر بىر يۇرۇش ھويلىدا كۆڭگۈرىلىك مۇنار بولۇپ، مۇستەھكەم ھويلا تېمىنى بازا بولۇپ تۇتۇپ تۇراتتى. بۇ مەھەللىلەر ئەتراپىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر ۋە باغلار ئېرىقلارنى بويلاپ ئېچىلغان ۋە بەرپا قىلىنغان بولۇپ، كۆلىمى 20 — 30 كىۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى، بۇنداق مەھەللىلەردە بىردىن ئائىلە باشلىقى تۈزۈمىدىكى ئائىلىلەر، يەنى كادخۇد باشچىلىقىدىكى كادلا ئولتۇراقلاشقان، بۇ ئائىلە ئەزالىرى كادۋار دەپ ئاتىلىدىغان چاكار ۋە قۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى.

سۇ مەنبەسى ۋە دېھقانلارنىڭ مەھەللىلىرىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، ئاقسۆڭەكلەر ئۆزلىرىنىڭ مۇستەھكەم، پۇختا قورغانلىرىنى چوڭ ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ باشلىرىغا سېلىشۋالاتتى. مۇشتۇمزور يەر ئىگىلىرى، زامكالار مۇشۇ جايلاردا ئولتۇراتتى.

قۇللۇق تۈزۈم مۇناسىۋىتىدىن فېئوداللىق مۇناسىۋەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئالاھىدىلىك ئىقتىسادنىڭ مەركىزى شەھەرلەردىن يېزىلارغا يۆتكىلىشىدە، يېپىق ناتۇرال ئىگىلىكىنىڭ كۈنسايىن كۈچەيگەنلىكىدە ئىپادىلەندى. بۇخىل ناتۇرال ئىگىلىك يەر ئىگىلىرىنىڭ قورغانلىرىنى چۆرىدەپ راۋاجلاندى. بۇ جەريانىنىڭ ئىپادىلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە رايونلىرىدىن تاپ-

قىلى بولدۇ. بۇنىڭدىن، شەھەر قول ساناﺋﯩتىنىڭ، را-يونلار ئارىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقى-نى، ھەتتا بەزى شەھەرلەرنىڭ ۋەيران بولغانلىقىنى، شۇنى-داقلا، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەنگە ئوخشاش، سىياسىي جەھەتتە يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ پارچىلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ھەر بىر چوڭ شەھەر، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدىكى رايونلارنىڭ ھەممىسىدە مۇستەقىل دۆلەتلەر قۇرۇلدى. لېكىن بۇ باسقۇچتىكى تەرەققىيات تەكشى بولمىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بەزى شەھەر ۋە رايونلاردا قول ساناﺋەت داۋاملىق ئېشىپ، تاشقى سودا سىستېمىسىمۇ داۋاملىق راۋاجلاندى. كېيىن-چە، بولۇپمۇ 6 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ فېئودال-لىق مۇناسىۋەتنىڭ يەنىمۇ بىر قەدەر تەرەققىي قىلىشى-غا ئەگىشىپ، يېڭى ئىگىلىك ئاساسىدىكى ئىقتىساد ۋە مەد-ەنىيەتتە ئىلگىرىلەش بارلىققا كەلدى.

ئېفتالىتلار دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا يېزا ئىگىلىكى، قول ساناﺋىتى ۋە مەدەنىيىتى

ئېفتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى دېپسەندە قىلغاندىن كېيىن، ئاھالىلەردىن كۆپ مىقداردا باج يىغ-ۋالغان بولسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دېھقانچىلىق رايون-لىرىدىكى مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىغا ئارىلاشمىغان ئىدى.

ئەمگەكنى تىرىشىپ سۆيىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا مىل-

لەتلىرى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئىمپېرىيالىستلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ پەيدا قىلغان جاراھەتنى ساقايتىۋالدى.
5 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىلا ئىقتىسادىي تۇرمۇش مەلۇم دەرىجىدە ئەسلىگە كەلدى. سۇغىرىلىدىغان يەرلەرگە بۇغداي، تېرىق، ئارپا، پۇرچاق، بېدە تېرىلدى. ئۇندىن باشقا يەنە كېۋەزمۇ تېرىلغان بولۇشى مۇمكىن، دېھقانچىلىقتا، كۆپلىگەن چوڭ - كىچىك سۇغىرىش تورلىرىنى بەرپا قىلىش، ئارقىسىدىن ئېگىزرەك جايلاردىكى دەريالاردىن كەڭ كۆلەمدە پايدىلىنىشتىن باشقا، بەزىبىر سۇ كەمچىل رايونلاردا يەنە يەر ئاستى سۇلىرىدىن پايدىلىنىشنى يولغا قويۇپ، بۇ يەرلەردە كارىز قازدى.
كارىز يەر ئاستى سۈيىنى يەر ئۈستىگە ئېلىپ چىقىدىغان يەر ئاستى ئۆستىڭىدۇر. كارىز ياسىغاندا، ئالدى بىلەن بىرسى بىلەن يەنە بىرسىنىڭ ئارىلىقى 3 —4 مېتىردىن ئېشىپ كەتمەيدىغان كۆپلىگەن قۇدۇقلارنى قېزىپ، ئاندىن كېيىن بۇ قۇدۇقلارنى ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇپ يەر ئاستى ئۆستەڭ ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇخىل سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى زىرائەت ئېتىزلىرىغا بارىدىغان ئارىلىقنى نەزەرگە ئالغان ھالدا ياسالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئون كىلومېتىردىن 15 كىلومېتىرغىچە كېلەتتى، ئايرىملىرى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق ئىدى. قىش ۋە ئەتىياز پەسىللىرىدە تاغلاردا توپلانغان قار - مۇزلار بولسا كارىزلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان ئاساسلىق مەنبە ئىدى. قايراقلارنىڭ تېگىدىن قېزىپ ياسالغان كارىزلار سۇنى تۇزلەڭلىكلەرگە يەتكۈزۈپ بېرەتتى.

كارىزلار ئارقىلىق يەر سۈيىنى باشلاپ تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغىرىش ئۇسۇلى ناھايىتى زور مىقداردىكى ئەمگەك كۈچىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىگە قاراپ ئېيتقاندا، بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ قۇرۇلۇشنى مىسىرنىڭ ئەل ئېھراملىرى بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشقا بولىدۇ دەپ قارايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينى زاماندىكى كارىز بىلەن يەر سۇغىرىش ئۇسۇلىنى ھازىرقى كۈندىمۇ بۇ يەردىكى قۇرغاق رايونلار ساقلاپ قالدى①. مەسىلەن، تۈركمەنىستان جۇمھۇرىيىتىدە، شۇنداقلا ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ نۇر ئاتا رايونىدا كارىز سىستېمىسى ھازىرغىچە رول ئويناۋاتىدۇ. مۆلچەرلىنىشىچە، بۇ يەرلەرگە ئېففتالىتلار كېلىشتىن بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەر جۇڭگو ھەم موڭغۇلىيە رايونلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولۇپ، كارىز بىلەن سۇغىرىش ئۇسۇلى تۇرپاندا (جۇڭگو تۈركىستانىغا جايلاشقان) قوللىنىشقا باشلىغان، ئۇ يەرمۇ تۈركمەنىستانغا ئوخشاش ھازىرغىچە كەڭ كۆلەمدە كارىزدىن پايدىلىنىۋاتىدۇ.

تاجىكىستاننىڭ تاغلىق رايونلىرىدا يەنە باشقىچە بىر خىل يەر ئاستى سۇغىرىش ئېرىقلىرى بولۇپ، ئۇنىمۇ كارىز دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار، بىر قاتار قەدەممۇ قەدەم تۆۋەنلىگەن قۇدۇقلاردۇر. لېكىن ئۇنىڭ ئۇنۇمى كا-

---

① بەزىلەر كارىزنى ئوتتۇرا ئاسىياغا ۋە شىنجاڭغا ئىران يەرىدىن كەلگەن، بۇ يەردىن كەلگەن دەيدۇ. كارىزنىڭ ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ پەيدا بولغان يېرىدە تۇرغانلىقى، بۇ گەپنىڭ ئاساسى يوقلۇقىنى پاكىتلىق رەت قىلىدۇ.

—— تەرجىمە تەھرىرىدىن.

رىز ئارقىلىق يەر ئاستى سۇ ئېقىمىغا ئۆتۈپ سۇ قاتلىمى-
دىن سۈنى ئاز - ئازدىن جۇغلاپ يەر يۈزىگە ئېلىپ
چىقىشتا ئەمەس، بەلكى مەلۇم مول سۇ مەنبەسىدىن سۇ
ئېلىش ۋە يەر ئاستى ئېرىقلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن
سۈنى بەلگىلەنگەن سۇغىرىش مەيدانلىرىغا باشلاپ بې-
رىشتا، بۇنداق كارىزلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى شۇ جاي-
دىكى يەر شەكلىنىڭ ئادەتتىكى ئۇسۇل بويىچە يەر ئۇس-
تىدە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ياساشقا يار بەرمىگەنلىكى-
دىن بولغان. هازىرقى پەنجىكەنت ئەتراپىدىكى توقسان
كارىز بولسا، خۇددى شەرقىي تۈركىستان ۋە تۈركمە-
نىستاندىكى كارىزلارغا ئوخشايدىغان قەدىمكى زامان
سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئۈلگىسىدۇر. سۈنىڭ كې-
لىش مەنبەسى مەرغىلان دەرياسى ئىدى. چارە باغ كەنت
بازىرى ئەتراپىدا كىشىلەر سۈنى تۆت كىلومېتىر ئۇزۇن-
لۇقتىكى يەر ئاستى سۇغىرىش ئېرىقى بىلەن دەريا قى-
نىغا باشلاپ كېلىپ، پەنجىكەنتكە يىراق بولمىغان يەر
ئۆستەڭگە چىقىرىپ، نەچچە مىڭ گېكتار يەرنى سۇغارغان.
پەنجىكەنت رايونىغا جايلاشقان، پەنجىكەنت كۆخ-
نا (كونا پەنجىكەنت) دېگەن يەردە هازىر تاشلىنىپ
كەتكەن يەر ئاستى سۇغىرىش ئۆستىڭى بولسا تاجىكىس-
تاننىڭ تېخىمۇ كۆزگە كۆرۈنگەن قەدىمكى زامان دېهقان-
چىلىق مەدەنىيەت ئاسارە - ئەتىقىسىدۇر. بۇ سۇغىرىش
ئۆستىڭى زەرەپشان دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى شې-
غىللىق جايغا ياسالغان. ئۆستەڭنىڭ نورىغا 2 — 3
ئادەم كەڭ كۆشادە سىغىدۇ. بۇنداق ئەهۋالدا مۇشۇن-

داق ئۈستەڭنى ياساش ئۈچۈن، زور مىقداردىكى ئەمگەك كۈچىگە ئېھتىياجلىق بولغان. ئىلگىرى مۇشۇنداق ئۈس- لەردىن پايدىلىنىپ پايانسىز يەرلەر سۇغىرىلغان. ئۇ- نىڭ ياسالغان يىلى يىراق ئۆتمۈشكە مەنسۇپ. تۆۋەن- دىكى ئەھۋال مۇشۇ نۇقتىنى ئىسپاتلايدۇ: بۇرۇنقى سۇ مەنبەسى زەرەپشان دەرياسىدىن سۇغىرىش ئۈستەڭلىرىگە ئېقىپ كىرگەن. ھازىرقى زەرەپشان دەرياسىنىڭ دەريا ئېقىنى سۇغىرىش ئۈستەڭلىرىنىڭ ئاستى سۇ يۈزىگە قا- رىغاندا بىر مېتىردىن كۆپرەك تۆۋەنلەپ كەتكەن. بۇمۇ بۇ ئۈستەڭنىڭ ئىشلىتىلىشتىن توختاپ قالغانلىقىنىڭ سەۋە- بىدۇر. كىشىلەرنىڭ بىلىدىغانلىرىغا ئاساسلانغاندا، ھا- زىرقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى دانگار ياپلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى، كەنت گۇرت رايون- لىرىنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ خىل تىپتىكى ئۈستەڭلەر بار.

ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئەجدادلىرىنىڭ كان قېزىش سانائىتى جەھەتتىكى نەتىجىسىمۇ ئاز ئەمەس. جۇڭگونىڭ تارىخنامىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ تۆمۈر ۋە نېفىت قازغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. خوجەند (ھازىرقى لېنىنئاباد) ئەتراپىدىكى تاغلاردىن مىس ۋە كۈمۈش، بەداخشاندىن لۇجەر ۋە قىزىل ياقۇت قې- زىلغان.

تۆمۈر تاۋلاش ۋە ساپال قورال ئىشلەپچىقىرىش، مىس قورال ياساش شۇنداقلا باشقا قول سانائەت ئىش- لىرى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ كۆلەمدە تەرەق-

قىلغان. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر بۇ باسقۇچ-
تا خوجەندتە زەرگەرلەر ۋە ئۇنىڭچە - مەرۋايىت ئۇستى-
لىرى ئىشلەيدىغان مەخسۇس كارخانا رايونلىرى مەۋ-
جۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. «كېيىنكى خەن سالنا-
مىسى» دا ئېيتىلغانغا ئوخشاش، ئەينى ۋاقىتتا «رەڭلىك
ئەينەك» (ساپال قاچىلارغا بېرىلىدىغان سىر) سۈرىيىدىن
جۇڭگوغا توشۇلاتتى. ئۇنداقتا 5 - ئەسىردىكى يۇقىرى
سۈپەتلىك ئەينەكلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىن جۇڭگوغا كىر-
گەن. جۇڭگونىڭ تارىخىي كىتابلىرىدا، سۈيەت جەمەت-
تىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەينەكلىرى غەرب
ئەللىرىدىن كىرگۈزۈلگەنگە قارىغاندا كۆپ ياخشى ئىدى
دەپ كۆرسىتىلگەن. 5 - ئەسىردىن باشلاپلا جۇڭگولۇقلار
ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىدىن ئەينەك ياساشنى ئۆگىنى-
ۋالغان. 424 - يىلى جۇڭگوغا بارغان سوغدى سودى-
گەرلىرى جۇڭگو خانى تەيۋۇدىنىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن،
جۇڭگو ھۈنەرۋەنلىرىگە ئەينەكچىلىك تېخنىكىسىنى ئۆ-
گەتكەن.

ئېفتالىتلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە سوغدى
يېزىقى ھەرپىنى قوشۇپ يېزىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئى-
دى. خارەزىم ھەرپلىرى ئىچىدە شۇنىڭغا ئوخشاش
جەريان يۈز بەرگەن ئىدى، بۇنداق تەرەققىيات سودى-
گەرلىك بىلەن شۇغۇللانغاندا پەيدا بولغان «كەسپنامە»
يېزىشنىڭ ئېھتىياجى ئارقىسىدا يۈز بەرگەن ئىدى. تو-
خارىستان رايونىدا ھىندى يېزىقىغا ئوخشاش ھەرپلەر
كەڭ كۆلەمدە تارقالدى.

تارىخي ھۆججەتلىك ماتېرىياللار ۋە ئارخېئولوگىيە-
لىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بىز چوڭقۇر ئىشەنچە
بىلەن ۋە گۇمانسىز ھالدا شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بۇ
ۋاقىتلاردا ئورغۇنلىغان دىنىي، تارىخي ۋە ئاسترونومىيە
كىتابلىرى قاتارلىق ئەسەرلەر سوغدى تىلى ئارقىلىق
ئىجاد قىلىنغان، لېكىن كېيىنچە بۇ ئەسەرلەر يوقىلىپ
كەتكەن ياكى ئەرەب ئىستىلاچىلىرى تەرىپىدىن نابۇت
قىلىۋېتىلگەن.

تەسۋىرىي سەنئەت ۋە بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تە-
رەققىياتى بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. سوۋېت
ئىتتىپاقى ئارخېئولوگىيە ئالىمى ۋ. ئا. شىشكىن بۇخارا-
نىڭ غەربىي شىمالىدىن 35 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى
جايدا، كۆچمە قۇملار بېسىپ كەتكەن ۋاراخشا قەدىمكى
شەھەر خارابىسىدىن زور مىقداردىكى قەدىمكى زامان
ئەسەرلىرىنىڭ پارچىلىرىنى تاپتى، ئۇنىڭغا ھەرخىل
گېئومېترىيىلىك شەكىل، ئۆسۈملۈك، بېلىق، ئات، ئادەم
ۋە ئادەم باشلىق قۇشلار سىزىلغان. بۇ رەسىم پارچى-
لىرى ئىچىدە ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىكى راست ئادەم-
گە ئاساسەن ئوخشايدىغان، چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاي-
دىغان ئاتلىقلارنىڭ سۈرىتىدۇر. م. ئې. ماسۇنىڭ پىكى-
رى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ رەسىم پارچىلىرى زەرەپشان
دەرياسى جىلغىسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى ھۆكۈمرانلار-
نىڭ ئوردىسىنى زىننەتلەيدىغان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ
بىر قىسمى ئىدى. بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۆرمەتلەيدىغى-
نى بۇخارا قۇدايىتى (خانى) ئىدى. ۋاراخشادىن تې-

پىلغان نەرسىلەر نارشاخىنىڭ، ۋاراخشادا «ئىنتايىن ھەشەمەتلىك بىر ئوردا بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە يەرگە داڭقى چىققان ئىدى»① دېگەن خاتىرىسىنى ئىسپاتلىدى. نارشاخىنىڭ باھاسى ۋە ئۇ تاپقان قالدۇق رەسىم پارچىلىرىغا ئاساسلىنىپ، بۇ ئوردىنى سوغدىيانا بىناكارلىق تېخنىكىسى ۋە سەنئىتىنىڭ ئەڭ ياخشى قەدىمكى ئىزى دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

سەمەرقەندتىكى ئافراسىياب قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش جەريانىدا تېپىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا زارا ئاستەرا دىنىي مۇرىتلىرىنىڭ كىچىك تاۋۇتلىرى «ئاستا دوناخ» لىرىنىڭ ئۈستىگە ئويۇلغان زىننەت بۇيۇملىرى، يەنى سېغىز تۇپىنى قىزدىتىپ ياسىغان كىچىك ئادەم ھەيكىلىمۇ ئىنتايىن نەپىس ۋە بەدىئىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر ئەينى چاغدىلا مەدەنىيەتنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا تۇراتتى، بۇنى باشقا ھەر خىل پاكىتلار ئىسپاتلايدۇ. يەنە شۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ ھازىرغىچە ساقلىنىپ تارقىلىپ يۈرگەن بۇددا دىنى، مانى دىنى ۋە خىرىستىئان دىنىنىڭ قەدىمكى ھۆججەتلىرىمۇ بۇ ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرەلەيدۇ. بۇ ھۆججەتلەر سوغدى ھەرپى بىلەن يېزىلغان. سوغدى ھەرپى ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ، شەرقىي تۈركىستاندىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان.

① مۇھەممەد نارشاخى: «بۇخارانىڭ يەر شەكلى ۋە تارىخى» 1892 - يىلى، پارىژ، تاجىكچە نەشرى 15 - بەت.

شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇشۇ دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ساسانىلار خاندانلىقىدىكى غەربىي ئىرانلىقلارغا مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. مەسىلەن، پىلىچىلىك كەسپى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئىرانغا تارقالدى. ئىراندىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي داستانلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ ئىجادىيىتىنى روشەن ھالدا قوبۇل قىلدى، بولۇپمۇ خارەزىم ۋە سوغدىيانانىڭ ئەسەرلىرىنى قوبۇل قىلدى، بۇنىڭدىن مەيلى ساسانىلار مەدەنىيىتى ياكى ئاھمانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت بولسۇن، كۆپ تەرەپلەردىن ھەممىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى ئىبلىس بارغان پائالىيەتلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

VIII باب تۈرك خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى، سوغدىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

(6 — 7 - ئەسىرلەر)

غەربىي تۈرك خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ شەرقىي ئىران مىللەتلىرىگە يېقىنلىشىشى

ئىفتالىتلار دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ مۇستەھكەم ئىق-

تىسادىي بازىسى بولمىغانلىقتىن، ئىشغالىيەت رايونلىرىدا يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ قۇدرەتلىك دۆلىتى 6 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى ئاخىرلىشىش مەزگىلىدىن باشلاپ خارابلىشىشقا يۈزلەندى. ھىندىستاندىكى بېگىملىك جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئالدى بىلەن ئېفتالىت خاقانى ماھىرا كۇلۇنى پەنجاپتىن قوغلاپ چىقىرىپ، مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. تەخمىنەن 540 - يىلى ئېفتالىتلار دۆلىتى كۆچمەن تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر يىراق قەدىمكى زاماندىن باشلاپلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ ئەزەلدىنلا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى ۋە قەۋملىرى بىلەن قوشنا ياشاپ كەلگەن ئىدى. 6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا، جەنۇبىي سىبىرىيە، موڭغۇلىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈرك خاقانلىقى دەپ ئاتىلىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ زور سىياسىي ئىتتىپاقى مەيدانغا كەلدى. بۇ قەبىلىلەر ئىچىدىكى كۆپلىگەن قەبىلىلەر مىللەت مۇناسىۋەت تەرەپلىرىدىن ئالغاندا، ئىتتىك تەركىبى بىر ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقىدىكى بايلىق، ئىلگىرى باشقا قەبىلىلەرنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلغىنىغا ئوخشاشلا، تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرىنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغىدى.

563 — 567 - يىللىرىدا تۈركلەر ئېفتالىتلارنى تارمار قىلدى ھەم ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرىنى تازىلىدى. دۆلەت ھاكىمىيىتى تۈرك خاقانلىرىنىڭ

قولىغا ئۆتتى. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، 588 - يىلى تۈرك خاقانلىقى ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى؛ بۇ بولسىمۇ موڭغۇلىيىنى مەركەز قىلغان شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان، يەتتە سۇنى مەركەز قىلغان غەربىي خاقانلىقتىن ئىبارەت ئىدى. تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرى ئىگىدارچىلىق قىلغان بارلىق رايونلار خاقانىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى باشقۇرىدىغان نۇرغۇن سۇيۇرغاللىق يەرلەرگە ئايرىۋېتىلدى.

تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىنىڭ سەركەردىلىرى بولۇپ، ئۇلار خاقان ياكى خانلار خانى دەپ ئاتىلىدىغان ئەڭ ئالىي بىر ھۆكۈمرانغا ئىتائەت قىلاتتى. جۇڭگونىڭ تارىخنامىلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، خاقان سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن، خاقاننى قەبىلە باشلىقلىرى يىغىنى — «قۇرۇلتاي» سايلىغانلىقى مەلۇم. «قۇرۇلتاي» نىڭ مەمۇرىي — باشقۇرۇش تەرەپلەردە ھېچقانداق كۆپ رولى يوق ئىدى، كۆپلىگەن سورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە خاقان مۇستەقىل ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن قارار چىقىراتتى. خاقاننىڭ ئائىلە ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، شۇنداقلا ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ يولباشچىلىرى «ئەل» دەپ ئاتىلىدىغان ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنى تەشكىل قىلغان. «ئەل» سۆزى دۆلەت، ئۇرۇقداش جەمەت ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى دېگەن مەنىگە ئىگە. دەسلەپتە، بۇ ئاتالغۇنى قوللىنىپ قەبىلىلەر ياكى ئۇرۇقداشلىق جامائە تەشكىلاتىنىڭ نامىنى ئاتايتتى. بۇ تەشكىلات ئىچىدە سىنىپىي مۇناسىۋەت ئاللىقاچان

مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان: كېيىنچە، پەقەت شۇنىلا قوللىنىپ خاقانىنىڭ ئائىلە ئەزالىرىنى، ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە خاقانغا مەنسۇپ بولغان قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى (بەگلەر) نى كۆرسىتىدىغان بولدى. خاقانلىقنىڭ ھەربىي كۈچلىرى ئاساسلىقى كۆچمەن چارۋىچىلاردىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار «بۇدۇن» دەپ ئاتالدى. «بۇدۇن» سۆزى تۈرك تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كۆپلىگەن مەيدانلاردىكى سۇپەتلەش سۆزلىرىدە «قارا» بىلەن قوشۇلۇپ «قارا بۇدۇن»، يەنى «قارا خەلق» (پۇقرا دېگەن مەنىدە) دەپ يېزىلاتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ھۆكۈمرانلار قاتلىمىنى ئىپادىلەيدىغان «ئەل» سۇپەتلەش سۆزى «كۆك» ياكى «تەڭرى»، نامى بىلەن ئىشلىتىلگەن.

تۈرك خاقانلىقىغا قوشۇلغان قەبىلىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن تۈركلەرنىڭ ئاللىقاچان ئۆز يېزىقى مەيدانغا كەلگەن. ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە قەھرىمانلار ھەققىدىكى داستانلىرى بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەرلەر ۋە دېھقانچىلىق بوستانلىقلىرى تۈرك خاقانلىقىغا بېقىناتتى، بېقىنىشنىڭ ئاساسلىق شەكلى تۈركلەرگە خىراج تاپشۇرۇش ئىدى. تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى خىراج يىغىۋېلىشتىن باشقا يەنە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ سودا مۇناسىۋەت ئېلىپ بېرىشتىكى ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولاتتى. بۇ كۆچمەنلەرنىڭ ياپلاقلىرى بىلەن مۇقىم ئولتۇراقلاشقان

ئاھالىلەر ئارىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتىدە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر ئاساسلىق رول ئوينىدى.

6-ئەسىردە، ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى شەرقىي ئىراندىكى مىللەتلەردىن تەشكىل تاپتى. لېكىن، مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈرك مىللەتلىرى ۋە شەرقىي ئىران مىللەتلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز قوشۇلۇش جەريانى باشلاندى، كېيىنچە، مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى. بۇرۇنقى ئاشۇ ۋاقىتلاردا، كۆپلىگەن رايونلاردا ئىككى خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەر مەيدانغا كەلدى.

ئاشۇ مەزگىلنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى ۋە يەرلىك فېئوداللارنىڭ ئۆز ئارا يېقىنلىشىشىدىن ئىبارەت بولدى. تۈرك خاقانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدە سوغدىيانا ئاقسۆڭەكلىرى تۈرك خاقانلىقىنىڭ مەسلىھەتچىلىرىگە ئايلاندى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوغدىيانا ۋە خارەزىمدىكى ئەمگەكچىلەر بىلەن بەزى رايونلاردىكى دېھقانچىلىق قىلىشقا يۈزلىنىشكە باشلىغان ۋە مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تۈرك كەمبەغەللىرى ئارىسىدا قويۇق مۇناسىۋەت پەيدا بولدى. جۇڭگو خاننىڭ كۆپ قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەشكە ئۇرۇنغان خام خىيالىغا قايتۇرما زەربە بېرىش (بەزىدە ئۇلار غەلىبىگىمۇ ئېرىشكەن، بولۇپمۇ 657-يىلى تۈركلەرنى يەڭگەندىن كېيىن) ۋە ئۆز رايونىنىڭ

مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا، تۈرك ۋە سوغـ
دى جەڭچىلىرى دائىم بىرلىكتە جەڭ قىلدى.

تۈركلەر قەدەمـمۇ قـەدەم مۇقىم ئولتۇراقلىششقا باشلىدى. جۇڭگو ساياھەتچىـسى شۈەن جۇاڭ 630 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئۆتكەندە، ھازىرقى قىرغىزىسـتان ۋە قازاقىستان چېگـرىـسى ئىچىدە نەچچە ئون شەـھەرنى ساياھەت قىلغان، ئۇ يەردە پەقەت بەزى كۆچـمەنلەرنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرگەن. تارىخي ماتېرىـياللاردا خاتىرىلەنگەنگە ئوخشاش، چۇ دەريا قىرغىقىدا سويـئاپ شەھىرى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسـىيادىكى دۆلەتلەر، جايلار ۋە باشقا رايونلاردىكى سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ماللىرىنى بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىپ، مۇشۇ شەھەردە سودا قىلغان. بۇ جاي تۈرك خاقانلىقىنىڭ مەركـىزى ئىدى. ھازىرقى جامبول شەھىرىگە جايلاشقان (بورۇنقى ئاۋۇلـئاتا) تاراز شەھىرى ئاشۇ دەۋردىكى ئەڭ زور سودا مەر كىزىنىڭ بىرسى ئىدى دەپ قارالماقتا.

6 — 7 - ئەسىرلەردىكى تۇخارىستان ۋە خارەزىم

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە بەزى ئاپتورلارـنىڭ ئىسپاتلىرىدا، 6 — 7 - ئەسىرلەردىكى تۇخارىستان، خارەزىم ۋە سوغدىيانانىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تۇرـمۇش ھالىتى ئېچىپ بېرىلدى.

تۇخارىستان توغرىسىدا شۈەن جۇاڭنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، تۇخارىستان كىچىك دائىرىدىكى

24 يېرىم مۇستەقىل فېئوداللىق بەگلىككە ئايرىلغان، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلغان. بۇ يەردە ھازىرقى تاجىكىستاننىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى تاغلىق رايونلاردىكى بەگلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىش ئالاھىدە زۆرۈر. قەدىمكى زاماندىن ساقلىنىپ قالغان قىزىقارلىق ماتېرىياللار بۇ يەردىكى ھەر قايسى ئورۇنلاردا ئالىقاچان تاغلىق رايون قول ـ سانائىتى، ئالتۇن قېزىش (قوتتالىيەدە) ۋە تۆمۈر (شۇماندا) قېزىش راۋاجلانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

6 ـ ئەسىردىن تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن ھىندىستان تارىخىي داستانى «ماھابخاراتا»دا توخارلارنى «تۆمۈرچىلەر ۋە تۆمۈر توشۇغۇچىلار» دەپ ئاتىغان.

7 ـ ئەسىردىكى جۇڭگو تارىخىي ماتېرىياللىرىدا، قۇتتالىيە (خەنزۇ يېزىقىدا خۇتولۇ دەپ ئاتالغان) رايونى تىلغا ئېلىنغان. ئۇ ۋاخىش دەرياسى ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىغا جايلاشقان؛ تىلغا ئېلىنغان شەھەرلەر ئىچىدە پەھلىماھ (پارگار)، (ھازىرقى پارھار) كالاقىيان (ھازىرقى خۇلبۇك، كۇلياب ئەتراپىدا)، يەنە خائوش دەرياسى (ۋاخىش دەرياسى) تىلغا ئېلىنغان. بۇ جۇڭگو تارىخىي ماتېرىياللىرىدا قوتتالىيەدىن «دولان ئېتى، قىزىل يىلپىز چىقىدۇ. ئۇ يەردە تۆت چوڭ تۇزلۇق تاغ بولۇپ، بۇ تاغدىن قارا تۇز چىقىدۇ» دەپ بايان قىلىنغان.

تېخىمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئەرەب تىلىدا يازىلغان ئاپتورلار (مەسىلەن 9ـ ئەسىردىكى خارداد بەخ)

قۇتتالىيە رايونىدىكى ئالتۇن قېزىش ئىشلىرى ۋە سودا ئىشلىرى ھەققىدىكى قىزىقارلىق خاتىرىلەرنى نەقىل كەل- تۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ (بۇ خاتىرىلەر بىز تەتقىق قىلى- ۋاتقان دەۋر ھەققىدە توختالغان):

«ئۇنىڭ (ۋاھاد كەنتى) ئاھالىلىرى ... جەيھۇن دەرياسى بويىغا كەلدى. ئۇلار قىرقىلمىغان ئۆچكە تېرى- لىرىنى ئېچىپ ئەتراپىنى قوزۇققا مەھكەم باغلىدى. ئۇلار ئىچىدىن بىر ئادەم دەرياغا چۈشۈپ ھېلىقى ئۆچكە تېرىسىنىڭ ئۈستىگە سۇ قۇيدى، باشقا ئادەملەر سۇنى قوچۇشتى ۋە سۇنى تۆكۈۋەتتى. بۇ سۇ دۇغ ۋە ئېغىر ئىدى. ئۇلار قىرقىلمىغان تېرىگە سۇدىن چۈشكەن ئال- تۇننىڭ زاھىر بولغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، تېرىنى يەرگە يېيىپ قۇرۇتتى، تېرە قۇرۇغاندىن كېيىن تېرىدىكى قۇم ۋە ئالتۇننى ئەيلەنگەن يەنە بىر تېرىنىڭ ئۈستىگە قاقتى، ئۇلار سۇدىن سۈزۈۋالغان كېپەك ئالتۇن ئەيلەن- گەن تېرىگە چۈشتى، تېرىدىكى ئالتۇننى يىغىۋالدى. بەلخ- تىكى كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە بۇ تازا ساپ ئالتۇن ئىدى.» ①.

«... ئۇلار (سودىگەرلەر) قۇتتالىيە شەھىرىدىن شەھەرنىڭ ئەتراپىغا بېرىشتا...... قۇتتالىيەدىن بىر - بەرە- سەخ (6 — 8 كىلومېتىر) يىراقلىقتىكى جايغا باردى. ئۇنىڭدىن كېيىن سودىگەرلەر چوڭ دەريا بويىدىكى تاغقا كەلدى. بۇ تاغقا كېلىپ ساياھەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن تۈجۈرلار (ياۋايىلار، غەيرىي ئەرەبلەر – غاپوروپىنىڭ

① «خارداد بەخ» دېگەن كىتابنىڭ ئەرەبچە نەشرى 179 – بېتىدىن.

ئىزاھاتى)دىن باشقا ھېچكىم بۇ تاغقا چىقالمىدى.
سودىگەرلەر ئۇلارنىڭ (تۇجۇرلار – غاپ-ورووپىنىڭ ئىزاھاتى) جايلىرىدا توختاپ ھاردۇق ئالدى ۋە ئۇلارنى ياللاپ ماللىرىنى ۋە تاۋارلىرىنى ئۈستىگە ئېلىپ چىقتى. ئۇلار تاغقا چىققاندا، ... ھەر بىر كىشى 30 «مەن» ئېغىرلىقتىكى يۈكنى يۈدۈپ تاغنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىلىرىغا چىقتى. ئۇلار تاغ ئۈستىدە توختىغاندا ئالدىنئا - لا شوغنان ئاھالىلىرى بىلەن كېلىشكەن بەلگىلىسىگە ئاساسەن، ئىككى تەرەپنىڭ ھەممىسى كۆرەلەيدىغان بەلگە ئورۇنلاشتۇردى. شوغنانلىق ئادەملەر بۇ بەلگىنى كۆرۈپلا، سودىگەرلەرنىڭ تاغ چوققىسىغا يېتىپ بارغانلىقىنى بىلىۋال- دى. ئۇلارنىڭ ماڭىدىغان يولى پەقەت بىر ئادەمنىڭ ئاياغ ئىزىچىلىك كەڭلىكتە ئىدى. سودىگەرلەر ئۇ يەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، تۇجۇرلار نەرسە - كېرەكلىرىنى يۈدۈپ، ئۇلارنى تاغ چوققىسىدىن دەريابويىغا يېقىن جايغا باشلاپ كېلەتتى، تۇجۇرلار سودىگەرلەرنى كۈتۈۋالغاندا، دەريادىن ئۆتۈشكە كۆندۈرۈلگەن تۆگىلەرنى ئېلىپ ماڭ- دى. مۇھاپىزەتچىلەر تۆگىگە مىنىپ دەريادىن ئۆتتى. دەريادىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن ھەر ئىككى تەرەپ يازما توختام ئىمزالاشتى. سودىگەرلەر تاۋارلىرىنى ۋە ماللى- رىنى تۆگىگە ئارتىپ دەريادىن ئۆتتى. ئۇندىن كېيىن ھەربىر سودىگەر ئۆز يوللىرىغا كەتتى. بىر سودىگەر جۇڭگو تەرەپكە كەتتى، باشقا سودىگەرلەر مولتانغا كەتتى».
بۇ دەۋردە توخارىستان يەرلىك تىلغا مەنسۇپ يېزىق داۋاملىق تەرەققىي قىلدى. ھەتتا 7- ئەسىرگە

كەلگەندىمۇ، ئەرەب تىلىدا يازىدىغان ئاپتور سامانى باشقىرتى تەسۋىرلىگەن (ھازىرقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ فەيز ئاباد ئەتراپىدا)دە، يەنە «ئىسلام دىنى شۇ يەردە تارقىلىشقا باشلىنىشتىن بۇرۇنقى، ئەسلىدە مەۋجۇت بولغان كىتابتا يېزىلغان مەشھۇر يېزىقنى تىلغا ئالغان.

خارەزىم تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدە ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان جاي ئىدى. ئافرىگد خاندانلىقى يەنىلا بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى. بۇ يەردە فېئوداللىق مۇناسىۋەت تەركىبى يەنىلا كۆپەيگەن ئىدى. بۇ يەردىكى مەھەللىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى يۇقىرىدا تەسۋىرلەنگەنگە ئوخشاش چوڭ ـ كىچىك قورۇق، كەنت، قورغانلارغا ئوخشايتتى. قورۇق (كوخ) نىڭ ئەتراپىدىكى تام ئىچىگە ئادەم ئولتۇرىدىغان مۇنار (كېشك) ياسالغان ئىدى. بۇخىل مۇنارنىڭ ئۆلى قېلىن ۋە ئەگمە شەكىللىك ياسالغان ئىدى. يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قورغانلىرى ئېرىقنىڭ باش تەرىپىگە سېلىناتتى، بۇخىل ئەھۋال ئاقسۆڭەكلەرگە تەئەللۇق يېزا جامائە دېھقانلىرىنى ئاقسۆڭەكلەرگە تېخىمۇ بېقىنىشقا مەجبۇر قىلاتتى. بۇ چاغدا، «كادوۋار» (پومېشچىك ئاقسۆڭەكلەرگە يېرىم بېقىنىدىغان دېھقانلار)نىڭ سانى كۆپەيدى. قۇللار ئەمگەكچى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلدى. شەھەرلەرنىڭ سانى جىددىي ئازايدى. چوڭ دېھقانلارغا تەئەللۇق قورۇقلار يېڭى تىپتىكى شەھەرلەرنىڭ تۈسىنى ئېلىشقا باشلىدى. مۇشۇنداق دېھقانلار ئەمەلىيەتتە دەس-

لەپكى باسقۇچلاردىكى فېئوداللارغا ئايلاندى. مۇشۇ دەۋر-گە تەئەللۇق تېشىك قاراقەلئەسىنى قازغاندا، پاختىلىق ئۇزۇن چاپان، قوي تېرىسى، تېرە كەش، كىگىز، قوي يۇڭى قاتارلىق كىيىم - كېچەك قالدۇقلىرى تېپىلدى ھەمدە بۇ يەردىن يەنە دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان زور مىقداردىكى جانلىق ئورگانىزم قالدۇقلىرى تېپىلدى. ئەينى ۋاقىت-لاردا خارەزىمدە بۇغداي، ئارپا، تېرىق، پاختا، پۇرچاق، ئۇزۇم، ياڭاق، ئۆرۈك، قوغۇن، كاۋا، تەرخەمەك تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن. قوي، ئۆچكە، ئېشەك، چوشقا، كالا، ئات ۋە تۆگە بېقىپ كۆپەيتىلگەن.

سوغدىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشى

بۇ دەۋردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ رول ئوي-نىشى بىلەن سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيادا رەھبەرلىك ئور-نىنى ئىگىلىدى.

سىياسىي مۇناسىۋەت جەھەتتە، سوغدىلار تۈرك خاقانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىمۇ داۋاملىق ھالدا بىر قانچە كىچىك خانلىقنىڭ ئالاھىدە ئىمتىياقى-نى ساقلاپ قالدى (بۇ خانلىقلارنىڭ مەركىزى بولسا پەرلىكتىكى ھەر قايسى ئاتامانلارنىڭ مەھكىمىسى تۇ-رۇشلۇق شەھەرلەر ئىدى). ئايرىم ۋاقىتلاردا بەزى را-يونلار (خانلىق) جۇڭگو خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھو-قۇقىنى ئېتىراپ قىلدى. مەسىلەن، كۆپچىلىككە مەلۇم-

كى، 7 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى جۇڭگو خانى ۋاخىشۇبانىنى سوغدىيانانىڭ خانلىقىغا تەيىنلىدى. جۇڭگو خانى سوغدىيانانى ئۆزىگە تەئەللۇق «غەربىي يۇرت» تىكى ئوبلاست قىلىشنى ئويلىغان ئىدى. بەزى سوغدىيانا ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەشنى ئارزۇ قىلىپ، بەزى ۋاقىتلاردا جۇڭگو خانىغا بېقىندى، لېكىن ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ تۈرك ھۆكۈمرانلىرى يۇقىرى قاتلىمى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋىتى بار ئىدى.

تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى جۇڭگولۇقلارغا قارشى ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش نەتىجىسىدە زور مىقداردىكى بايلىققا ئېرىشتى، ئۇلار بۇ ماللىرىنى غەرب بازارلىرىغا سېتىپ چىقىرىشقا ئالدىرىدى. شۇنىڭ بىلەن، باي سوغدى سودىگەرلىرى بۇ سودا - سېتىقنىڭ دەللاللىرىغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار ئادەتتە يەنە چوڭ يەر ئىگىلىرى بولغانلىقىمۇ ئېھتىمال. مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر بىلەن يايلاقلاردىكى تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلار ئارىسىدىكى سودا - سېتىق ئىشلىرىنىمۇ ئۇلار ئىگىلىۋالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ تۈرك خاقانلىقىدىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

مەسىلەن، خاقانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى كونستانتىپولغا (ئىستانبول) ۋىزانتىيە ئىمپېراتورى يۇستىنيان 11 گە دىپلوماتىك ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەنىدە، سوغدىيانالىق مانىئاخنى ئۆمەك

باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋە-
تىشتىكى سەۋەب: ئىراندىكى ساسانىلار خانلىقى سوغدى-
لارنىڭ يىپەك سودا - سېتىقىغا توسقۇنلۇق قىلىپ،
غەربكە سەپەر قىلغان سوغدى سودىگەرلىرىنى ئۆزىنىڭ
زېمىنىدىن ئۆتۈشكە يول قويمىغان ھەمدە ۋىزانتىيە سو-
دىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلىشىنى چەكلىگەن
ئىدى. پارس سودىگەرلىرى يىپەك سودا - سېتىقىنىڭ
پايدىسىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشقا ئۇرۇنغان ئىدى، شۇ-
ڭا ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى سودىگەر-
لەر ئۈچۈن ساسانىلار خاندانلىقى زېمىنىدىن ئۆتىدىغان،
ئوتتۇرا ئاسىيادىن شەرقىي روما (ۋىزانتىيە) ئىمپېرى-
يىسىگە بارىدىغان بىر يول ئېچىش ئىدى. ئىككىنچى
ۋەزىپىسى شەرقىي روما ئىمپېرىيىسى بىلەن ھەربىي ئىتتى-
پاق تۈزۈپ ئىران ساسانىلار خاندانلىقىغا قارشى تۇ-
رۇش ئىدى. بۇ قېتىملىق زىيارەتكە جاۋاب قايتۇرۇش
يۈزىسىدىن، شەرقىي روما ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەكىلى ئوت-
تۇرا ئاسىياغا بىر قانچە قېتىم كەلدى.

شەھەرلەرنىڭ كۆپىيىشى ۋە سودا مۇناسىۋىتىنىڭ
كېڭىيىشى سوغدىيانانىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر قايسى
رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت-
لەرنىڭ قويۇقلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇنداقلا
سوغدىيانا بىلەن خارەزىم، خوراسان ۋە توخارىستان
ئوتتۇرىسىدىكى ھەم باشقا رايونلار ئارىسىدىكى ئىقتى-
سادىي مۇناسىۋەتنىمۇ ئىلگىرى سۈردى. سەمەرقەندنىڭ
ئۆزىلا ھىندىستان (بەلخ ئارقىلىق)، ئوتتۇرا ئاسىيادى-

كى رايونلار، ئىران (مەرۋى ئارقىلىق)، يەتتە سۇ، شەرقىي تۈركىستان ۋە جۇڭگو بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئېلىپ بارىدىغان تۈگۈنگە ئايلىنىپ، 7 ـ ئەسىردىلا ئۇرنىدا ناھايىتى زور يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش بولدى.

سوغدىيانادىكى يەر ئىگىسى ئاقسۆڭەكلەر (دېھقانلار) دائىم سودا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىرگە يەنە يېزا جامائەسى دېھقانلىرىغا قارىتا ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە ئىدى. بۇ ۋاقىتتا يېزا جامائەسى ئىچىدە مال ـ مۈلۈكنى بۆلۈۋېلىش كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى. كۆپلىگەن يېزا جامائە دېھقانلىرى بارغانسېرى يەر ئىگىسى دېھقان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پېرىم بېقىندى كادىۋارلىرىغا ئايلىنىپ قالدى. سوغدى ئاھالىلەر ئۇرنىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەينى ۋاقىتتىكى خارەزىم ئاھالىلەر ئۇرنى بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىمۇ بۇ خىل ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەينى ۋاقىتلاردىكى چوڭ يەر ئىگىلىرى مۇستەھكەم شەھەر قورغانلاردا ئولتۇراقلاشقان ئىدى.

مەسىلەن، 1933 ـ يىلى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى زاخماتئاباد رايونىدىن تېپىلغان موگ تېغى ئۈستىدىكى دىۋاشتىچا قەلئەسى مانا شۇنداق. ئۇ چىتقىلى بولمايدىغان تىك يار (ھاڭ) ئۈستىگە سېلىنغان، قارىغاندا بۇ قورغان ئىككى قەۋەتلىك بولۇپ، ئىچىدە ئۇزۇنچاق ئۆيلەر بار، بۇ ئۆيلەردە ناھايىتى تار كارىدورلار ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇلغان، ئەگمە قىلىپ يېپىلغان. قورغان

ئىچىدىن تېپىلغان ھەرخىل شەكىلدىكى سايمانلارغا
ئاساسلانغاندا، ئەينى يىللاردا رەخت توقۇلغانلىقىنى، ساپ-
پال بۇيۇملار ۋە كۆنچىلىك قاتارلىق قول سانائەتنىڭ
تەرەققىي قىلغانلىق ئەھۋالىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن.
تېپىلغان نەرسىلەر ئىچىدىكى تېرىنىڭ ئۈستىگە كۆركەم
قىلىپ سىزىلغان ئاتلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتقا مىنگەندە
ئىشلىتىدىغان قالقانلىرى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ-
لار شۇ ۋاقىتلاردىكى سوغدىيانا تەسۋىرىي سەنئىتىنىڭ
يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.
ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار شەھرىستاننىڭ
ئۆزگىچىلىكىنى ئەكس ئەتتۇرۇشكە ئىمكانىيەت بەردى.
شەھرىستان دەسلەپكى فېئوداللىق دەۋردىكى (فېئوداللىق
مۇناسىۋەت شەكىللىنىشكە باشلىغان ۋاقىت) سوغدىيانىدىكى
تەۋە شەھەر ئىدى. دائىرىسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، شەھ-
رىستاننى فېئوداللىق جەمئىيەت پىشىپ يېتىلگەن شە-
ھەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا كىچىك ئىدى دېيىشكە بولىدۇ.
شەھەر ئىچىدە ھەيۋەتلىك بىنالار يۇقىرى ئورۇندا تۇ-
راتتى. بۇ دېھقان، يەر ئىگىسى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋە
باي سودىگەرلەرنىڭ مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ياسىغان يا-
كى مۇداپىئەلەنمەيدىغان قورۇق ئولتۇراق ئۆيلىرى،
شۇنداقلا زارا ئاسترا دىنىغا، بۇددا دىنىغا ۋە نەس-
تورىيان دىنىغا چوقۇنىدىغان ھەرخىل ئىبادەتخانىلار-
نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. غوجىدارلار (دىز - كوخاندىز)
نىڭ مەركىزىي قەلئەلىرى شەھەر ئىچىدە بولۇپ، يەنە
بەزىلىرى شەھەر سېپىلىنىڭ سىرتىدا ئىدى. شەھەرنى

سېپىل ئوراپ تۇراتتى. سېپىل ئۈستىدە مۇنار بار ئىدى، شەھەرنىڭ دەرۋازىسى بار ئىدى.
بىر قىسىم قول سانائەت ئۇستىلىرى قورۇقنىڭ ئىچىدە ياكى سېپىلنىڭ يېنىدا ۋە ياكى قورۇقنىڭ چېگرىسىدا ئولتۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئاددىيغىنە ئولتۇراق ئۆيلىرى ۋە دۇكانلىرى شۇ يەرلەرگە سېلىنغان ئىدى. ئەركىن ئاھالىلەردىن باشقا، شەھەرىستاندا يەنە قۇللار ماكانلاشقان بولۇپ، ئۇلار پۇلى بار كىشىلەرگە مالاي بولاتتى ياكى ئىبادەتخانىلارغا مەنسۇپ ئىدى. شەھەرىستان سېپىلىنىڭ سىرتىغا موداپىئە كۆرۈش خەندىكى ئورۇنلاشتۇرۇلغان، يېزا جامائە دېھقانلىرىنىڭ كەنتلىرى جايلاشقان.
بۇ خىلدىكى شەھەرلەر (شەھەرىستان) ئەھۋالىنىڭ جامائەتكە بايان قىلىنىشى تاجىك سوغدىيانا تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ پەنجىكەنت قەدىمكى شەھىرىنى قېزىپ تەكشۈرۈشكە مەنسۇپ. بۇ تەكشۈرۈش ئەترىتى ئا. يو. ياقوباۋسكىنىڭ رەھبەرلىكىدە خىزمەت باشلىغان. بۇ شەھەر زەرەپشان دەريا ئېقىمىدىكى جايلارنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىن پالگار تاغلىق رايونلىرىغا بارىدىغان يولنىڭ دوقمۇشىغا جايلاشقان، ھازىرقى پەنجىكەنت شەھىرىگە 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ شەھەرنى باشقا شەھەرلەر بىلەن سېلىشتۇرغاندا تاغقا تېخىمۇ يېقىن، چۈنكى ئۇنى سودا جەھەتتە تېخىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ مۆلچەرلەش مۇمكىن. بۇ شەھەردە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى راۋاجلاندۇرۇلغان (ساپال بۇيۇملار،

ماتا توقۇش، كۆنچىلىك، قۇيچىلىق ۋە مىتالنى پىشـ شىقلاپ ئىشلەش). ھازىرقى تېپىلغان زور مىقداردىكى قەدىمكى پۇللار بۇ شەھەردە سودا مۇناسىۋىتىنىڭ ناـ ھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

شەھەر ئەتراپىدىكى سۇغىرىلىدىغان ئېتىزلارنىڭ توقسان كارىز ئۈستىگە سېپىلىنىڭ شىمالىنى بويلاپ ئاققان. شەھەرىستاننىڭ كۆلىمى 49 گېكتار كېلەتتى. شەھەردە ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر 3 - 4 مىڭ ئادەمدىن ئاشمىسلىقى مۇمكىن. 1947 - يىلىدىن 1948 - يىـ لىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى قېزىشتا تېپىلغان ئەڭ قىـ زىقارلىق نەرسە يۇكسەك بەدىئىيلىككە ئىگە رەڭلىك تام رەسىملىرى، ياغاچتىن ياسالغان يۇملاق تۇۋرۇك ۋە ئويما زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن نەقىشلەنگەن زارا ئاسترا دىنى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ خارابىلىرى بولدى. شەھەر سىرتىدىن زارا ئاسترا دىنىي مۇرىتلىرىنىڭ زاراتگاھلىقى تېپىلدى. ھازىر تېپىلغان دىنىي مۇراسىم ـ لاردا ئىشلىتىلىدىغان بەزى سايمانلار ۋە تام رەسىملـ رىگە ئاساسلانغاندا، سوغدىلارنىڭ زارا ئاسترا دىنى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ئىران سасانىلار خاندانـ لىقىنىڭ زارا ئاسترا دىنى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زور پەرق بار دەپ مۇقىملاشتۇرۇشقا بولىدۇ. سوغدىلار ئىشىنىدىغان زارا ئاسترا دىنىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇ ـ كى، ئۇلار شۇ جايدىكى قەدىمكى نەزىر - چىراقىنىڭ بىر قىسمىنى ساقلاپ قالغان (ئەجدادلىرىغا ئاسمان جىسىملىرىغا كۈن ۋە ئايغا چوقۇنۇشنى ئۆز ئىچىگە

ئالدۇ). بۇ يەردە تېپىلغان ياغاچ ئويما تەسۋىرىي سەنـ
ئەت، بولۇپمۇ ياغاچقا ئويۇلغان ئادەم ھەيكىلى (رېئا-
لىزمنى يۈكسەك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرگەن ئايال
ئۇسۇلچىنىڭ ھەيكىلى) كىشىلەرنىڭ ناھايىتى زور قىزىـ
قىشىنى قوزغىدى.

زارا ئاسترا دىنى سوغدىيانادا ئۈستۈن ئورۇندا
تۇراتتى. يەر ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان 7 -
ئەسىردىكى سوغدىلارنىڭ پۇللىرىدا ئالاھىدە تۈسكە
ئىگە قويما يېزىق بار. «ئۇنىڭغا ئۇلۇغ پارس دىنىي
پېشىۋاسى» دېگەن خەت ئويۇلغان بولۇپ، خان بىلەن
چوقۇنۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ۋاستىلىك ئىسپاتلىغان.

زارا ئاسترا دىنىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشى
توغرىسىدىكى ئىسپاتلارنىڭ بىرى — زور تۈركۈمدىكى
كېيىنلەپ كۆمۈلگەن ئۆلۈكنىڭ ئۇستىخان سۆڭەكلىرى
سېلىنغان كىچىك تىپتىكى تاۋۇتنىڭ تېپىلغانلىقىدۇر. بۇ
كىچىك تىپتىكى تاۋۇتلار ئاساسىي جەھەتتىن ئۈچ خىل
(1) سىرغىسىز توپىدا ياسالغان تاۋۇتلار، ساندۇق
شەكىللىك، ئايرىم ئېغىزى بار، بۇ سەمەرقەند
رايونىدىن تېپىلدى. بۇ تىپىك سوغدىيانا تىپىدۇر؛ (2)
گەج بىلەن قاتۇرۇلغان تاۋۇتلار، ئاستىدا پۇتى بار
(تۇۋرۇك)، بۇ خارەزىم تىپىدۇر. (3) سىرغىسىز توپا بىلەن يا-
سالغان تاۋۇتلار ئىللىپىس گۈمبەز شەكىللىك بولۇپ،
ئېلىشىۋېتىشكە بولىدىغان ئاغزى بار، بۇ يەتتە سۇ تىپىـ
دۇر. بۇ كىچىك تىپتىكى تاۋۇتلار يەرلىك كىشىلەرنىڭ
ئۇ ئالەملىكى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرى بىـ

لەن مۇناسىۋەتلىك، ئۇلارنىڭ شەكىللىرى بولسا شۇ ۋاقىتتىكى تۇرار جاي شەكىللىرىنىڭ ئىنكاسىدۇر. بۇ كىچىك تېپىتىكى تاۋۇتلارنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيىتىمۇ مانا مۇشۇ يەردە. مەسىلەن، تۆت ئەگرى- ئېغىزى بار بىر قىسىم تاۋۇتلار تېپىلدى. بۇ تاۋۇتلارنىڭ ئېغىزى ھا- زىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئادەتتىكى بىر ئېغىزلىق ئۆيلەرگە ئوخشاشمايدۇ. بۇ خىل تۆت ئەگرى ئېغىزلىق ئۆي- لەرنىڭ ئۆگزىلىرىنى ھازىر پەقەت بەزىبىر تاغلىق رايونلاردىكى تاجىك كەنتلىرىدىلا كۆرگىلى بولىدۇ. 5 - ئەسىردىكى كىچىك تېپىتىكى تاۋۇتلاردا «ئۆينىڭ تاملىرى»دا تۆشۈكمۇ يوق، دېرىزىسىمۇ يوق، لېكىن 6 — 7 - ئەسىرلەردىن باشلاپ «ئۆينىڭ تاملىرى» دا ئىس- تېھكاملارنىڭكىدەك ئوق ئېتىش كۆنگۈرىلىرى بولغان. تار دېرىزە پەيدا بولغان. كىرىش ئۈچۈن ياسالغان قوش قاناتلىق ئىشىك ئۇزۇن تامنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاش- تۇرۇلغان. بۇ تامنىڭ ئالدىغا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۆزى- گە خاس بولغان يۇمىلاق تۈۋرۈكلۈك پېشايۋان سې- لىنغان، پېشايۋاننى ياپقان نەرسىلەر يۇمىلاق تۈۋرۈك- نىڭ ئۈستىگە بىۋاستە قويۇلغان بولماستىن، بەلكى يۇ- مىلاق تۈۋرۈك ئۈستىدىكى لەمپىگە تۇتاشتۇرۇلغان. بىز بۇ يەردىن تاجىكلارنىڭ يۇمىلاق ياغاچ تۈۋرۈكلىرى، شۇنداقلا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە تۈۋرۈك بېشى ۋە شار شەكىللىك ئۇلى بار ئەسلى تىپلارنى تاپتۇق.

كىچىك تېپىتىكى تاۋۇت — سوغدى سەنئىتى ئالاھى- دىلىكىگە ئىگە قەدىمكى مەدەنىي يادىكارلىقتۇر. سوغدى

سەنئەتى توغرىسىدا، كۆزدىلىك ئىشلىتىلىدىغان ھەرخىل سايمانلارنىڭ ئۈستىگە سىزىلغان نەقىشلەرگە ئاساسلىنىپ ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇ. سوغدى قاچا ـ قۇمۇچىلىرىنىڭ ئۈستىگە كۆپىلىگەن ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ سۈرىتى سىزىلغان بولۇپ، بۇلار ناھايىتى جانلىق ۋە ئەينەن سۈرەتلەنگەن. ئادەملەرنىڭ يۈز قىسمى شەرقىي ئىرانلىقلار ۋە تۈركلەردىن ئىبارەت ئىككى خىل تىپتىكى ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارغا ئوخشىتىلىپ ناھايىتى مەزمۇنلۇق سىزىلغان. خارەزىم بىلەن سوغدىيانىنىڭ سەنئىتىنى سېلىشتۇرغاندا، كىشى ئالدىنقىسىنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى نىسبەتەن ئاددىي، كېيىنكىسىنىڭ نىسبەتەن كۆركەملىكىنى كۆرۈۋالالايدۇ.

ئەپسۇسكى، 6 — 7 ـ ئەسىرلەردىكى مول مەزمۇنلۇق سوغدىيانا ئەدەبىياتىنىڭ پەقەت ئاز ساندىكى پارچىلىرىلا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. رۇستەم بىلەن دىۋىلەرنىڭ ئېلىشقانلىقى توغرىسىدىكى پارچىسى (ئەنقىلابتىن بۇرۇنقى تاجىك خەلق رىۋايەتلىرىدە ناھايىتى قارشى ئېلىشقا ئېرىشكەن تېما) رۇستەمگە مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرنىڭ سوغدىلار ئارىسىدا تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

«رۇستەم دىۋىلەرنى شەھەرنىڭ سېپىلى ئالدىغىچە قوغلاپ بېرىپ زەربە بېرىپتۇ، نۇرغۇنلىغان دىۋىلەر ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تۇيىقى ئاستىدا ئۆلۈپتۇ... دىۋىلەر شەھەرگە كىرىپ شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى مەھكەم ئېتىۋاپتۇ. رۇستەم بۇ يەردە ناھايىتى چوڭ ئابرويغا ئىگە بوپتۇ. قاي-

مش يولدا، ئۇ مەنزىرىسى گۈزەل بىر يايلاققا كېلىپ توختاپتۇ. ئاتنىڭ ئىگىرىنى ئېلىۋېتىپ، ئاتنى ئوتلىتىپتۇ، ئۇ يۇك - تاقلىرىنى چۇشۇرۇپ قويۇپ، تازا تويغۇدەك تاماق يەپتۇ، كىيىملىرىنى سېلىۋېتىپ يېتىپ ئۇخلاپتۇ. دەل مۇشۇ چاغدا، دىۋىلەر توپ - توپ كېلىپ بىر يەرگە جەم بوپتۇ - دە: «بىز تولىمۇ رەسۋا بولدۇق! يۇزىمىزنى كۆتۇرەلمىگۇدەك بالايى - ئاپەتكە دۇچ كەلدۇق! يىگانە بىر ئاتلىق كىشى بىزنى بويسۇندۇرۇپ شەھەرنى قورشىۋالدى!...» دېيىشىپتۇ ۋە شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ يولغا چىقىپتۇ؛ بەزىلىرى چوڭ ئات ھارۋىسىغا چىقىپتۇ، بەزىلىرى پىلغا، بەزىلىرى قاۋانغا، بەزىلىرى تۆلكىگە، بەزىلىرى ئىتقا، بەزىلىرى يىلانغا ۋە بەزىلىرى كەسلەنچۈككە مىنىپتۇ، بەزىلىرى پىيادە مېڭىپتۇ. بەزىلىرى بۆركۈتكە ئوخشاش ئۇچۇپتۇ، يەنە بەزى دىۋىلەر پۈتىنى ئاسمانغا، بېشىنى يەرگە قىلىپ مېڭىپتۇ، ئۇلار مېڭىپتۇ، مېڭىپتۇ، ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت مېڭىپتۇ، ئۇلار بوران - چاپقۇن چىقىرىپ، چاقماق چاقتۇرۇپ، يامغۇر، مۆلدۈر، قار ياغدۇرۇپ يەر - زېمىننى زىلزىلىگە كەلتۇرۇپتۇ. ئۇلار ھۆركىرەپ ئاغزىدىن ئوت چېچىپتۇ، يالقۇن ۋە ئىس چىقىرىپتۇ، ھەممىلا يەردە باتۇر رۇستەمنى ئىزلەپتۇ. ئوت چاچقۇچى راخشۇ ئالدىغا ئۆتۇپ، رۇستەمنى ئوۋلاپ ئويغىتىپتۇ، رۇستەم ئويغىنىپتۇ، ناھايىتى تېزلىكتە يىلپىز تېرىسىدىن تىكىلگەن كىيىمىنى كىيىپتۇ - دە،

ئوقدانىنى يېنىغا ئېسىپ، چاققانلىق بىلەن ئاتقا مىنىپ، دۈشمەنگە ئېتىلىپتۇ، ئۇ يىراقتا قاراپ تۇرغان دۈشمەنلەر قوشۇنىنى كۆرۈپ، راخشىغا «قورقما!» دەپلا، ئۆزى ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋاپتۇ، دۈشمەنلەر رۇستەمنىڭ قاچقانلىقىنى كۆرۈپ، تېز قوغلاپتۇ، پىيادە كېلىۋاتقان دۈشمەنلەر ئۆز – ئارا بىر – بىرىگە ئىشارەت قىلىپ «ئەمدى رۇستەمنىڭ كۈچى قالمىدى، بىز بىلەن جەڭ قىلىشقا پېتىنالمايدىغان بولدى، ئۇنى قويۇۋەتمەيلى، ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتمايلى، ئۇنى تىرىك تۇتۇپ قىيناپ ئۆلتۈرەيلى» دەپتۇ. دۈشمەنلەر ئۆز ئارا بىر – بىرىگە مۇشۇنداق ئىلھام بېرىشىپ، ۋەھشىيلەرچە ھۆركىرەپ رۇستەمنى ئۇچقاندەك قوغلاپتۇ. بۇ چاغدا رۇستەم ئېتىنىڭ بېشىنى قايرىپ، گويا باتۇر شىر ئۆز ئولجىسىغا قاراپ ئېتىلغاندەك دۈشمەنلەرگە ئېتىلىپتۇ...» ①

ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەھەرلەر تۇرمۇشىنىڭ تەرەققىياتى، سوغدىلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. 7 – ئەسىردە جۇڭگو تۈركىستانى (شىنجاڭ) لوپنۇر كۆلىنىڭ جەنۇبىدا سوغدىلارنىڭ تۆت شەھەر بەرپا قىلغانلىقىنى دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ھۆججەتلەر ئارقىلىق ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ.

ئورنى ھازىرقى تۇرپان رايونىغا توغرا كېلىدىغان تۈركلەر تەۋەلىكىدە (خىرىستىئان مۇرىتلىرى، زارا ئاستـ

① «تاجىك شېئىرلىرىدىن تاللانما» رۇسچە 1951 – يىلى نەشرى 516 – بەت.

را مۇرىتلىرى، بۇددا مۇرىتلىرى ۋە مانى مۇرىتلىرى)
ئاھالىلىرىنىڭ مەھەللىلىرى مەۋجۇت بولۇپ، بۇلار غەرب،
شەرق ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت جەۋھىرىنى ئالماشتۇ-
رۇشنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. يۇ-
قىرىدا چۈشەندۈرۈلگەن ئەھۋاللاردىن باشقا يەنە شۇنى
كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، ھەر ھەپتىنىڭ يەتتە
كۈننى يۇلتۇزلارنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتاشنى ئۇيغۇرلار
سوغدىلاردىن ئۆگەنگەن. كېيىنچە ئۇيغۇرلار بۇ ئاتالغۇ-
لى خەنزۇلار ئارىسىغا تارقاتقان.

جۇڭگو تارىخىي ماتېرىياللىرىدا سۆزلەنگەن كۇ-
شان (ئاپتور بۇنى قاتار قورغاندىكى بىر شەھەر دەي-
دۇ، بۇ شەھەر ھازىرقى سەمەرقەندنىڭ شىمالىغا توغ-
را كېلىدۇ. ئۇنداق ئىكەن، بۇ ئېھتىمال ياۋچىلار قۇر-
غان كۇشان خاقانلىقى نامىدا ئاتالغان بىر شەھەر بو-
لۇشى مۇمكىن — تەرجىمە تەھرىرى) دىكى بىر بىنا-
نىڭ ئەھۋالىمۇ ناھايىتى قىزىقارلىق. ئەينى ۋاقىتلار-
دا كۇشان بەلگى زەرەپشان دەريا ئېقىمىدىكى ئاساسلىق
مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. شۇ
بىنانىڭ شىمالىي تەرىپىگە جۇڭگو خانىنىڭ ھەيكىلى،
شەرق تەرىپىگە تۈرك ۋە ھىندى ھۆكۈمرانىنىڭ ھەي-
كىلى ئورنىتىلغان، غەربىگە پارس ۋە روما ھۆكۈمرانى-
نىڭ ھەيكىلى ئورنىتىلغان. بۇ پاكىتلار ئوتتۇرا ئاسىيا
ۋە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى
ئۆزئارا مۇناسىۋەتنىڭ كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلىن-
غانلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

ئابروييى ھەرىكىتى

بۇ دەۋردە، دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن قىيىنچىلىق ئىچىدە قالدى. ئوتتۇرا ئەسىر يازغۇچىلىرىنىڭ بەزى خاتىرىلىرى ئامما بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر زىددىيەتنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. مەسىلەن، نارشاھىنىڭ يازغانلىرىدا مۇنداق سۆزلىنىدۇ: بىر تەرەپتە دېھقانلار (ئاقسۆڭەكلەر) ئەيش - ئىشرەتلىك ۋە كەيپ - ساپا تۇرمۇش كەچۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن كۆپلىگەن تىلەمچىلەر ۋە گادايلار مەۋجۇت ئىدى.

خەلقنىڭ غەزىپى بەزىدە ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى قوزغىلاڭ شەكلىلەندۇرەتتى. ئوبۇل ھەسەن ئابدۇراھمان مۇھەممەد نىشاپۇرى (11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئادەم) يازغان «خەزىنەتۇل ئىلىم» («ئىلىم خەزىنىسى») دېگەن كىتابىتىن ئېلىنغان (ئۇنار شاخ يازغان «بۇخارا تارىخى» نىڭ تۈزىتىلگەن نۇسخىسىغۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نەقىلدە ئابروييى رەھبەرلىك قىلغان بۇخارا رايونىدىكى بىر قېتىملىق خەلق قوزغىلىڭى بايان قىلىنغان. ئابروييىنى خەلق ئۆزىنىڭ ئەمىرى قىلىپ سايلىغان. روشەنكى، بۇ يەردە سۆزلەنگىنى ئىران مازداكچىلىرىنىڭ سوغدىيانا ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭىدۇر. باي دېھقانلار بىلەن سودىگەرلەر «گادايلار بىلەن تىلەمچىلەردىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى تۇر-

كىستان ۋە تاراز تەرەپلەرگە قېچىشقا مەجبۇرلانغان. ئۇلار
شەھەر قۇرغان ھەمدە قۇرغان شەھىرىنى خاموكات
دەپ ئاتىغان. بۇ كۆچكەن ئاھالىلەرنىڭ داھىيسى بولغان
ئاشۇ چوڭ دېھقان خامۇك دەپ ئاتالغان، خاموك بۇ-
خارالىقلارنىڭ تىلىدا مەرۋايىت دېگەن مەنىنى بىلدۈرى-
دۇ، كات بولسا شەھەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭ-
لاشقا بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى خاموك شەھىرى دېگەن
مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئادەتتە بۇخارالىقلار ئۇردا ئاقسۆڭەك-
لىرىنى «خاموك» دەپ ئاتايدۇ. مۇنداقتا ئىككى شەھەر
پەيدا بولغان، بۇنىڭ بىرى ئاقسۆڭەكلەر شەھىرى، يەنە
بىرسى گادايلار ۋە تىلەمچىلەر شەھىرىدۇر. رىۋايەتلەر-
گە كۆرە، ئەمەلدار ئاقسۆڭەكلەر ۋە دېھقانلار
تۈرك خاقانىدىن ياردەم تەلەپ قىلغان. بۇ خاقانىنىڭ
ئىسمى قارا جورىن تۈرك بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن
ئۇلۇغ بولغانلىقىدىن كىشىلەر ئۇنى «بۇيۇك» دەپ ئاتاش-
قان. بۇيۇك ئوغلى شىرىكىشىۋارنى ئەۋەتكەن. ئەخ-
مىنەن 586 - يىلى بۇخاراغا بارغان تۈرك خانىنىڭ
ئوغلى تۈركلەر ۋە جۇڭگو خانىنىڭ لەشكەرلىرىدىن
چوڭ قوشۇن تەشكىللەپ قوزغىلاڭنى باستۇرغان.
ئابرۇيى ئەسىرگە چۈشكەن ھەمدە رەھىمسىزلەرچە
ئۆلتۈرۈلگەن. نارشاخ مۇنداق يازىدۇ: «خاقانىنىڭ ئوغلىنىڭ
بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئابرۇيىنى قىزىل ھەرە قاچىلانغان
چوڭ تاغارغا سېلىپ ئېچىنىشلىق ھالدا قىزىل ھەرىگە
چاقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن». باي دېھقانلار بۇخاراغا
قايتىپ كەلگەن، ئەمما «گادايلار» قايتىپ كەلگەن ئاق-
سۆڭەكلەرنىڭ قۇللىرىغا ئايلانغان...». بۇ چاغدا قاي-

ئېپ كەلگەنلەر ئىچىدە بىر چوڭ دېھقان بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى قەدىمكى دېھقان جەمەتىدىن بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «بۇخارا قۇدايىتى» دەپ ئاتىغان. يەر- لەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭغا تەئەللۇق بولۇپ، خەلقنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭ چاكارلىرىغا ئايلىنىپ قال- غان. ئاقسۆڭەكلەر قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاسىيىسى ھەسسىلەپ ئېغىرلاشقان.

نارشاخ ۋە باشقىلارنىڭ كۆپلىگەن ماتېرىياللىرى- دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، ئاشۇ ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا كەسكىن سىنىپىي كۈرەش مەيدانى بولۇپ، بۇ كۈرەش دېھقانلارنىڭ ئەركىن يېزا جامائە دېھقانلىرىنى قۇل قىلىشقا ئۇرۇنغانلىقى تۈپەيلى- دىن تېخىمۇ كېڭەيگەن.

IX باب ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئەرەب ئىستىلاچىلىرىغا قارشى كۈرىشى ۋە مۇغەننا قوزغىلىڭى

(7 — 9 — ئەسىرلەر)

ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ گۇمران بولۇشى

7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب دۆلىتى بارلىققا كەلدى. ئۇ خەلىپە رەھبەرلىكىدىكى دۆلەت ئىدى. خەلى-

فىلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋارىسلىرى دەپ قارىلدۇ. ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە خەلىفەلەر رەھبەرلىكىدىكى مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى قوشنا دۆلەتلەرگە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشتا پايدىلاندى. ئىسلام دىنىنىڭ غازات توغرىسىدىكى ئەقىدىسىنى ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىستىلاچىلىق ھەربىي يۈرۈشلىرىنى پەردازلايدىغان نىقاب قىلدى.

ئەرەبلەر بىرلا ۋاقىتتا ھەربىي قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ ۋىزانتىيە ۋە ئىرانغا ھۇجۇم قىلدى. ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئېزدىگېرنىڭ ئەرەبلەرنى توسۇش ئۈچۈن قوللانغان ھەرىكىتى ھېچقانداق ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىدى. كادىسى ۋە نىخاۋىنددىكى ئىككى قېتىملىق چوڭ ئۇچرىشىش جېڭى (636 – يىلى ۋە 642 – يىلى)دە ئەرەب قوشۇنلىرى پارس بىرلەشمە قوشۇنلىرىنى مەغلۇب قىلىپ، 5 ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن ساسانىلار خاندانلىقىنى يوقاتتى. ئون يىل ئىچىدە ئەرەبلەر ئىران زېمىنىنى ئىگىلىۋالدى. ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىتىپ، پەلەستىن، مىسىر، سۈرىيە ۋە ئىراقنى بېسىۋالدى.

ئېزدىگېر III خانلىق تەختىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇدا ئون يىل شەھەرمۇ شەھەر، بەگلىكمۇ بەگلىك ئايلىنىپ يۈرۈپ ئاھالىلەرنى قوزغىلىپ ئەرەب ئىستىلاچىلىرىغا قارشى تۇرۇشقا ئىلھاملاندۇرغان بولسى

مۇ، ئۇنىڭ ئىزدىشچانلىقى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىدى.

ساسانىلار خاندانلىقىدىكى ئاساسىي ئامما — دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەر ئۇزاق مۇددەت ساسانىلار خاندانلىقى مەمۇرىي دائىرىلىرى، فېئوداللار ۋە زاراتسترادىنى مۇتىۋەرلىرىنىڭ رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى تەبىقە تۈزۈمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ئېغىر دەرىجىدە ئازاب تارتقان. ساسانىلار خاندانلىقى ئېفتالىتلار، تۈركلەر ۋە ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىگە قارشى ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش قىلىپ، ئەسلىدىلا قاتتىق قىيىنچىلىق ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى، شۇڭلاشقا خەلق ئاممىسى ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كۈرىشىنى قوللىمىدى.

يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش ساسانىلار خاندانلىقىنى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى، ھەتتا ئۇنى ئەسلىدىكى سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىكى ئەمەلىي كۈچىدىن مەھرۇم قىلدى.

يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچى ئۈزلۈكسىز كۈچىيىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ رولى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىگەنلىكتىن، سىرتقى ئۆلكىلەر مەركەزگە بويسۇنمايدىغان بولۇپ قالدى. بەزى ئۆلكە ۋە رايونلاردىكى قوروق ئىگىلىرى ئەرەبلەر تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ياردەم بەرمىدى.

ئەرەب ئىستىلاچىلىرى ئالغا ئىلگىرىلەش داۋامىدا،

مۇسۇلمانلارنى، بارابەر قىلىش ۋە كىشىلەرنى باج تۆلەش-
تىن، قۇللۇقتىن قۇتۇلدۇرۇش شوئارىنى تەشۋىق قىلدى.
گەرچە بۇ تەشۋىقاتنىڭ ئالدامچىلىقتىن باشقا ھېچقانداق
ئەھمىيىتى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا رول ئوينىغانلىق-
تىن، كىشىلەردە مازداكچىلار ھەرىكىتى ئەنئەنىسىنىڭ
ئەسلىگە كېلىشىگە نىسبەتەن خاتا چۈشەنچىسى ئۆزلۈك-
سىز پەيدا قىلدى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەرەب
ئىستىلاچىلىرىنىڭ بېسىپ كېلىشىگە تاقابىل تۇرالماسلىق-
غا، سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى گۇمران بولۇشىغا
سەۋەب بولدى.

ئەرەبلەرنىڭ ماۋرا ئۇننەھرى رايونىنى ئىستىلا قىلىشى

ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى ئىرانغا تاجاۋۇز
قىلىپ كىرگەندىن باشلاپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدى-
كى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ماۋرا ئۇننەھرى (ئەرەبچە
سۆز بولۇپ «دەريانىڭ ئۇ تەرىپىدىكى رايونلار» دېگەن
مەنىگە ئىگە)نى ئىستىلا قىلىش ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا
قويدى.

ئەرەب گېئوگرافىكى ياقۇتنىڭ ئەسەرلىرى ۋە
نارشاخىنىڭ (10 – ئەسىردە ئۆتكەن) «تارىخى بۇخا-
را»دىن ئەرەبلەرنىڭ «ماۋرائۇننەھرنى ئىستىلا قىلىش
ئىسلام مۆمىنلىرىنىڭ مۇقەددەس ھەم شەرەپلىك بۇرچى»
دېگەن مەزمۇندا ھەدىس بار دېگەن رىۋايىتى بارلىقىنى

كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇ.

ماۋرا ئۇننەھرى رايونى شۇ چاغدا سىياسىي جەھەتتە تارقاق ھالەتتە تۇراتتى، بۇنداق تارقاقلىق 5 - ئەسىردىلا پەيدا بولغان بولۇپ، ئىپتالىتلار ۋە تۈرك خاقانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشىشقا ئاز قالغان چاغلاردا تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. ھازىرقى تاجىكىستان رايونى دائىرىسىگە جايلاشقان ئەرەبلەر تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن بۇرۇنقى كۆپلىگەن مۇستەقىل ۋە يېرىم مۇستەقىل بەگلىكلەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تارقاقلىقنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشنىڭ ئاساسى بولۇشى مۇمكىن.

ئەينى ۋاقىتتا پەرغانە ئويمانلىقىدا خۇجەند بەگلىكى (ھازىرقى لېنىنئاباد رايونغا جايلاشقان)، ئۆرە تۆپە رايونىدا ئوسروشانا بەگلىكى (ئىستراۋشان) بار ئىدى. ئۇ جىلانئوتا ئېغىزى بىلەن خۇجەند ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، پايتەختى پەنجىكەنت (ھازىرقى شەھرىستان ئەتراپى) بولۇپ، دېزاخ (دېزاق) ۋە زائامىن قاتارلىق شەھەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلاتتى؛ زەرەپشان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ماسچا بەگلىكى بار ئىدى. پەنجىكەنت رايونىدا بۇرگار (فالگار) بەگلىكى بولۇپ، ئۇ فان دەريا ساھىلىغا جايلاشقان ئىدى.

گىسا رايونى ئىچىدە: چاگانىئان بەگلىكى بولۇپ، ئۇنىڭغا پۈتكۈل سورخان دەرياسىدىكى جايلار بىلەن كافىرنىگان دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلار قارايتتى. ئۇنىڭ مەركىزى چاگانىئان ئىدى. (دېناي ئەتراپىدا)؛ باشقىرت بەگلىكى كافىرنىگان دەرياسى ۋە ۋاخشى

دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا جايلاشقان؛ باشقىرتلار فەيزى ئاباتنى پايتەخت قىلغان؛ كومىت بەگلىكى كافىرنىگان (رومىت دەرياسى) بىلەن ۋەخش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان.

قورغانتۆپە رايونى ئىچىدە: ۋەخشى بەگلىكى بار بولۇپ، ئۇ تۈزلەڭلىك رايونغا جايلاشقان، خالاۋېرت (هازىرقى قورغانتۆپە) نى پايتەخت قىلغان. ئۇنىڭ لەۋاكەنت (سەنتۇت كەنتى ئەتراپىدا) ۋە ئەندىژاراك (تەگرى سۇ ئېغىزى ئەتراپىدا) قاتارلىق شەھەرلىرى بار ئىدى. كوۋادىئان بەگلىكى ۋەخشى دەرياسى بىلەن كافىرنىگان دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىق شەھىرى كوۋادىئان (هازىرقى مىكويانئاباد) ھەم نائودېز (يېڭى قورغان) ئىدى.

كولياب رايونىدا: قۇتتالىيە بەگلىكى بولۇپ، ئۇ ۋاشىم دەرياسى بىلەن ۋەخشى دەرياسى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، هازىرقى كولىيابنىڭ (هولباغ كەنتى) جەنۇبىدىكى هولبوكنى پايتەخت قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا مونكى شەھىرى (بالجۇئان) بار ئىدى. باشقا مەزگىللەردە، قوتتالىيە يەنە باشقا بەزىبىر بەگلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مەسىلەن، باشقىردىت ۋە كىۋادىيان قاتارلىقلار.

گارمارايونىدا راشىد بەگلىكى بولۇپ، ئۇنىڭ پايتەختى راشىد (گارىم) ئىدى، باشقىردىتتىن راشىدگە بارىدىغان يول ئۈستىدە (تۆت كۆنلۈك يول) ئىراق (قالاي دەشت)، داربەند ۋە گاركەنت (بۇ يەرگە كۆچمەن چارۋ-

ۋىچى مىللەتلەرنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنى-
دىغان سېپىل سىپىلىنغان) قاتارلىق شەھەرلەر بار ئىدى.
بۇ رايوندا يەنە بەرۋاز بەگلىكى بولۇپ، ئۇنىڭ پاي-
تەختى كارراندى. ئۇ ھازىرقى قاراي ھومانىڭ تېخىمۇ
ئېگىز يېرىگە جايلاشقان.

ھازىرقى گورنۇ ـ بەدەخشان ئاپتونوم ئۆلكىسىدە
ۋاخان، شوغنان ۋە روشان قاتارلىق بەگلىكلەر بولۇپ،
ئۇلارنىڭ بەدەخشان بىلەن مۇناسىۋىتى ناھايىتى يېقىن
ئىدى.

ھەرقايسى رايونلاردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىسى
ئۆزلىرىنى پۈتۈنلەي مۇستەقىل دەپ قارىغانلىقتىن، ئۇلار-
نىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئاتالغۇلىرى بار ئىدى. مە-
سىلەن، مەرۋى ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنى مەغۇيە، سې-
راخسادىكى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرىنى خىرادوي، ئابىۋېرت-
تىكى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرىنى بېخان، تېرمىزدىكى ھۆكۈ-
رانلار ئۆزلىرىنى تېرمىز شاخ، بۇخارادىكى ھۆكۈمرانلار
ئۆزلىرىنى بۇخارى قۇدات، ئوسرۇشانا (ئىستراپشان) دىكى
ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرىنى ئافشىن، قۇتتالىيە (ھازىرقى
كولياب)دىكى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرىنى قۇتتالىيە شاھ،
سوغدىيانا ۋە پەرغانىدىكى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرىنى ئوخ-
شۇد، خارەزىم خانى ئۆزىنى خارەزىم شاھ، چاگانىيان ھۆ-
كۈمرانلىرى ئۆزلىرىنى چاگان خۇدات دەپ ئاتاشتى.

ماۋرا ئۈننەھرى رايونىدىكى ھەرقايسى ھۆكۈمران-
لار ئۆز ئارا ئىتتىپاقلاشمىغانلىقتىن، ئوتتۇرا ئاسىيا مىل-
لەتلىرىنىڭ بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ چەتنىڭ تاجاۋۇزىغا

قارشىلىق كۆرسىتىشى قىيىنغا چۈشتى.
نارشاخ مۇنداق دەيدۇ: شۇ ۋاقىتتا ئەرەب ئىستىلاچىلىرى كۆپ قېتىم ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ماۋرا-ئۇننەھرى رايونىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇخاراخانى ئەرەب-لەرگە ھەر قېتىم باج ياكى باشقا سوۋغىلارنى تەقدىم قىلىپ، سۈلھى قىلىش ئارقىلىق تاجاۋۇزچىلارنىڭ بېسىمى-دىن ئۆز دۆلىتىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىشقا ئۇرۇندى.
673 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 674 - يىلىنىڭ بېشى-غىچە ئەرەبلەرنىڭ خوراساندىكى ۋالىيسى ئەبەيدۇللاھ ئىبنى زىياد ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ، رومانى ۋە بۇخارا ئەتراپلىرىنى ئىگىلىۋالدى ھەم بۇ جايلارنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. لېكىن تۈركلەر بۇخا-را بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، سۈلھى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەبەيدۇللا ئىبنى زى-ياد بۇخارا خانى تەرىپىدىن كۆپلىگەن ئالتۇنغا ئىگە بو-لىۋالدى، ھەمدە 4000 يەرلىك ئاھالىنى ئۆزىگە قۇل قىلىپ ئېلىپ كەتتى. مۇشۇ ئارقىلىق ئۇ ماۋرا ئۇننەھرى را-يونىنىڭ ئەسلىدىكى چېگرىسىنى ۋاقىتلىق ساقلاپ قال-دى. 676 - يىلى خوراساننىڭ يېڭى ۋالىيسى سەئىد ئىبنى ئوسمان زور قوشۇننى باشلاپ كېلىپ، ئامۇ دەريا-سىدىن ئۆتۈپ بۇخاراغا باردى. بۇخاراخانى ئۇنىڭغا بۇرۇنقىدەك 300مىڭ دەرھەم ئالتۇن ئولپان بەردى ھەم بۇخارا ئاقسۆڭەكلىرىدىن بىر تۈركۈمىنى ئەرەبلەر تەرەپكە گۆرۈگە قويدى. سەئىد سەمەرقەند تەرەپكە يۈت-كەلدى. سوغدىلار باتۇرلارچە قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇرۇش

بىر ئايدىن كۆپرەك داۋاملاشتى. ئاخىرىدا سەئىد ئىلاج-
جىسىز سۈلھى قىلىپ چېكىنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپ-
لىگەن قۇل ۋە يىلقا ئولجا ئالدى.

تارشاخ، سەئىد تەرىپىدىن مەجبۇرىي قۇل قىلىن-
غان ۋە گۆرۈگە قويۇلغان بۇخارالىقلارنىڭ باتۇرانە ھە-
رىكىتىنى بايان قىلغان. ئۇلار (بۇخارالىق گۆرۈگە قو-
يۇلغان ئادەملەر) مۇنداق دېگەن: سەئىد بىزنى كۆچ-
مىڭ بارىچە خارلىدى. ئۇ بىزنى قۇل قىلىپ، ئەڭ
ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلىشقا مەجبۇرلىدى. بىز خارلىنىپ ئۆل-
گەندىن كۆرە، بىرەر ئىش قىلىپ ئۆلگىنىمىز ياخشى».
ئۇلار سەئىدنىڭ ئوردىسىغا يوشۇرۇن كىرىپ، دەرۋازى-
نى تاقىۋېلىپ، سەئىدنى ئۆلتۈردى. ئاخىردا كوللېكتىپ
ھالدا ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

تەبەرى پەۋقۇلئاددە بىر ۋەقەنى بايان قىلغان.
ئۇنىڭدا ماۋرا ئۇننەھرى رايونىدىكى تاغ خەلقىنىڭ ئەرەب
مۇستەملاچىلىرىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى چۈشەندۈرۈلگەن.
ئۇ ۋاقىتتا، قۇتتالىيە مۇلكى (خانى)نىڭ جىيەن ئوغلى
قاش ئەتراپىدىكى ئەرەب ۋالىيسى تۇرغان جايغا بېرىپ
بارگاھ قۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ مىللىتىگە ئاسىيلىق قىلىپ،
ئەرەبلەرنى قۇتتالىيىگە قارشى ھەربىي يۈرۈش قىلىشقا
كۈشكۈرتتى. ۋالىي ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى
ھەمدە ئۆزىنىڭ ئوغلى يەزىد ئىبنى ئەل مۇقەللافنى
جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى.

تەبەرى مۇنداق يازىدۇ: «قۇتتالىيە چېگرىسى ئەت-
راپىدا يەزىت ئۆز ئالدىغا بارگاھ قۇردى. قۇتتالىيە

مۇلكى (ئۇنىڭ ئىسمى سەپەر ئىدى)نىڭ جىيەن ئوغلى ئۆزىنىڭ باشقا بارگاھىنى قۇردى. ئاخىرى سەپەر ئۆزىنىڭ جىيەن ئوغلى تۇرۇشلۇق بارگاھقا ھۇجۇم قىلدى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى بىر - بىرىنى ئەرەبچە تووۋلىيتتى. مۇلكىنىڭ جىيەن ئوغلى ئەرەبلەر ماڭا ساتقىنلىق قىلغان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى، ئەرەبلەر مۇلكىنىڭ جىيەن ئوغلىنىڭ ئۇلارنىڭ بارگاھىدا يوقلۇقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئۆزلىرىگە ئاسىيلىق قىلىشىدىن قورقاتتى. شۇڭا سەپەر ئۆزىنىڭ جىيەن ئوغلىنى تۇتۇپ قورغانغا قايتۇرۇپ كېلىپ ئۆلتۈردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كېيىنچە يەزىتتە سەپەرنىڭ بارگاھىنى قورشىۋېلىپ، پۇل تۆلىتىۋېلىش شەرتى ئاساسىدا سۈلھى قىلغان. يەزىت پۇل تۆلىتىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ دادىسى بار جايغا قايتقان. مۇلكىنىڭ جىيەن ئوغلى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئانىسى ئادەم ئەۋەتىپ سەپەرنىڭ ئانىسىغا مۇنداق دېگەن: «سەپەر ئۆزىنىڭ جىيەن ئوغلىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، سەن سەپەرنىڭ ھايات قېلىشىدىن قانداق ئۈمىد كۈتىسەن، بىلىشىڭ كېرەككى، ئۆلتۈرۈلگەن كىشىنىڭ يەنە يەتتە قېرىندىشى بار، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قاتتىق خارلاندى. سەن پەقەت بىرلا يالغۇز ئوغۇلنىڭ ئانىسى. ئەمما سەپەرنىڭ ئانىسى ئۇنىڭغا: شىرنىڭ بالىسى ئاز، چوشقىنىڭ كۈچۈكلىرى كۆپ بولىدۇ، دەپ جاۋاب بەرگەن.»

سەئىدنىڭ شۇ قېتىملىق تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن كېيىن، ئەرەب قوشۇنلىرى ئۇدا بەش يىلغىچە ماۋرا ئۇنـ

نەھرى رايونىدا چىقىلىشقا پېتىنالمىدى. خەلىفە يەزىد ئىبنى مۇئاۋىيە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە (680—683)، سەلىم ئىبنى زىياد خوراساننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەندى. ئەرەبلەر ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا 3 ـ قېتىم تاجاۋۇز قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تاكى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم بۇيرۇق بويىچە خوراساننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىشتىن بۇرۇن، ماۋرا ئۇننەھرى رايونى بىلەن ئەرەبلەر ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مۇنتىزىم ئۇرۇش بولمىدى. قۇتەيبە ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشتىن بۇرۇن، ئەرەبلەرنىڭ ماۋرا ئۇننەھرى رايونىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ ھەممىسى تارقاق خاراكتېرلىك بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەقسىتى پەقەت مەلۇم ئەرەب ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن تالان ـ تاراج قىلىپ، رايون ئىگىلەش ئارقىلىق باي بولۇش ئىدى. ئۇلار تېز سۈرئەت بىلەن ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، ئىگىلىۋالغان رايونلارنى ئاياغ ـ ئاستى قىلىپ، ئۇ يەرلەرنى زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقاندىن كېيىن مەرۋىگە قايتىپ كېلىشتى.

كېيىنچە، خەلىفە ئابدۇل مالىك ئىبنى مەرۋان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (685 — 705) خەلىفىلىك ئىچىدە ھاكىمىيەتنى تالىشىش بويىچە ئىچكى ئىختىلاپ ئاياغلىشىپ، ئىستىلا قىلىنغان دۆلەتلەردىكى قوزغىلاڭلار باستۇرۇلدى. پەقەت مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندىلا، ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى ئاندىن ماۋرا ئۇننەھرى رايونىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن قەتئىي نىيەتكە كەلدى. تەخمىنەن 705 ـ يىلى ئۆپچۆرىسىدە خوراساننىڭ ۋالىيسى قۇتەيبىدىن ئىبا-

ۋەت بۇ رەھىمسىز مەخلۇق، قارا نىيەت مەككار سىياسە-
تون ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا ھەربىي ھەرىكەت يۈر-
گۈزۈشنى باشلىدى.

قۇتەيبە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنىڭ تارقاقلىقى
ھەم جايلاردىكى دېھقان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىچكى ئىختى-
لاپلىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلىپىلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادى-
كى ئورنىنى پەيدىنپەي مۇستەھكەملىدى. قۇتەيبە 705-
يىلى بەلخ رايونىنىڭ بىر قىسىم يەرلىرىنى بويسۇندۇر-
غاندىن كېيىن، 706 - يىلى زور تۈركۈمدىكى قوشۇن-
لىرىنى باشلاپ ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا كىردى. ئە-
رەبلەرنىڭ تەسۋىرلىگىنىدەك، قۇتەيبە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆت-
كەندىن كېيىن، ئالدامچىلىق ئۇسۇلى ئارقىلىق شوغىنان،
قۇدات ھەم شىمرا ئان كىنەزلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بىلەن
سۈلھى قىلىش كېلىشىمى ئىمزالىدى. ئاندىن كېيىن، باي-
كەنت (پايكەنت)كە قاراپ ئىلگىرىلىدى.

ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ قارىشىچە، بايكەنت ماۋ-
را ئۇننەھرى رايونىدا ئەڭ گۈللەنگەن شەھەرلەرنىڭ
بىرى ھېسابلىناتتى. شۇڭا ئۇ «سودىگەرلەر شەھىرى»
دەپ ئاتىلاتتى. چۈنكى، ئۇنىڭدا ناھايىتى مۇستەھكەم
شەھەر سېپىلى بولغانلىقتىن «مىس ساۋۇتلۇق شەھەر»
دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەردە ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى ئاھا-
لىلەرنىڭ بىرىنچى قېتىملىق باتۇرانە قارشىلىق كۆرسىتى-
شىگە دۇچ كەلدى. بايكەنتنىڭ قورشىۋېلىنغان ۋاقتى
ھەققىدە، بەزى ماتېرىياللاردا 50 كۈن، يەنە بەزى ما-
تېرىياللاردا ئون ئاي دەپ يېزىلغان. ئەڭ ئاخىرى قۇ-

تەيبە مەككارلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىپ شەھەرنى بېسىۋې-
لىپ، تالان ـ تاراج قىلغاندىن كېيىن، بۇخاراغا كەتتى.
قۇتەيبە بايكەنتتىن ئايرىلىپ بەش پەرسەخ يىراق-
لىققا بارماي تۇرۇپلا، بۇ شەھەردىكى ئاھالىلەر قوزغىلاڭ
كۆتۈرۈپ، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئەرەب مۇداپىئە قوشۇ-
نىنى يوقاتتى. قۇتەيبە بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قايتىپ كې-
لىپ، بايكەنتنى قايتا ئىگىلەپ، بۇ شەھەرنى ئۇزۇل-
كېسىل ۋەيران قىلدى. بارلىق ئەرلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتتى،
ئاياللار ۋە باللارنى قۇل بولۇشقا زورلىدى. تاجاۋۇزچى-
لار بۇ يەردە ناھايىتى كۆپ مال ـ مۈلۈككە ئىگە بول-
دى. بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۇلار باشقا ھەرقانداق جايدا
مۇشۇنچىلىك ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە نەرسە ـ كېرەك بۇلاپ
ئالالمىغان ئىدى.
بايكەنتنىكى ئېچىنىشلىق ۋەقە ماۋرا ئۇننەھرى را-
يونىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ناھايىتى ۋەھشىي دۈشمەنگە دۇچ
كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەزى سوغدى ھۆ-
كۈمرانلىرى تۈركلەردىن ياردەم سوراپ، كېيىنچە روم-
تان (بۇخارا ئەتراپىغا جايلاشقان) ئەتراپىدا ئەرەبلەرگە
قارشى بىرلەشمە قوشۇن تۈپلىدى. ئىككى تەرەپ كەس-
كىن جەڭ قىلىپ، ئەرەب قوشۇنلىرىنى قورشاۋغا ئالدى.
بۇ ۋاقىتتا قۇتەيبە مەخپىي ئەۋەتكەن جاسۇس ئار-
قىلىق، سوغدى خانىنى تۈركلەرگە، تۈرك خانىنى سوغ-
دىلارغا قارشى تۇرۇشقا كۈشكۈرتۈپ، ئۆزئارا بۆلۈنۈش
پەيدا قىلدى. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، قۇتەيبەگە ئەۋەتىل-
گەن قوشۇن يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ياردىمى ئاستىدا،

ئۇ قورشاۋدىن قېچىپ چىقتى. ئەرەب قوشۇنلىرى غايەت زور زىيانغا ئۇچرىغانلىقتىن، قۇتەيبىنى ۋاقتىنچە ماۋرا ئۇننەھرى رايونىنى ئىستىلا قىلىش پىلانىدىن ۋاز كېچىشكە، مەرۋىگە قايتىشقا مەجبۇر قىلدى.

708 - يىلى قۇتەيبە يېڭىدىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا يۈرۈش قىلدى. سوغدى ئاھالىلىرى باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، قۇتەيبە يەنىلا بۇخارانى بېسىۋالدى ھەمدە رومىتاننى تاجاۋۇز قىلىپ ئىگىلىۋالدى. بۇخارا ئەتراپىدىكى جەڭدە قۇتەيبە غەلىبىگە ئېرىشەلمىدى. قۇتەيبە ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغانلىقتىن، كۈز پەسلىگە كەلگەندە خوراسانغا قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئىراق ھۆكۈمرانى ھاجى زات (ئۇ خوراساننىڭ ۋالىيسى قۇتەيبەنىڭ باشلىقى ئىدى) ئۇ مەغلۇبىيەت خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قۇتەيبەگە قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر بۇخارا قودايىتىنى مەغلۇپ قىلىشقا بۇيرۇق قىلدى.

709 - يىلى قۇتەيبە زور قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بۇخارا شەھىرى ئەتراپىغا كەلدى. بۇخارا ئاھالىلىرى بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا سوغدىلار ۋە تۈركلەردىن ياردەم سوراپ كەسكىن قانلىق جەڭ قىلدى. قۇتەيبە مەيلى كىم بولۇشتىن قەتئىينەزەر كىمكى بىر دۈشمەننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەلسە 100 دەرھەم مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى جاكالىدى. ئەرەبلەرنىڭ بارگاھلىرىدا ماۋرا ئۇننەھرى رايونىدىكى جەڭچىلەرنىڭ كاللىسى «ئەل ئېھرام مۇنارى»دەك دۆۋە-

لىنىپ كەتتى، بۇ هال بۇخارانى قوغدىغۇچىلارنىڭ قار-شىلىقىنى يوقىتالىدى. قۇتەيبە پەقەت سوغدىلار ۋە تۈركلەر ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلغانىدىن كېيىنلا ئەرەب قوشۇنلىرى بۇخارانى بېسىۋالدى.

شۇمان بەگلىكى ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى توخارىستان خەلقلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقتىن، قۇتەيبە ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەهكەملەش ئۈچۈن سوغدىيانادىكى تارخۇن بىلەن شەرتنامە ئىمزالىدى. ھەمدە سوغدىيانا خانىنىڭ يىقىن كىشىلىرىنى گۆرۈگە ئېلىپ كەتتى، ھەتتا ھەر يىلى قانچىلىك ئولپان تۆلەشنىمۇ بەلگىلىدى. تەبەرىنىڭ خاتىرىسىدە مۇنداق دېيىلگەن: سوغدىيانا ئاهالىلىرى ئۆزلىرىنىڭ خانى تارخۇننىڭ ئەرەبلەرگە تېز چۈككەنلىكىنى بىلگەنىدىن كېيىن، تار-خۇننى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، گوراكنى خان قىلىپ تىكلىدى، تارخۇن تۈرمىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، گوراك ئىككى يۈزلىمىلىك سى-ياسەتنى يولغا قويۇپ، كۆرۈنۈشتە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى ۋە خەلققە يېقىندى، لېكىن يەنە شۇنىڭ بىلەن بىرگە جۇڭگو سەركەردىلىرى بىلەن ئالاقە باغ-لاپ ئورتاق ھەرىكەت قوللىنىپ، ئەرەب تاجاۋۇزچىلى-رىنى قوغلىۋېتىشكە تەييارلىق قىلدى.

710 - يىلى قۇتەيبە يىگىمىدىن قوشۇن توپلاپ، شۇمانغا بېسىپ كىردى. بۇ قېتىملىق كەسكىن جەڭدە

شۇمانىنىڭ ھاكىم بېگى ئۆلتۈرۈلدى. قۇتەيبە بۇ سەھەرنى بۇلاپ بولغاندىن كېيىن، ناسىپو (ھازىرقى كارىش ئەتراپىدا) ۋە قېش (ھازىرقى شەھرى سەبىز) غا بېسىپ كىرىپ، بۇ ئىككى جاينى بېسىۋالدى.

بۇ ۋاقىتتا خارەزم خانى ھورزاتنىڭ ئىنىسى دۆلەت ئىچىدە مازداكچە خەلق ھەرىكىتىنى قوزغىدى. قۇتەيبە خارەزمنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۆرەشتىن پايدىلىنىپ، خارەزم خانغا ياردەم بېرىشنى باھانە قىلىپ قوشۇنلىرىنى بۇ دۆلەتكە باشلاپ ماڭدى. 711—712-يىللاردا خارەزم خانى ۋە قۇتەيبە تىنچلىق شەرتنامىسى تۈزدى ھەمدە قوزغىلاڭچىلارنى قانلىق باستۇرغان قۇتەيبەنىڭ تۆھپىسىنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئون مىڭ تۇياق چارۋا تەقدىم قىلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە خارەزمنىڭ ئىستىلا قىلىنىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

قۇتەيبە قەھرىمان سوغدىلارنى ئىستىلا قىلىشتا قېيىنچىلىقنىڭ بارلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇلاپ كەلگەن مال - مۈلۈكنى خارەزمدىن مەرۋىگە يۆتكەيمىز، دېگەن سۆز - چۆچەكنى تارقاتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇ خارەزم خانى ۋە بۇخارا خانىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە سەمەرقەندكە يۈرۈش قىلدى. سەمەرقەند تۆپتوغرا بىر ئاي قامال قىلىنىپ، ھەر ئىككى تەرەپتىن ناھايىتى كۆپ كىشى ھالاك بولدى. قورشاۋ تۈپەيلىدىن ھالاك بولغان سوغدىلار چاچ خانى، تۈرك خاقانى ۋە پەرغانىدىكى ئىخشىدتىن ياردەم تەلەپ قىلىپ يازغان

خەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئەگەر ئەرەبلەر سوغدىيانىنى بېسىۋالىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭغا ئۇلاپلا باشقا مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرگىمۇ تاجاۋۇز قىلىدۇ». قۇتەيبە بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قوشۇن ئەۋەتىپ چاچ ۋە پەرغانىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئالدىدىن چىقىپ زەربە بەردى. ئاخشىمى قۇتەيبەنىڭ قوشۇنى سەمەرقەندكە ياردەمگە كەلگەن قوشۇنغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەرەبلەر سېپىلغا ھۇجۇم قىلىپ، سەمەرقەندكە باستۇرۇپ كىردى. جەڭ ناھايىتى كەسكىن داۋاملاشتى. ئەڭ ئاخىرىدا سەمەرقەندنىكى ئاھالىلەر ئىلاجسىز تەسلىم بولدى. قۇتەيبە شەھەرگە كىرىپ، پۈتۈن شەھەرنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى.

بۇ مەزگىلدە سەمەرقەندنىڭ داڭقى چىققان كۆپلىگەن قەدىمىي بۇتخانىلىرى بار ئىدى. بۇ بۇتخانىلاردا زور مىقداردىكى بايلىق ساقلانغان ئىدى. قۇتەيبە بۇ بۇتخانىلاردىكى بارلىق بايلىقنى بۇلاپ بولغاندىن كېيىن، بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى بولغان بۇ بۇتخانىلارنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان بۇيۇملار ۋە سەمەرقەند بۇتخانىسىدىكى ئەۋلىيا ھەيكىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق نەرسىلەر نابۇت بولدى. تەبەرى مۇنداق دەيدۇ: بۇ ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ ئومۇمىي سانى 50 مىڭ مىسقال كېلەتتى. قۇتەيبە سوغدىيانا ئاھالىلىرىنىڭ زىممىسىگە ھەر يىلى زور مىقداردا خىراج تۆلەشنى ئارتقاندىن

باشقا، 30 مىڭ ئەسكەرنى ئەرەب قوشۇنغا قاتنىشىشقا مەجبۇرلىدى.

713 - يىلى سەمەرقەند ۋە ماۋرا ئۇننەھرى رايونىدىكى كۆپلىگەن شەھەرلەردە ئىستىلاچىلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن رەھىمسىزلەرچە باستۇرۇلدى.

گەرچە ئون يىل داۋام قىلغان ئۈزلۈكسىز قانلىق جەڭدىن كېيىن، ماۋرا ئۇننەھرى رايونى ئىلاجسىز خەلىپىلىكنىڭ ئالىي ھاكىمىيىتىگە بويسۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ماۋرا ئۇننەھرىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرى ئۆزۈل - كېسىل ئىستىلا قىلىندۇق دەپ قارىمىدى. قۇتەيبە بۇ ھۆررىيەتپەرۋەر دۆلەتلەرنىڭ ئاھالىلىرىدىن قورقۇپ، ھەريىلى كۈزدە ئۆزىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم مەرۋى ۋە خوراساندىكى باشقا شەھەرلەرگە تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئەتىيازغا بارغاندا، قوشۇننى قايتا توپلاپ، ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا قايتىدىن بېسىپ كىردى. قۇتەيبە ھەرقېتىم ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا سەپەر قىلغاندا، خوراساندا يېڭىدىن تەشكىل قىلغان قوشۇننى باشلاپ كەلدى. چۈنكى بۇ يىراق سەپەردە قوشۇننىڭ چىقىمى ھەمىشە ناھايىتى زور بولىدى.

714 - يىلى قۇتەيبە زور تۈركۈمدىكى ياردەمچى قوشۇنغا ئېرىشكەنلىكتىن، چاچقا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەي قۇتەيبە نەزەردىن چۈش-

تى. ئۇ ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا تارقالغان ئەرەب قوشۇنلىرىنى خەلىفە سۇلايمانغا قارشى تۇرۇشقا قوزغىراتتى، لېكىن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىدى. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا ئۇ پەرغانىدا ئۆلتۈرۈلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىش تاماملانغاندىن كېيىنلا، ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى مەرۋىنى خۇراسان بىلەن ماۋرائۇننەھرى رايونىنىڭ ۋالىيسىغا قارايدىغان رايونلارنىڭ مەركىزى قىلىپ بېكىتتى. چۈنكى مەرۋى «تىنچ بولمىغان» بۇخارا ۋە سەمەرقەندلەردىن بىرقەدەر يىراق ئىدى.

خەلىفىلىكنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلالىشىنىڭ سەۋەبى نېمە؟

بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى تارقاقلىقى، شۇنداقلا ئىستىلاچىلارنىڭ بۇ خىل تارقاقلىقنى ئۆزىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشقا بەكمۇ ئۇستا بولغانلىقىدىن ئىبارەت.

ئەرەبلەر ماۋرائۇننەھرى رايونىغا بېسىپ كىرىشنىڭ دەسلىپىدىلا، بارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى رايونلار ئارىسىدا ئۆزئارا ئىناقسىزلىقنى پەيدا قىلدى ھەمدە مەقسىتىگە يەتتى. قۇتەيبە ئالدى بىلەن دۈشمەنلىشىۋاتقان ئىككى كىچىك خاقانىنىڭ

شەرىنى قوللاپ، شۇ ئارقىلىق يەنە شەرىنى ۋەيران قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ بەگلىكنىڭ خانىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالدى. تولا ھاللاردا ماۋرائۇننەھرى رايونىدىكى بەزى خانلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلدى، بۇنىڭدىن تاجاۋۇزچىلار پايدىغا ئېرىشتى. قۇتەيبە سوغدىيانىگە تاجاۋۇز قىلغاندا، ئەرەب قوشۇنلىرىدىن باشقا يەنە خارەزىم، بۇخارا ۋە ناسىپونىڭ ھەربىي كۈچلىرىدىنمۇ پايدىلاندى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، يەنى 713 - يىلى، خوجەند، چاچ ۋە پەرغانىنى ئىستىلا قىلىش ئۈچۈن ئۇ يەنە سوغدى قوشۇنلىرىدىن پايدىلاندى.

خەلىپىلەر قوشۇنىنىڭ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشىنىڭ يەنە بىر سەۋەب ئۇلار كۆپىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۆچمەن چارۋىچىلار بىلەن دېھقانچىلىق بوستانلىرىدىكى ئاھالىلەر ئارىسىدىكى زىددىيەتتىن مۇۋەپپەقىيەتلىك پايدىلاندى. ئەرەبلەر ئۇلار ئارىسىدا بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزئارا دۈشمەنلەشتۈرۈپ قويدى.

ئەڭ ئاخىرقى بىر سەۋەب، خەلىپىلىك قۇدرەتلىك ھەربىي ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. ئۇلار نۇرغۇن دۆلەتلەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئەرەبلەر ئىستىلا قىلىنغان دۆلەتلەردىكى يەرلىك ئاھالىلەر ۋە ماددىي بايلىقىدىن ئۆز ئالدىغا پايدىلىنىپ، باشقا دۆلەتلەرنى داۋاملىق ئىستىلا قىلدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەلقى گەرچە

ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىغا باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ خانلىرى ساتقىنلىق بىلەن شۇغۇللاندى. خارەزىم ۋە سوغدىيانادا يۈز بەرگەن ئەھۋال مانا شۇنداق بولدى. كۆپلىگەن يەرلىك خانلار چوڭىگو خانىدىن ياردەم سوراشقا رازى بولدىكى، ئەمما خەلق ئاممىسىنى مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۆرەش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلمىدى.

خەلىپىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئەھۋالى

ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بارلىق شەھەرلەر ۋە چوڭراق مەھەللىلەردە، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆزىنىڭ مۇداپىئە قىسىملىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ھەممە بۇ قوشۇنلارغا تايىنىپ يەرلىك ئاھالىلەرنى ئۆزىگە بويسۇنۇشقا ۋە باج تاپشۇرۇشقا زورلىدى.

ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاھالىلەرنىڭ يۈكىنى قاتتىق ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. سىرتتىن كەلگەنلەر ئۆزلىرى ئىگىلىۋالغان دۆلەتلەرنى تالان - تاراج قىلىپ، يەرلىك ئاھالىلەرنى يېڭى دىنغا كىرىشكە زورلاپ، ئىستىلا قىلىنغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. تاجاۋۇزچىلار قورال كۈچى بىلەن شەھەرلەرنى بېسىۋالغاندا، بۇلىۋالغان بايلىققا قانائەت قىلمىدى. ئۇلار يەنە يەرلىك ئاھالى-

لەردىن دائىم ناھايىتى كۆپ باج، ئالۋاڭ ـ ياساق يىغدى. ئاھالىلەرنى قۇل، دېدەك، چارۋا، ئاشلىق، توقۇلما بۇيۇملار، ھەرخىل باشقا بۇيۇملار بىر دىشكە زورلاپ، ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ بارلىق ئېھتىياجىنى تولۇق قاندۇردى.

ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى بارلىق ئىستىلا قىلىنغان رايونلاردا ئەڭ ياخشى تېرىلغۇ يەرلىرى ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئىگىلىۋالدى ھەم شەھەرلەردىن باج ئالدى. بىر قىسىم ئەرەب ھەربىيلىرى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ ماكانلاشتى. بۇ يەرلەر سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى ئىدى.

سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە ھەر خىل باجلار بەلگىلەندى. يەر بېجى (خىراج) دېھقانلار ئالىدىغان ھوسۇلنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىدى. جان بېجى (جەزىيە) ئەڭ دەسلەپتە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان كىشىلەردىن ئېلىندى. ئۇندىن باشقا دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرگە قارىتا يەنە باج ـ سېلىق ۋە ئالۋاڭ ـ ياساق سالدى ھەمدە ئۇلارنى ماددىي نەرسە، ھەتتا ئۇلارنى ئۆي، كۆۋرۈك، سېپىل سېلىش، شۇنداقلا ئېرىق چېپىش قاتارلىقلارغا ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە زورلىدى. باج تاپشۇرمىغان كىشىلەر رەھىمسىز جازاغا تارتىلدى، ئۇلارنىڭ يەرلىرى مۇسادىرە قىلىندى. باجنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرمىغان كىشىلەرنىڭ بويىنىغا ئالاھىدە ياسالغان دومۇرلۇق تاختا ئېسىپ، تاكى ئۇلار باجنى تاپشۇرۇپ بولغاندىلا ئاندىن

ئىلىۋەتتى.
مەرۋى، سەمەرقەند ۋە بۇخارا قاتارلىق شەھەر-
لەردە ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى
نەزەردە تۇتۇپ، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ھەر بىر ئېتىز
ئۆيىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىۋالدى، ھەتتا بەزى ۋاقىتلاردا
يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىنى
ئىجرا قىلغان - قىلمىغانلىقىنى دائىم نازارەت قىلىپ
تۇرۇشىنىڭ زوراۋانلىقى بۇ خىل زورلۇق بىلەن ئىگىلە-
ۋېلىشىنىڭ باھانىسى قىلىندى. مەسىلەن، بۇخارانىڭ
ئەھۋالى مۇشۇنداق بولدى. ئەمەلىيەتتە بۇ يەر-
لىك ئاھالىلەرنى تالان - تاراج قىلىشنىڭ بىر خىل
ئۇسۇلى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىستىلاچىلار تۇرار
جايلارنىڭ خوجايىنلىرىغا ئائىلانىدىن كېيىن، ئەسلى-
دىكى ئۆي ئىگىلىرىنى ئۆزلىرىگە ھەقسىز ئەمگەك قى-
لىپ بېرىشكە زورلىدى.
ئەرەب خەلىپىلىرى ئىستىلا قىلىنغان رايونلارغا
قارىتا ئىسلام دىنىنى سىڭدۈرۈش سىياسىتىنى يۈرگۈز-
دى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ بۇ خىل ئۇسۇلنى قول-
لىنىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى.
ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا سىڭىپ كىرىشىنىڭ دەسلىپىدە
بۇ يەردە بىرلىككە كەلگەن دىن يوق ئىدى. بۇ يەردە
زارا ئاستىرا دىنى كەڭ كۆلەمدە تارقىلىش بىلەن
بىرلىكتە، خرىستىئان ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ مۇرىتلىرىمۇ
مەۋجۇت ئىدى. ئەرەبلەر بۇ دىنلارنىڭ ھەممىسىنى
يالغان دىنلار دەپ جاكالىدى، بولۇپمۇ ئۇلار زارا

ئاستىرا دىنىغا قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ باردى. چۈنكى، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆپ سانلىق ئاھالىلەر ئېتىقاد قىلىدىغان دىن ئىدى. باشقا دىنلارنىڭ تەسىرىنى ئېزدىن تازىلاش ئۈچۈن، خەلىپىلەر بۇ يەرگە ئورۇنلاشقان ۋالىيلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ دىنىي ھۆججەتلىرىنى ھەممە يەردە كۆيدۈردى. بولۇپمۇ زارا ئاستىرا دىنىنىڭ ھۆججەتلىرىنى كۆپلەپ كۆيدۈردى. نەتىجىدە يالغۇز دىنىي ھۆججەتلەرنىلا كۆيدۈرۈش بىلەن قالماستىن، ھەتتا ماۋرا ئۇننەھرى رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ دىنىي تۈس ئالغان ھۆججەتلىرىنىمۇ كۆيدۈرۈپ، سوغدىيانانىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەرلىرىنى تامامەن دېگۈدەك يوقىتىۋەتتى.

ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان يەرلىك ئاھالىلەر دەسلەپتە ناھايىتى كۆپ غەمخورلۇقتىن بەھرىمەن بولدى. كىشىلەر پەقەت يېڭى دىنىي بەلگىلىمىنىڭ رەسمىيىتىنى ئۆتكەنلىكى ئۈچۈنلا پۇلىغا ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەر يىلى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىشتىن باش تارتقان كىشىلەردىن جان بېجى — جەزىيە ئالدى. بۇ تەدبىرلەر ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، لېكىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان كۆپ سانلىق كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى دىنىغا مەخپىي ئېتىقات قىلىشنى يەنىلا ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇردى.

خەلىفىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭلىرى

يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىغا بولغان غەزەپ - نەپرىتى كۈندىن كۈنگە ئاشتى. ئىستىلاچىلار بۇخسل ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغاچقا ئالاقزادىلىك ئىچىدە قالدى. ئەرەبلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغان ئالدىنقى ئون يىل ئىچىدە، ئۇلار ھەتتا مۇسۇلمانلار مەسچىتلىرىگە بارغاندىمۇ دائىم قورال ئېلىپ بارىدىغان بولدى. ئاھالىلەرنىڭ بارلىق قوراللىرىنى مۇسادىرە قىلدى. ئاھالىلەرنىڭ ئاخشاملىرى ئائىلىسىدىن ئايرىلىشىنى مەنئى قىلدى.

لېكىن، ۋەھشىيانە تېررورلۇق ۋاستىلىرىمۇ ھۆرىيەتپەرۋەر خەلقنىڭ روھىنى نابۇت قىلالمىدى. ئەرەب ئىستىلاچىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق ئىسلىغان پۈتكۈل دەۋر ئوتتۇرا ئاسىيا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۈزلۈكسىز قوزغىلاڭلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

720 — 721 - يىللىرى سوغدىيانادا كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭ پارتلىدى. سوغدىلار تۈركلەرنىڭ قوللىشى بىلەن ماۋرائۇننەھرى رايونىدا تۇرۇشلۇق ئەرەب قوشۇنلىرىنى تارمار قىلدى.

خەلىفىلەر زور تۈركۈمدىكى جازالاش قوشۇنىنى قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن ئاھالىلەرگە

قارىتا، بولۇپمۇ سەمەرقەند ۋە پەنجىكەنت ئاھالىلىرى-
گە قارىتا تېررورلۇق ۋاسىتىسىنى قوللاندى. سەمەرقەندى-
لىكلەرنىڭ قورال جەھەتتە ئۇلاردىن ئېشىپ چۈشكۈ-
دەك ۋە تاقابىل تۇرغۇدەك ئىقتىدارى بولمىغانى-
لىقتىن، ئەسلى زېمىنىدىن ئايرىلىپ، خوجەندگە
كېتىشكە مەجبۇر بولدى. خوجەندنىڭ ھۆكۈمرانى ئەتتار
ئۇلارنى ھىمايە قىلىشقا قوشۇلدى. سوغدىيانا خانى
گوراك بارلىق كۈچى بىلەن بۇ قېتىمقى چېكىنىشكە
قارشى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنى توسۇپ قالالمى-
دى. خوجەندنىڭ ھۆكۈمرانى ئەتتار ئەمەلىيەتتە خا-
ئىن ئىدى. ئۇ ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ سوغدىيانا تەۋە
رايونلىرىغا كىرىشكە يول ئېچىپ بەردى. ئەرەب تا-
جاۋۇزچىلىرى سەمەرقەندلىكلەرنى ۋەھشىيانە باستۇر-
دى. ئەرەب قوشۇنلىرى خوجەندكە چېكىنگەن بارلىق
سەمەرقەندلىكلەرنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆلتۈرۈپ تۈ-
گەتتى. پەقەت 400 نەپەر سودىگەرلا ھاياتىنى قۇتۇلدۇ-
رۇپ قالالىدى. ئۇلار زور مىقداردىكى تاۋار ئارقىلىق
جېنىنى ساقلاپ قالدى. بۇ تاۋارلار تېخى يېقىندىلا
جۇڭگودىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئىدى.
پەنجىكەنتلىكلەرمۇ سەمەرقەندلىكلەرگە ئوخشاشلا
خان دېۋاشتىچنىڭ رەھبەرلىكىدە خوجەندكە قاراپ يول-
غا چىقتى. ئۇلارغىمۇ ئەرەبلەرنىڭ جازاچى قوشۇنلىرى
يېتىشىۋالدى. دېۋاشتىچ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىشقا مەج-
بۇر بولدى. جەڭ قۇم كەنتىدە ئېلىپ بېرىلدى. قۇم
كەنتى موگ تېغى (ھازىرقى زاخماتئابات ئەتراپىدا)

دىكى دېۋاشتىچ قورغىنىدىن بەش كىلومېتر يىراق جاي-
دا ئىدى. بۇ جەڭ سوغدىيانا دىكى بارلىق قوزغىلاڭنىڭ
تەقدىرىنى بەلگىلىدى. گەرچە پەنجىكەنتلىكلەر باتۇر-
لۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ-
لار يەنىلا يېڭىلىپ قالدى. چۈنكى ئەرەب قوشۇنلىرى
قورال - ياراق جەھەتلەردە ناھايىتى زور ئۈستۈنلۈك-
نى ئىگىلەيتتى. دېۋاشتىچ تەسلىم بولۇپ ئەسىرگە چۈ-
شۈپ قالدى. دەسلەپتە دۈشمەنلەر ئۇنىڭغا
ھۆرمەت قىلغاندەك كۆرۈندى، لېكىن كېيىنچە ئۇنى
ناۋۇس (زارا ئاسترا دىنى قەبرىستانلىقى) دىكى
كرېست جازىسىغا مىخلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

قۇتتالىيە بىلەن ئىسترافشان (ئۇسروشانا) دىكى
ھۆرىيەتپەرۋەر تاغ خەلقى ئىنتايىن باتۇر بولغانلىقتىن،
ئۇلار مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى
قوغداپ قالدى. 725 - يىلى ئەرەبلەرنىڭ خوراسان
ۋالىيسى ئاسات ئىبنى ئابدۇللا خان قوشۇننى باشلاپ
قۇتتالىيىگە كېتىۋاتقاندا، بارلىق يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ
ھەممىسى قوزغىلىپ ئۇلارغا قارشى تۇردى. ئەرەب قو-
شۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمەي چېـ
كىنىشكە مەجبۇر بولدى. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاسا-
لانغاندا، ئاسات ئىبنى ئابدۇللاخان قۇتتالىيە جېڭىدە
مەغلۇب بولۇپ، بەلخكە كېتىۋاتقاندا بەلختىكى ئاھالى-
لەر ئۇنى مازاق قىلىدىغان بىر كۇپلېت بېيىت توقۇپ
چىققان. بۇ تاجىك تىلىدىكى ساقلىنىپ قالغان ئەڭ
بۇرۇنقى ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

قۇتقا لىيەلدىن قا يتتىڭىز،
تۆكۈلىدى ئا برو يىڭىز.

ئۇسر وشانادا بەلكىم 5 — 6 - ئەسىرلەردىلا شەـ
كىللەنگەن تۇرمۇش ئۇسۇلى داۋاملىق ساقلىنىپ قالـ
غان. مۇشۇ دەۋرگە ئائىت ئاسارە - ئەتىقىلەر سۆپىتىـ
دىكى زور بىر تۈركۈم قورغانلار، 1947 — 1948 -
يىللىرى ئا. يۇ. ياكۇباۋسكى باشچىلىقىدىكى سوۋېت
پەنلەر ئاكادېمىيىسى زەرەپشاننى تەكشۈرۈش ئەترىتى
تەرىپىدىن تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ماتچى ۋە زاخـ
ماتئابات رايونىدىن تېپىلدى. بۇ قورغانلار خەتەرلىك
قىيالارغا قۇرۇلغان بولۇپ، تاغ ئېقىنلىرىغا ئېقىپ كىـ
رىدىغان تاغلىق رايون دەريالىرىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىـ
زىغا يېقىن جايلارغا، يېرىمىدىن كۆپرەكى دەريا ئەگىپ
ئۆتىدىغان دوقمۇشلارغا ئورۇنلاشقان. مۇشۇنداق جۇغراـ
پىيىلىك ئورۇنلار كىشىلەرنىڭ باشقا ئۇچ تەرەپتىكى
قورغانغا يېقىنلىشىشقا قىيىنچىلىق تۇغدۇرغان. بۇ قورـ
غانلار ناھايىتى ياخشى مۇستەھكەملەنگەن قورۇقلار
بولۇپ، زېمىندارلارنىڭ ئوردىسى ئىدى. مەيلى
تاغ ئېقىنلىرىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان كەنتلەر بولـ
سۇن، ياكى چوڭ دەريا جىلغىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى
كەنتلەر بولسۇن، ھەممىسى دېھقانلارنىڭ قولىدا ئىدى.
كەنتلەردە كەنت جامائە تۈزۈمى ساقلىنىپ قالغان بوـ
لۇپ، دېھقانلار مەلۇم دەرىجىدىكى ئەركىنلىكتىن بەھـ
رىمەن بولالايتتى.

زەرەپشان دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى تاغـ لىق رايونلار (ئۇسرۇشانانىڭ مەركىزى قىسمى) بىلەن سوغدىيانا، شۇنداقلا ئۇنىڭ مەركىزى سەمەرقەنتە ئۆزئارا يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقان ئىدى. ئۇسرو- شانادىكى شەھەرلەر، كەنت بازارلىرى بىلەنمۇ يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقان ئىدى. ئالدى بىلەن بۇ مۇناسـ ۋەت سودا ۋە مەدەنىيەت خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. سودا يوللىرى، دەريا جىلغىلىرى، تاغ ئارىسىدىكى تار چىغىر يوللار ئارقىلىق تىك قىيالارنى بويلاپ (ئۇ يەر- لەردە لەپەكشىپ تۇرىدىغان ئاسما كۆۋرۈك ـــ ئوقلىنىكى ئورۇنلاشتۇرۇلغان) ئۆتۈپ، شەھەر مەركىزىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن خىلمۇ خىل تاۋارلار (نېپىز چىت، تۆمۈر قورال، ساپالدىن ياسالغان بويۇملار، ئالتۇن - كۆمۈش بۇيۇملىرى) نى يەرلىكتە ئىشلەپچىقىرىلغان گۆلە، چار- ۋا مال ۋە قوي يۇڭى قاتارلىق ئېسىل ماللار بىلەن ئالماشتۇراتتى.

ئۇسرۇشانالىقلار داھىيسىنىڭ ئىسمى ئافشىن (خان) دەپ ئاتىلاتتى. ئۇسرۇشانادىكى ئافشىنلار كېيىنك دېھقان قورۇق ئىگىلىرىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، بو- لۇپمۇ ھەربىيەتپەرۋەر يېزا جامائە دېھقانلىرىنىڭ ھېمـ ماشلىق قىلىشى ۋە كۆرەشتىكى ئاكتىپلىقىغا تايىنىپ، تاكى 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىنى ئۆزىنىڭ زېمىنىغا كىرگۈزمىدى.

728 - يىلى ۋە 736 - 737، يىللىرى توخا- رىستان ۋە سوغدىيانا ئاھالىلىرى تۈرك خاقانلىرى قو-

ھۇنلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن قوزغىلىپ، ئەرەب تاجا ـ ۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇردى. بولۇپمۇ 737 ـ يىلى ئەـ رەبلەر ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى.

بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى مۇنداق: خەلىپە ھىشام ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (724 — 743) كۆپ ساندىكى سوغدى ئاھالىلىرى ئىسلام دىنىنى كۆرۈنۈشتىلا قوبۇل قىلدى، جان بېجى (جەزىيە) تۆلىمىدى، بۇنىڭ بىلەن خەلىپىنىڭ خەزىنىـ سىگە تاپشۇرۇلىدىغان كىرىم زور مىقداردا ئازىيىپ كەتتى، خەلىپە خەزىنىسىنىڭ كىرىمىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، ئىسـ لام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بارلىق كىشىلەرگە قوشۇمـ چە باج تۆلەشنى پەرمان قىلدى. بۇنىڭدىن غەزەپلەنـ گەن ئاھالىلەر خەلىپىلىكنىڭ مەركىزىگە تەلەپنامە سۇـ نۇپ، قوشۇمچە بەلگىلەنگەن باجنىڭ قانۇنسىز ئىـ كەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى، چۈنكى، بۇ مۇرتەدلەردىن جان بېجى ئېلىشنى كەچۈرۈم قىلىش بىلەن قارىمۇ قارـ شى ئىدى. كىشىلەرنىڭ ئۈمىدىنىڭ ئەكسىچە، ھىشام خەلىپىنىڭ قوشۇمچە باجنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەققىـ دىكى تەلىپىنى رەت قىلدى. شۇڭلاشقا سوغدىلار ئىسـ لام دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئۆزىنىڭ كونا دىنىي ـ ئېـ تىقادىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلار تۈركلەردىن ياردەم سوراپ، خەلىپىلىكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇردى. قوزغىلاڭ كەڭ كۆـ لەمدە قانات يېيىپ سەمەرقەند ۋە دابۇسىيادىن باشقا پۈتكۈل ماۋرائۇننەھرى رايونىنىڭ ھەممىسىنى قوزغـ

لاگچىلار ئىگىلىدى (كونترول قىلدى).

737 - يىلى ئەرەب ۋالىيسى كەڭ تۈركۈمدە قوشۇن توپلاپ، خارىستان ئەتراپىدىكى جەڭدە سوغدىلار ۋە تۈركلەرنىڭ بىرلەشمە ئارمىيىسىنى يوقىتىپ، قوزغىلاڭنى رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇردى.

خوراسان ۋە ماۋرا ئۈننەھرى رايونى ۋەزىيىتىنىڭ مۇرەككەپلىكى خەلىپىلىك قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بۇ يەردىكى بىر نەچچە ۋالىينى ئالماشتۇرۇشقا مەجبۇر بولغانلىقىدا ئىپادىلەندى. ئاخىرىدا 738 - يىلى ناسىر ئىبنى سەييار خوراسان ۋە ماۋرا ئۈننەھرى رايونىنىڭ ۋالىيسى بولدى.

ناسىر ئىبنى سەييارنىڭ خوراساندىكى دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان ۋاقتى ناھايىتى ئۇزاق بولدى. ئۇ 738 - يىلى يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ۋالىي بولۇش سۈپىتى بىلەن ماۋرائۈننەھرى رايونىدا ئۈچ قېتىملىق يىراققا جازا يۈرۈشى قىلىشنى ئورۇنلاپ (سەمەرقەند، چاچ ۋە فارابقا جازا يۈرۈشى قىلىپ) يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇردى.

ناسىر ئىبنى سەييار يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يار-دىمىگە تايىنىش، يەرلىكنى بويسۇندۇرۇش ھالىتىدە قالدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئۇ ماۋرا ئۈننەھرى رايونىدىكى بىر ئاقسۆڭەك بىلەن قۇدىلاشتى، بۇ ئاقسۆڭەكلەر بۇخارا قۇداتلىرىنىڭ كۆيئوغۇللىرى بولۇپ قالدى.

ناسىر ئىبنى سەييار يۇقىرىقىدەك بىر قاتار تەد-

بىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، خەلقنىڭ تاجاۋۇزچىلارغا قارشى كۈرىشى يەنىلا داۋاملىشىۋەردى. ئوتتۇرا ئاسىيا ئەرەب خەلىفىلىكىنىڭ ئەڭ ئىشەنچسىز چېگرا رايونلىرىنىڭ بىرى دەپ قارالدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ ئۇمەييە سۇلالىسى بىلەن ئابباسىلار سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىكى رولى

خەلىفىلىك ھاكىمىيىتى بىلەن دۈشمەنلىشىش كەيپىياتى يالغۇز ئوتتۇرا ئاسىيادىلا ئەمەس، بەلكى خەلىفە ھۆكۈمرانلىقىدىكى باشقا دۆلەتلەردىمۇ كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ كەتتى. خەلىپە مەمۇرىي دائىرىلىرى بەلگىلىگەن تۈزۈمگە يالغۇز ئەمگەكچى ئاممىلا نارازى بولۇپلا قالماستىن، يەرلىكتىكى ئاقسۆڭەكلەرمۇ نارازى بولۇشتى. يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر سىياسىي ھوقۇقىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولۇشقا ئازلا قالدى، خەلىفىلەر ۋە ئەرەب قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دېھقانلاردىن يىغىۋالىدىغان ئالۋاڭ - ياساقلىرى ئۇلارنىڭ كىرىمىگە تەسىر يەتكۈزدى.

ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىفىلىك سىياسىتىگە نىسبەتەن نارازىلىق كەيپىياتى يالغۇز ئىستىلا قىلىنغان مىللەتلەردە ئومۇملىشىپلا قالماستىن، بەلكى خەلىفىلىك ئىچىدىكى ئەرەب ئاھالىلىرىدىمۇ بولغان. بۇ ھال شۇچاغدىكى ئەرەب قەبىلىلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغان سىنىپىي

مۇلۇنۇش جەريانى، قەۋملەر مۇناسىۋىتىنىڭ پارچىلىنى-
شى، مال - مۈلۈكنىڭ تەڭ بولماسلىقى قاتارلىق ئەھ-
ۋاللارنىڭ تەرەققىياتى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتلىك.

ئەينى ۋاقىتتىكى ئاساسلىق ئىككى گۇرۇھ ئۇممەييە
سۇلالىسىنىڭ هاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە ھەقلىق ئىكەنلى-
كىنى ئىنكار قىلدى.

بىرىنچى گۇرۇھ خارىجىت مەزھىپى ئىدى. بۇ
مەزھەپ ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرى
كۆتۈرۈلۈشىگە نارازى بولۇۋاتقان قاتلاملارنىڭ ۋەكىل-
لىرىدىن تەركىب تاپقان ئىدى. ئۇلار خەلىپىلىكنىڭ
ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپىغا قارشى تۇرىدىغان: «خەلى-
پىلەر ئاللا ۋە خەلقنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش قى-
لىش كېرەك» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويدى. كې-
يىنچە بۇ شوئار غەيرىي ئەرەب مىللەتلىرى كەڭ ئا-
ھالىلىرىنىڭ (دېھقانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) خارى-
جىت مەزھىپىنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتى.

ئىككىنچى گۇرۇھ بولسا ھەزرىتى ئەلى مەزھىپى
ئىدى (شىئە مەزھىپى). بۇ مەزھەپ دەسلەپتە كوپا
مەككە ۋە مەدىنىدىكى ئۇرۇقداش يۇقىرى قاتلامنىڭ
مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. بۇ ئۇرۇقداشلار خەلى-
پىلىكنىڭ ۋارىسلىق پرىنسىپىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، لې-
كىن پەقەت ئەلىنىڭ جەمەتىلا (ئەلىنىڭ ئۇرۇق ئەۋ-
لادى) پەيغەمبەرنىڭ بەرھەق ۋارىسى بولالايدۇ دەپ
قارايتتى. ھەزرىتى ئەلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ
بىر نەۋرە ئىنىسى ۋە كۈيئوغلى (پاتىمەنىڭ ئېرى)

ئىدى. ھەزرىتى ئەلى ۋە ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ھۇسە-
يىن ئىچكى توقۇنۇشتا شېھىت بولدى. ئۇلار ئاللاھ
ئۈچۈن قۇربان بولغان شېھىتلەر دەپ قارىلىپ، ئالىي
شان - شەرەپكە ئىگە بولدى ھەمدە ئۇمەييە سۇلالى-
سىغا قارشى تۇرۇشنىڭ بايرىقى بولۇپ قالدى. كېيىن-
چە شىئە مەزھىپى، شۇنداقلا ھەزرىتى ئەلىگە چوقۇنۇش
ئىسلام دىنىدىكى كۆپ سانلىق ئىغۋاگەر مەزھەپلەر ۋە
مەزھەپچىلىك گۇرۇھىنىڭ بايرىقىغا ئايلاندى. بولۇپمۇ
شىئە مەزھىپى پەيدا بولۇشقا باشلىغان چاغدىلا، خەلى-
پىلىك تەرىپىدىن ئېزىلىۋاتقان مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى قات-
لىمى ئىچىدە قارشى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى. بۇ
يۇقىرى قاتلامدىكىلەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادلىرى
بىلەن ئۇمەييە جەمەتى ئوتتۇرىسىدىكى تارىمۇ قارشى-
لىقنى چەتنىڭ زۇلۇمىنى ئاجىزلاشتۇرۇشنىڭ بىر خىل
شەكلى دەپ قارىدى. ئۇنىڭدىن باشقا تەخمىنەن
718 - يىلىدىن باشلاپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ
تاغىسى ئابباسنىڭ ئۇرۇق ئەۋلادلىرى ئۇمەييە جەمەتى-
نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى زور كۈچ بىلەن مەخپىي
تەشۋىقات ئېلىپ باردى. ئابباس جەمەتى خەلىپە دۆلى-
تىنىڭ ھوقۇقى پەقەت ھاشىم جەمەتىگىلا، يەنى مۇ-
ھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ جەمەتىگە مەنسۇپ بولۇشى
قەتئىيلىك بىلەن تەشەببۇس قىلدى. لېكىن ئۇلار بۇ
جەمەت ئىچىدە مەلۇم بىر كىشىنىڭ خەلىپە بولىدىغانلى-
قىنى كۆرسەتمىدى. شۇڭلاشقا ئۇلار شىئە مەزھىپى
مۇرىتلىرى بىلەن بىرلەشتى. شىئە مەزھىپىدىكىلەر

ئابباس جەمەتىدىن ۋەزىرلىك ئىگىلەش يولىغا پايدىلىق ھەپ قارىدى.

8 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا مەرۋان II نىڭ (744 — 750) ھۆكۈمرانلىقىدىكى خەلىپىلەرنىڭ ئۈمەييە سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىگە بولغان ئورتاق نارازىلىقى ئالاھىدە كۈچىيىپ كەتتى. بۇ خىل قاتتىق نارازىلىقنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، يەر بېجى كۆپەيتىلدى ۋە خەلىپىلەر يەرلىك ئاھالىلەردىن كەڭ پايدىلىنىپ ئۇلارنى غايەت زور قۇرۇلۇشلارغا ئىشلەشكە مەجبۇر قىلدى.

خەلىپە مەرۋان II بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئۈمەييە سۇلالىسىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلدى. ئۇ خەلىپىلىكنىڭ مەركىزىنى سۈرىيىدىن زاتارا تاقىم ئارىلىغا يۆتكىدى. ئۈمەييە ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى دەمەشقتىن خەلىپىلىكنىڭ يېڭى مەركىزى خاران شەھىرىگە يۆتكىدى. ئانتيوخ (ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئالدىن بەلگىلەنگەن مەركەز) دىن باشقا بارلىق قەلئەلەرنى بۇزۇپ، شەھەردىكى بارلىق سېپىللارنى تۈزلىۋېتىشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. لېكىن ئۇ نارازىلىقنىڭ كۆپىيىشىنى توسۇپ قالالمىدى. ئۈمەييە سۇلالىسىغا قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك نارازىلىقنىڭ تەرەققىياتى شۇنداق چوڭقۇرلاشقانكى، ھەتتا خەلىپىلىك تارىخىدا ئوردا ياساۋۇللىرىنىڭ 1 - قېتىملىق توپىلىڭى يۈز بەردى.

ئىمام ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەد ئابباسلار جە-

مەتى ئىچىدىكى ئەڭ ئۇيۇزلۇق كىشى ئىدى. ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلىشاي دەپ قالغاندا، ئۇ ئۇمەييە خاندانلىقىغا قارشى تەشۋىقات خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلدى ھەمدە ئالاھىدە ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان كۆپلىگەن دىن تارقاتقۇچىلارنى خەلىفىلىكنىڭ بارلىق رايونلىرىغا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئۇ يەنە شەرقتىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

ئابباسىلار جەمەتى «ئىسلام دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىنكى 100 يىلدىن بۇيان مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايى - ئاپەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇمەييە سۇلالىسى خەلىفىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى پەيدا قىلغان» دەپ جاكالىدى. ئۇلار، ئەگەر ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىدىغانلا بولسا يەر بېجى ۋە باشقا باج-لارنى يېنىكلىتىدىغانلىقى، خەلقنى ھەر تۈرلۈك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشقا زورلاشنى توختىتىدىغانلىقى، ھەرقايسى جايلاردىكى ئاھالىلەرگە سىياسىي ھوقۇق بېرىپ، ئۇلارنى خەلىفىلىكنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىششىغا يول قويىدىغانلىقى توغرىسىدا خەلققە ۋەدە بەردى.

ئابباسىلار جەمەتى ھەم ئۇنىڭ ئەلچىلىرى ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىفىلىرىگە ئوخشاشلا خەلق ئاممىسىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىگە ناھايىتى ئاز كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ۋەدىلىرى پەقەتلا ئۇمەييە سۇلالىسى بىلەن بولغان كۆرەشلەردە ئاممىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

ئۇمەييە سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشلەردە ئابباس جەمەتىدىكىلەر ماۋرا ئۇننەھرى رايونى ۋە خوراساندا ئاساسەن يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگە تايانىدى. بۇ ئاقسۆڭەكلەر ئاببا سىنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىشى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەندىن كېيىن دۆلەتنى باشقۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇشنى ئۈمىد قىلاتتى. خەلىپە ھىسام ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردىلا ئاببا سىلار جەمەتىنىڭ ئەلچىلىرى خوراساندا پەيدا بولغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئاسات ئىبنى ئابدۇللا ۋالىي بولغان مەزگىلدە ئاببا سىلار جەمەتىنىڭ بەزى ئالاھىدە ئەۋەتكەن خادىملىرىنىڭ پۇت-قولى خوراساندا كېسىپ تاشلانغان. خوراساننىڭ يەنە بىر ۋالىيسى ناسىر ئىبنى سەييارمۇ شىئە مەزھىپىنى ۋە ئاببا سىلار جەمەتىگە قارشى كۆپ قېتىم قەتئىي كۈرەش قىلغان.

8 — ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئەبۇ مۇسلىم ئۇمەييە سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلدى. ئۇ كېيىنچە ئاببا سىلار سىياسىي ئۆزگىرىشىنى قوزغىغۇچى دېگەن ئاتاققا ئېرىشتى.

ئەبۇ مۇسلىم دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. بەزى ماتېرىياللاردا ئۇ ئەسلىدە قۇل ئىدى دېيىلگەن. ئەبۇ مۇسلىم خوراساندىكى ئەڭ چوڭ شەھەر مەرۋىگە يېقىن جايدا «پەيغەمبەر ئائىلىسىنىڭ ئادىمى» دېگەن نام بىلەن مەخپىي ھالدا شىئە مەزھىپى مۇرىتلىرى ۋە باشقا نارازى بولغۇچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى. ئاببا س جەمەتى ئۇنى ئۆزلى-

رىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ھەرىكەت قىلدۇۋۇش، مەقسە-
تىدە ئۇنىڭغا «پەيغەمبەر ئائىلىسىنىڭ ۋەكالىتەن باش-
قۇرغۇچىسى» دېگەن نامنى بەردى. 747 - يىلى ئۇ-
نىڭ تەييارلىقى ئاساسي جەھەتتىن ئاخىرلىشىپ، ئەبۇ
مۇسلىم قارا بايراق چىقىرىپ (بۇ ئاببا س جەمەتى
تاللىغان رەڭ) خەلقنى ئاشكارا قوزغىلىپ كۆرەش قى-
لىشقا چاقىرىق قىلدى.

ئەبۇ مۇسلىمنىڭ چاقىرىقى مەيلى ئەرەبلەر ئارى-
سىدا بولسۇن ياكى خەلىفىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى
باشقا مىللەتلەر ئارىسىدا بولسۇن ناھايىتى زور مۇۋەپ-
پەقىيەتلەرگە ئېرىشتى.

ئەرەب يازغۇچىسى ئەبۇ خەلىفە ئاددىنا ۋېرى
ئەبۇ مۇسلىم قوشۇنلىرىنىڭ زورىيىشىنى ئالاھىدە ئې-
نىق بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: كىشىلەر ئارقا - ئار-
قىدىن ھىرات، بوشىنگا، مارۋارود، تالاكان، مەرۋى،
نىسى، ئابىۋېرىت، توسىل، نىشاپور، سىراخىس، بەلخ
چاگانىئان، توخارىستان، قۇتتالىيە، قىش، نەسەپ قا-
تارلىق جايلاردا جىددىي ھەرىكەتكە كېلىپ ئەبۇ مۇسلىم
تەرەپكە ئۆتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىيىملىرىنى قارا
رەڭدە بويىۋالدى. ئۇلار تۇتقان كالتەك - توقماق-
لار (قوراللىرى) نىڭ بىر قىسمى قارا بويالدى. بۇ
كىشىلەر ئات - قېچىرغا مىنىپ ياكى پىيادە ماڭدى.
ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خېچىرلىرىنى ھەيدىگەندە ئۆزلۈكسىز
ھالدا «خاررا»، «مەرۋان» دەپ تووۋلىشىپ، قېچىرلىرى-
نى مەرۋان دەپ ئاتىشاتتى. بۇ خەلىفە مەرۋان ئىبنى

مەھمۇدنى مەسخىرە قىلىش ئىدى. ئۇلار جەمئى 100 مىڭ ئادەم ئىدى. يەمەندىكى ئەرەبلەرنىڭ قوشۇنىمۇ قارا بايراقلىقلارنىڭ تۇرار جايىغا يېتىپ باردى. ئۇ- لارنىڭ قوزغىلىڭى مۇشۇنىڭدىن سەل ئىلگىرىلا باستۇ- رۇشقا ئۇچرىغان ئىدى. قۇللارمۇ ئۆزىنىڭ قىيىن شا- رائىتىنىڭ ياخشىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئەبۇ مۇس- لىمنىڭ قوشۇنىغا قاتناشتى.

خوراساننىڭ ۋالىيسى ناسىر ئىبنى سەييار ئەبۇ مۇسلىمغا قارشى كۈرەش قىلىش ھاۋالىسىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ ئەرەبلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئەبۇ مۇسلىمغا قارشى تۇرۇشقا ئۇرۇنۇش خىيالى تا- مامەن بىكارغا كەتتى. بەزىبىر ئەرەب قەبىلىلىرىدىكى ئاقسۆڭەكلەر ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز كۈرەش قىلىۋاتاتتى. بۇ ۋاقىتلاردا ئالاھىدە كۈچ قو- شۇلغانلىقتىن، ھوقۇق تارتىۋېلىش كۈرىشى تېخىمۇ كەس- كىنلەشتى. ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ كەسكىن سىنىپىي بۆلۈنۈش جەريانى يۈز بېرىپ، كۆپ- لىگەن ئەرەبلەر، بولۇپمۇ ئەڭ نامرات كىشىلەر ئەبۇ مۇسلىمنىڭ تۇغى ئاستىغا توپلاندى.

748 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ناسىر ئىبنى سەييار خوراساننىڭ پايتەختىنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىشغال قىـ لىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ئۆزى نىشاپورغا چېكىندى. ئەبۇ مۇسلىم بىر نەپەر سەركەر- دىنى قوشۇنى باشلاپ نىشاپورغىچە قوغلاشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ناسىر قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

بۇنى شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەت ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىدى. گەرچە خەلىفە مەرۋان II ئۆزى ئىگىلەپ تۇرغان بارلىق ئەسكىرىي كۈچىنى ھەرىكەتكە سېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنى تارمار قىلىپ، ھەتتا ئابباس جەمەتى ئىچىدىكى ئىمام ئىبراھىمغا ئوچۇق- ئاشكارا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇمەييە سۇلالىسىنى قۇتقۇلدۇرۇپ قالالمىدى. قوزغىلاڭچىلار يالغۇز ئىراقتا ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئەجەللىك زەربە بېرىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ سۇلالىنىڭ ئەڭ زور مەركىزى دەمەشقنى ئىگىلىۋالدى.

شۇڭا، ئەبۇ مۇسلىمنىڭ خەلىفىلىكىنىڭ شەرقىتىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردىن توپلىغان قوشۇنلىرى 705 - يىلى ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر ۋەكىلىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىنى تارمار قىلدى. ئەبۇ مۇسلىمنىڭ قوشۇنلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ۋە ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىدىن نارازى ئەرەبلەردىن تەشكىل قىلىنغان ئىدى.

ئابباسلار جەمەتى ھاكىمىيەتكە ئىگە بولدى.

لېكىن، كىشىلەر مۆلچىرىنىڭ ئەكسىچە، ئابباسلار جەمەتى ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغاندىن كېيىن، قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاساسىي ئاممىغا ھېچقانداق پايدا بەرمىدى. ئۇلار خەلققە بەرگەن ۋەدىسىنى باشتىن ئاخىر ئادا قىلمىدى. خوراساننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن ئەبۇ مۇسلىمۇ ئۆزىنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمىدى.

ئاببىسلار سۇلالىسى ۋە ئەبۇ مۇسلىملىڭ
ۋەتىنىگە ۋاپا قىلمىغانلىقى ئىسپاتلانغانىدىن كېيىن
سوغدىلار قوزغىلاڭ كۆتۈردى، قوزغىلاڭ شىئە مەزھىپى-
نىڭ شوئارى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلدى. قوزغىلاڭغا
شارىق ئىبنى شەيخ رەھبەرلىك قىلدى، ئەبۇ مۇسلىم
10 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇننى قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا
ئەۋەتتى. بىر قەدەر كەڭ دائىرىدە شەكىللەنگەن بۇ
قوزغىلاڭ پەقەت بۇخارا قۇدايتى قوتەيبە ئىبنى تاغ-
شودىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ئەبۇمۇسلىمغا ياردەم قىلى-
شى ئاستىدىلا باستۇرۇلدى. بۇخارا خانىنىڭ ئەمگەكچى
خەلقنى باستۇرۇش ئۈچۈن چىقارغان قوشۇنى سان جە-
ھەتتە ئەبۇمۇسلىم ئەۋەتكەن قوشۇن بىلەن باراۋەر ئىدى.
ئەبۇ مۇسلىم جۇڭگو خانى بىلەن بولغان كۈرەشتە
ئۆزىنىڭ پۈتكۈل ئاببىسلار سۇلالىسى خەلىپىلىكىنىڭ
قىزغىن قوغدىغۇچىسى ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى. جۇڭ-
گو خانى خەلىپىلىك ئىچىدىكى ئۇرۇشتىن پايدى-
لىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى
تىكلەشنى قارار قىلدى. 748 - يىلى جۇڭگو خانىنىڭ
قوشۇنلىرى تۈرك خاقانلىقىنىڭ مەركىزى يەتتە سۇدىن
جۇڭگوغا بارىدىغان سودا يولى ئۈستىگە جايلاشقان سۈي-
ياب شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى. 749 - يىلى چاچقا بې-
سىپ كىردى. 751 - يىلى تالاس دەرياسى (ھازىرقى
جامبۇل شەھىرى ئەتراپى) بويىدىكى كەسكىن جەڭدە
جۇڭگو خانىنىڭ قوشۇنلىرى ئەبۇ مۇسلىمنىڭ قول ئاس-
تىدىكى بىر سەركەردە قوماندانلىق قىلغان قوشۇن تە-

رىپىدىن تارمار قىلىندى.

گەرچە ئەبۇ مۇسلىم مەيلى سىرتتىن كەلگەن دۈشمەنلەرگە قارشى كۈرەشتە بولسۇن ياكى دۆلەت ئىچىدىكى ئاببا سىلار سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشتە بولسۇن، باشتىن ئاخىر ئاببا سىلار سۇلالىسىنى سەمىمىي نىيەت بىلەن ھىمايە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاببا سىلار سۇلالىسى ئۇنىڭغا تولۇق ئىشەنمەيتتى. ئۇنىڭ خەلىپىنىڭ خانلىق تەختىگە چاڭ سېلىشىدىن گۇمان قىلاتتى. 755 – يىلى خەلىپە ئەبۇ جاپپار ئال مەنسۇر (754 — 775) ئەبۇ مۇسلىمنى ئۆزىنىڭ ئوردىسىغا چاقىرىپ ۋاپاسىزلارچە ئۆلتۈرۈۋەتتى.

سۇمبات ماگ قوزغىلىڭى ۋە مۇقەننا ھەرىكىتى

ئاببا سىلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەھۋالى ئۆمەييە خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكىدىنمۇ قىيىن بولدى. يەر ئىجارىسى تۆلەش، ئاساسلىقى ئەمەلىي نەرسە تۆلەش شەكلىدە ئېلىپ بېرىلدى. سۇغىرىلمايدىغان يەرلەردىكى ھوسۇلنىڭ يېرىمى يەر ئىجارىسى قىلىپ يىغىۋېلىندى؛ سۇغىرىلىدىغان يەرلەردىكى ھوسۇلنىڭ $\frac{1}{4}$ دىن $\frac{1}{3}$ گىچە بولغان قىسمى يەر ئىجارىسى قىلىندى. بەزىدە ھۆكۈمەت ھىجرىيە بىلەن دېھقانلار كالېندارى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشماسلىقتىن پايدىلىنىپ بىر يىلدا ئىككى

قېتىم باج ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە باج يىغىۋېلىش ۋاقتىدا تۇتۇپ قېلىش ۋە قاقتى - سوقتى قىلىش يۈز بەردى.

فېئوداللىق مۇناسىۋەت تەرەققىيات جەريانىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، يەر گەرچە نامدا خەلىفىلەرنىڭ مۈلكى دەپ قارالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە كۆپ قىسىم يەرلەر يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولدى. يەرلەر بۆلۈپ بېرىش تۈزۈمى شەكلىدىكى ئىجارىگە بېرىش ئاساسىدا ئۇششاق ئېتىزلارغا بۆلۈنۈپ، دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىلدى. بۇرۇنقى ئەركىن يېزا جامائەسى دېھقانلىرى ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ، يەر بۆلۈپ بېرىش تۈزۈمىدىكى دېھقانلارغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ ئۇلارنى كادىۋارلار بۆلۈپ بېرىش تۈزۈمى ئاستىدىكى دېھقانلار، ئازاد بولغان قۇللار ياكى يەرگە چۈشەپ قويۇلغان قۇللار بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى.

ئاببا سىلار سۇلالىسىنىڭ خەلىفىلىرى ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ ئەنئەنىسىنى، ئوردىسىنىڭ ھەشەمەتلىرىنى قوبۇل قىلدى. بۇ جەھەتلەردە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئۇلارغا يېتىشىۋېلىشقا تىرىشتى.

ئەينى ۋاقىتتا كۆپلىگەن بىنالار — ئوردا مەدرىسى، سېپىل ۋە باشقا بىنالار ياسالدى. دېھقانلار بۇ بىنالارنىڭ بارلىق سېلىقىنى زىممىسىگە ئالدى، شەھەرلەردىكى قول سانائەتچىلەرنىڭ ئەھۋالى دېھقانلارغا ئوخشاشلا يامانلاشتى. ئۇلار يېرىم فېئودالىق تۈزۈمنىڭ

ئېرىشكەن، ھەتتا ئېغىر ئالۋاڭ - سېلىق ۋە ئەمەلدار-
لارنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇق قىلىشىغا ئۇچراپ پۈتۈنلەي
ۋەيران بولدى. تۈرك كۆچمەن چارۋىچىلىرىمۇ
نەق نەرسىنى باجغا تۆلەشتىن ئىبارەت ئېغىر سېلىق
زىممىسىگە يۈكلەندى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى
يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى. سومبات ماگ بىر قېتىملىق
ئەڭ زور قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلدى. سومبات ئۆزىنى
ئەبۇ مۇسلىمنىڭ يېقىن ئەگەشكۈچىسى دەپ قارايتتى،
شۇڭلاشقا 755 - يىلدىكى قوزغىلاڭدا «ئەبۇ مۇسلىم
ئۈچۈن قىساس ئالىمىز» دېگەن شوئار بىلەن ھەرقايسى
قاتلام ئاھالىلەر ئىچىدىن زور مىقداردىكى ھىمايە قىل-
غۇچىلارنى ئۆز يېنىغا تارتتى. زارا ئاستىرا مۇرىتلىرى
ۋە مازداكچىلىق مۇرىتلىرى (خوررامىت مەزھىپى) قاتار-
لىق گۇرۇھلارمۇ ئۇنىڭ قوشۇنىغا قاتناشتى. خوررامىت
مەزھىپى «سورخارامىلار» دەپمۇ ئاتىلاتتى. چۈنكى ئۇلار-
نىڭ بايرىقى قىزىل رەڭدە بويالغان ئىدى. قوزغىلاڭ
ناھايىتى كەڭ زېمىنلارنى قاپلىغان بولۇپ، خوراسان
ۋە تابارىستاننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئابباسىلار سۇلا-
لىسى بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى ناھايىتى زور كۈچ بى-
لەن باستۇردى. سومبات مەغلۇپ بولۇپ، رەيدە ئۆزىنى
ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ خوتۇنى ۋە پەرزەنتلىرى قۇل
بولۇپ سېتىلدى. سومبات مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن،
ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى مەخپىي ھەرىكەت ئېلىپ باردى.
ئۇلار ئەبۇ مۇسلىمنىڭ مەزھىپى بولغاچقا، ئەبۇ مۇسلىم

قايتىپ كېلىپ «دۇنيانى ئادىللىق بىلەن باشقۇرىدۇ» دەپ تەشۋىق قىلدى.

ئەرەب قوشۇنلىرى تېخى سومبات قوزغىلىڭىنى باستۇرالماي تۇرغاندا، ھىرات شەھىرى ئەتراپىدا يېڭىدىن قوزغىلاڭ پارتلىدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا ئۇستاد سىس ئىسىملىك بىر كىشى رەھبەرلىك قىلدى، نەچچە مىڭ كىشى بۇ قوزغىلاڭغا قاتناشتى.

خەلىفە ئال مەھرى تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە (775 — 785) ئەمگەكچى خەلق كۆزىدىن كۆزگە خانىۋەيران بولغانلىقتىن غەزەپكە كەلدى، بۇنىڭ بىلەن 8 — ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىكى پۈتكۈل ماۋرا ئۇننەھرى رايونىنى قاپلىغان ئاببارسلار سۇلالىسىغا قارشى كەڭ خەلق ھەرىكىتى قوزغالدى.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ داھىيسى مۇغەننا بولۇپ، ئۇ مەرۋى رايونىدىكى بىر كاسىپ ئىدى. بەزى تارىخىي خاتىرىلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئۇ ئەسلىدە ئەبۇ مۇسلىمنىڭ قول ئاستىدىكى بىر سەركەردە بولۇپ، ئۆمەييە سۇلالىسىنىڭ خەلىپىلەرگە قارشى ھەرىكىتىگە قاتناشقان ئىدى. قىياس قىلىشقا بولىدىغان ئاساس بويىچە، ئۇنى مازداكچىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان، شۇڭلاشقا بۇ خىل ئىدىيەنى تەشۋىق قىلىشقا باشلىغان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. مۇغەننا ئېلىپ بارغان تەشۋىقاتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ۋالىي ئۇنى قولغا ئالدى، ھەم ئۇنى دۆلەتتىكى ئاساسىي جىنايەتچى دەپ قاراپ، خەلىفىلىك

نىڭ مەركىزى باغداتقا ئاپىرىپ سوراق قىلدى. لېكىن مۇقەننا باغدات تۈرمىسىدىن قېچىپ چىقىپ، ئامال تېپىپ مەرۋىگە قايتىپ كەلدى. ئۇ مەرۋىدە ئۆزىنىڭ ھىمايىچىلىرىنى يىغىپ 776 - يىلى ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا ئەۋەتىپ، چەتتىن كەلگەن زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. بۇنىڭ چاقىرىقى ناساپە (ھازىرقى كارشى ئەتراپىدا) ۋە قېش (شەھرى سەبز) ھەمدە ئاشۇ ۋاقىتتىكى سوغدىلار ئاساسلىق ئولتۇراقلاشقان شەھەرلەردە ئەڭ كەڭ ئاۋاز قوشۇشقا ئېرىشتى.

خەلىفە قوشۇنلىرى مۇقەننانى تۇتۇشنى جىددىيلەشتۈردى، ئۇلار كۆپلىگەن قوراللىق ئاتلىق قوشۇننى ئامۇ دەريا قىرغىقىغا ئەۋەتىپ، كېچە - كۈندۈز كۆزەت قىلىپ مۇقەننانىڭ مەرۋىدىن سوغدىياناغا بېرىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. چۈنكى مۇقەننانىڭ ھىمايە قىلغۇچىلىرى سوغدىيانادا كۈندىن كۈنگە كۆپەيگەن ئىدى. يەرلىك ھۆكۈمرانلار مۇقەننانىڭ ماۋرائۇننەھرى رايونىغا كىرىشكە يول قويۇلسا، ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىپ ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق بىلەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، مۇقەننا يەنىلا نەچچە ئون ھىمايىچىلىرى بىلەن بىرگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئامۇ دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، سوغدىياناغا يوشۇرۇنۇۋالدى.

بۇ چاغدا، خۇددى نارشاخ بايان قىلغاندەك: «سوغدىيانادىكى زور كۆپسانلىق كەنتلەر مۇقەنناغا ئېتى-

قاد قىلىشقا يۈزلەندى. بۇخارا يېزىلىرىدىكى نۇرغۇن كىشىلەر دىنسىزلارغا ئايلاندى. ئۇلاردىن (ئىسلام) غا ئىشەنمەيدىغانلىقىنى ئاشكارا جاكالىدى. توپىلاڭنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى زور كۆلەمدە بولدى. ئىسلام دىنىي مۇرىتلىرى ئېغىر بالايى ئاپەتكە ئۇچرىدى.»①

نارشاخ مۇغەننا ھەرىكىتىگە باھا بەرگەنىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ داھىيسىغا نىسبەتەن دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىنى ئاشكارا ئىپادىلىدى. مۇغەنناغا تۇتۇلغان بۇخىل پوزىتسىيە بارلىق فېئودال تارىخشۇناسلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكىدۇر. نارشاخ ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئاشۇ يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنى مۇسۇلمان دەپ ئاتىدى. بۇ يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر خەلىفىلىك تەرەپكە ئۆتۈپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىشىپ دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلدى.

مۇغەننا تەلىماتىنىڭ مال - مۈلۈك جەھەتلەردىكى باراۋەرسىزلىكنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلغانلىقى ھەم ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغانلىقى ئاممىنىڭ مۇغەننا تەلىماتىنى قوبۇل قىلىشقا نىسبەتەن ئاساسىي سەۋەب بولغان ئىدى.

مۇغەننا ھەرىكىتى تېزدىن تەرەققىي قىلىپ ھەم ئاشكارا قوزغىلاڭغا ئايلىنىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا پۈتكۈل ماۋرا ئۇننەھرى رايونىنى قاپلىدى.

قوزغىلاڭچىلارنىڭ چوڭ بازىگاھى بۇخارا ئەترا-

① «نارشاخ» دېگەن كىتابنىڭ رۇسچە نەشرى 65 - بەتتىن ئېلىندى

پىدىكى نارىشاخ كەنتىگە قۇرۇلدى. بۇخارانىڭ ھاكىم بېگى ھۇسەيىن ئىبنى مۇئاز ئاساسەن ئەرەبلەردىن تەشكىللەنگەن قوشۇننى توپلاپ، بۇخارا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قوزغىلاڭچىلارغا قارشى ئاتلاندى. 776 - يىلى 4 - ئايدا نارشاخ كەنتىدە ئەرەب قوشۇنلىرى مۇخەننانىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ 700 ئادىمى ھالاك بولغاندىن كېيىن تارمار بولدى. لېكىن ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ بۇ غەلىبىسى تۈپكى جەھەتتىن ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتەلمىدى، ئۇزاق ئۆتمەي، قوزغىلاڭچىلار بۇخارا ئەتراپىنى قايتىدىن ئىگىلىۋالدى.

خەلىپە ئال ماھىت قوزغىلاڭنىڭ يېڭىدىن كېڭىيىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالدىراشلىق بىلەن باغداتتىن نىشاپورغا كېلىپ، مۇخەننا ھەرىكىتىگە قارشى كۈرەشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللاندى. ئۇ خوراسان ئەمىرىنىڭ بۇخارا ھاكىم بېگىگە ياردەمگە قوشۇن ئەۋەتىشىنى بۇيرۇق قىلدى.

خوراساندىن ئەۋەتىلگەن ئەرەب ياردەمچى قوشۇنى جەبرائىل ئىبنى ئەشھا باشلاپ كەلدى. ئۇلار نارشاخنى ئۇزاق مۇددەت قورشىدى. لېكىن زادى نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. قوزغىلاڭچىلار ئۇزلۇكسىز ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، جەبرائىلنىڭ قوشۇنلىرىنى قاتتىق ھالسىزلاندۇرۇۋەتتى. ئەگەر يېڭىدىن ئەسكىرىي كۈچ قوشۇلمىغان بولسا ئىدى، بۇ قوشۇننىڭ داۋاملىق ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى داۋاملاشتۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى،

بۇ ۋاقىتتا بەلختىن 7000 نەپەر خەلىپە ئەسكىرى
كەلدى. لېكىن بۇ قوشۇننىڭ قوماندانلىرى قوزغىلاڭ-
چىلارنىڭ غەلىبە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلار بىلەن
جەڭ قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. ئەڭ ئاخىرىدا خورا-
ساندىكى ئەمىرنىڭ زاپاس قوشۇنى يېتىپ كېلىپ،
ئۇلارنىڭ سانى خەلىپە ماۋرا ئۇننەھرى رايونىغا ئەۋەتكەن
جەمئىي قوشۇندىن بىر ھەسسە ئېشىپ كەتتى. لېكىن
بۇمۇ كار قىلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەرەب قوشۇنلىرى ماۋ-
را ئۇننەھرى رايونىغا كېلىۋاتقاندا، قوزغىلاڭچىلار تە-
رىپىدىن تارمار قىلىندى. جەبرائىل ئىبنى ئەشھا قىيىن
ئەھۋالدا قالدى. بەلخ بىلەن مەرۋى ئوتتۇرىسىدىكى
قاتناش يولى ئۈزۈۋېتىلدى. جەبرائىل ئۆزىگە قاراشلىق
بارلىق قوشۇن ۋە قورال - ياراغلارنى نارشاخ تەرەپ-
كە قاراتتى. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا قوزغىلاڭچىلارنىڭ
ئاساسلىق كۈچى نارشاخقا توپلانغان ئىدى. ئەرەب قو-
شۇنلىرى نارشاخنى تۆت ئاي قورشاپ ھېچقانداق نە-
تىجىگە ئېرىشەلمىدى. ئارقا - ئارقىدىن بولغان ئۆز-
لۈكسىز توقۇنۇش ھەر ئىككى تەرەپنى قاتتىق ھالسىز-
لاندۇرۇپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى
باشلاندى.

سۈلھى تۈزۈش ۋاقتىدا، ئەرەب سەركەردىلىرى
ئۆزىنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماي، قوزغىلاڭچىلارنىڭ
بىر نەپەر رەھبىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇلار شۇنىڭ بىلەن
قوزغىلاڭچىلار ھەرىكىتىنى رەھبەرسىز قالدۇرۇشنى خام
خىيال قىلدى. لېكىن ئىش ئۇلارنىڭ ئويلىغان يېرىدىن

چىقماي، بۇ زىيانكەشلىك ۋەقەسى قوزغىلاڭچى قوشۇن-
نىڭ قارشىلىق كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئەرەب
تارىخچى ماتېرىياللىرىدا ئېيتىلىشىچە: ئاخىرىدا قوزغىلاڭ-
چىلار نارشاختا مەغلۇپ بولدى، لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى
قوزغىلاڭ كۆپلىگەن يېڭى رايونلاردا كەڭ كۆلەمدە
قانات يايدۇرۇلدى. كۈرەشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى شۇنىڭ
بىلەن باشلاندى.

ئەگەر كۈرەشنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا مۇقەننا ھە-
رىكىتى بىر قىسىم سوغدى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىشىغا
ئېرىشتى دېيىلسە، ئۇنداقتا ئىككىنچى باسقۇچتا بۇ ئاق-
سۆڭەكلەر ھەرىكەتنىڭ ۋەزىيىتىدىن قورقۇپ، ھەممىسى
خەلىپىلىككە تەسلىم بولدى دېيىشكە بولىدۇ. كەڭ سوغ-
دى دېھقانلىرى قاتلىمى يەنىلا ناھايىتى كەڭ كۆ-
لەمدە ھەرىكەتلەرگە داۋاملىق قاتناشتى. «ئاق كىيىم-
لىكلەر» (مۇقەننانىڭ ھىمايىچىلىرى) ماۋرائۇننەھرى
رايونىنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلاندى، لېكىن «ئەنسەنۋى
ئىتتىپاقچىلارنىڭ چاربىغى» (بۇ ماۋرا ئۇننەھرى ۋە خو-
راساننىڭ چىرايلىق ئاتىلىشى ئىدى) مۇ ئەرەب خەلى-
پىلىكىدىن مۇستەقىل ئايرىلىپ چىققان چېگرا رايونىغا
ئايلاندى.

خەلىپە ئەلماھدى خوراساننىڭ ۋالىيسىنى قوزغى-
لاڭنى باستۇرۇشتا ئىقتىدارسىزلىق قىلدى دەپ ئەيىب-
لەپ ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى، مۇئاز ئىبنى مۇس-
لىمنى خوراساننىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. 777 - يىلى
مۇئاز بۇخارا ۋە مەرۋى ئوتتۇرىسىدىكى رايونلاردا زور

تۆركۆمدە قوشۇن توپلاپ، ئەرەب قوشۇنلىرىغا ياردەمگە ئەۋەتتى. بۇ قوشۇن قوزغىلاڭچىلار ئىگىلىۋالغان سەمەرقەند ئەتراپىدا ناھايىتى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. مۇئازنىڭ جەڭگە ئاتلىنىشى گەرچە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا شەرمەندىلەرچە پاجىئەلىك مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. قوزغىلاڭچىلار بايكەنت ئەتراپىدىكى تۈزلەڭلىكتە مۇئازنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇلارغا ئارقا - ئارقىدىن ئەجەللىك زەربە بەردى. شۇڭلاشقا مۇئاز سەمەرقەندكە داۋاملىق يۈرۈش قىلالماي بۇخارا تەرەپكە قاراشقا مەجبۇر بولدى.

پەقەت ياندۇرقى يىلىلا، خەلىفىنىڭ قوشۇنلىرى سەمەرقەندنى ئىگىلەپ ئالالىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۈچىنچى باسقۇچ باشلاندى، يەنى ئاخىرقى باسقۇچلۇق كۆرەش باشلاندى.

بۇ ۋاقىتتا، قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچى چاچ ئەتراپىدىكى سانام تاغلىق رايونىدىكى قورغانغا توپلاندى. مۇئاز بۇ قورغاننى قورشىدى، لېكىن ئوزاق ئۆتمەي قورشاۋنى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەرەب تارىخشۇناسلىرى بۇ چېكىنىشنىڭ سەۋەبىنى قىش كېلىپ قالغانلىقتىن بولغان دەپ ھۆكۈم قىلغان. لېكىن ئەھۋالدىن قارىغاندا، مۇئازنىڭ قوشۇنلىرى مۇغەننىنا تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەنلىكى راست بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل قىياسنى ئىسپاتلاشنىڭ ئاساسى شۇكى: خەلىفە مۇئازنى خوراساننىڭ ۋالىيلىقىدىن قالدۇرۇپ

يېڭىدىن ۋالىي تەيىنلىگەن.
خۇددى نارشاخ ئېيتقاندەك: مۇئاز ئىبنى مۇسلىم مۇغەننىغا قارشى توپتوغرا ئىككى يىل جەڭ قىلدى. خوراساننىڭ ۋالىيلىقىغا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن مۇسەييەب ئىبنى زوھايىرمۇ كۆپ يىل سەرپ قىلىپ مۇغەننىنا بىلەن قانلىق جەڭ قىلدى. مۇسەييەب ئۆزىنىڭ ھەربىي قورال - ياراق ۋە قوشۇن سانى جەھەتتىكى زور ئۈستۈنلۈكىنى ئىشقا سېلىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق كۆرەش ئارقىلىقلا مۇغەننىنا رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ قارشىلىقىنى تارمار قىلدى. 783 - يىلى ئەرەب قوشۇنلىرى مۇغەننىنا تۇرۇشلۇق قورغاننى ئالدى. قورغاننى قوغداۋاتقان بارلىق كىشىلەر ئۆلتۈرۈلدى. مۇغەننىنا كىشىنى سەسكەندۈرىدىغان قۇللاردارلارغا باش ئېگىشنى خالىماي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. لېكىن ئۇ ئۆلگەندىن كېيىنكى نۇرغۇن يىللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا «ئاق كىيىملىكلەر»نىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىك خەۋىرى ئۈزلۈكسىز ئاڭلىنىپ تۇردى.
ماۋرا ئۇننەھرى رايونىدىكى ئاھالىلەر بىلەن ئەرەب تاجاۋۇزچىلىرى جەڭ قىلىۋاتقان ئاشۇ يىللاردا ئەرەب خەلىپىلىكى شۇ چاغدىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. خەلق ئاممىسى مۇغەننانىڭ بايرىقى ئاستىدا جەڭنى بىر قانچە يىل داۋاملاشتۇردى. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ باتۇر ۋە ھۆررىيەتپەرۋەرلىكىنىڭ بىر روشەن دەلىلىدۇر.

ئۇزاققا سوزۇلغان بۇ كۆرەشلەر مۇغەننانىڭ ئىقـ
تىدارلىق سەركەردە ۋە داھىي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.
ئۇ خەلقنى چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرى ۋە يەرلىك زالىمـ
لارغا قارشى كۆرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇردى.

ئاخىرىدا شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى: ئابـ
باسىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى بىلەن
ئۆمەييە سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوزغىلاڭلارنىڭ پەرقى
بار. ئالدىنقى باسقۇچتا قوزغىلاڭنىڭ ئاساسىي مەقسىتى
بولسا چەتتىن كەلگەن ئەرەب ئىستىلاچىلىرىغا قارشى
تۇرۇش ئىدى، ھەم بۇ قوزغىلاڭغا ئادەتتە يەرلىك ئاقـ
سۆڭەكلەر رەھبەرلىك قىلدى. كېيىنكى باسقۇچتا خەلق
قوزغىلاڭلىرى يالغۇز ئاببasىلار سۇلالىسىغا قارشى تۇـ
رۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاببasىلار سۇلالىسى قوللىغان
يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگىمۇ قارشى تۇردى.

مۇغەننا ھەرىكىتى ئاھالىلەر ئىچىدىكى ئەمگەكچى
قاتلامنىڭ ھەرىكىتى، ئالدى بىلەن دېھقانلارنىڭ ھەـ
رىكىتى بولۇپ، بۇلارنىڭ مەقسىتى كېيىندىن كۈنگە راۋاجـ
لىنىۋاتقان فېئوداللارنىڭ قۇل قىلىشىغا قارشى تۇرۇش
ئىدى. شۇڭلاشقا مۇغەننا قوزغىلىڭى ئوتتۇرا ئاسىيا مىلـ
لەتلىرى تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. قوزغىلاڭ مەغـ
لۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەمگەكچى خەلقنىڭ
تەشەببۇسكارلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى
تۇرۇپ، ھۆرىيەتپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇردى
ھەمدە فېئودالارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىش
غەرىزىنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلىدى.

بۇكىتاب جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان
1985 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1985 - يىلى 8 - ئاي 1- باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشرقىلىندى.

本书根据中国社会科学出版社1985年8月第1版，第1次印刷版本翻译出版。